

Ivan Mužić

Vjera Crkve bosanske

Ivan Mužić

Vjera Crkve bosanske

Izdavač:
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR – 21000 Split, S. Gunjače b. b.
Tel. 021/323 900, fax 021/323-903
e-mail: muzej-has1@st.t-com.hr
www.mhas-split.hr

Za izdavača:
Tomislav Šeparović

Recenzenti:
Dr. sc. Denis Alimov, Sveučilište u Sankt Peterburgu (Rusija)
Dr. sc. Danijel Dzino, Sveučilište u Adelaide (Australia)
Dr. sc. fra Bazilije Pandžić, Zagreb

Lektor:
Mario Blagaić

Priprema za tisak:
ACME

Naslovnica:
Minijatura iz *Hrvojeva misala*
Snimio Zoran Alajbeg

Tisak:
Dalmacija papir – Split

Financijsku potporu za tisak ove knjige dali su:
Županija Splitsko-dalmatinska,
Poglavarstvo grada Splita
i Inter media public u Zagrebu

Ivan Mužić

Vjera Crkve bosanske

Krstjani i *pogani*
u srednjovjekovnoj Bosni

Prilog:
Damir Marjanović - Dragan Primorac - Rifat Hadžiselimović
Naseljavanje Bosne i Hercegovine

Split
2008.

S A D R Ž AJ

Uvod u literaturu
o bosanskim *krstjanima*

1.

Literatura o bosanskim krstjanima je veoma velika, ali njezini znanstveni rezultati nisu razmjerni njezinoj veličini. Gregor Čremošnik je 1937. godine ustvrdio: "*No, najkrupniji misterij bosanske istorije pretstavlja bogumilsko pitanje. Što se o njemu nije sve pisalo i nagađalo! I ozbiljni istoričari su ulagali svoje najbolje snage da ga privedu rešenju, i neozbiljni diletanti su puštali na volju svojoj mašti da ga više zamrse ili još neverovatnije reše. Ipak, svi napori ostadoše uzaludni, nijedan ozbiljan istoričar danas ne bi smeo tvrditi da je to pitanje precizno, bez traga kakve sumnje rešeno. U glavnome, svaki istoričar mora i danas da se odlučuje za jednu od dve alternative, ili za Račkoga 'bogumilstvo', ili za Gluščevo 'pravoslavlje'.*"[1] Literatura koja je desetljećima nastajala poslije 1937. godine nije dovodila u sumnju Čremošnikovo zaključivanje. John V. A. Fine 1982. godine napominje da i njegova studija o ovoj problematici "*dokazuje da ništa u vezi s Bosanskom crkvom nije definitivno jasno*".[2] Franjo Šanjek 2003. godine na pitanje "tko su zapravo bosansko-humski krstjani?" odgovara: "*Povjesničari na spomenuto pitanje još uvijek ne nalaze zadovoljavajući odgovor.*"[3]

---

[1] Gregor Čremošnik, *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*. Prosveta ("List za savremene probleme i književnost." Sarajevo, XXI/1937, 1,10. Broj od 15. I. 1937.) G. Čremošnik je, u svojem posljednjem radu o bosanskim krstjanima (iz 1952. godine), pod dojmom pisanja Aleksandra Solovjeva i Dragutina Kniewalda, prihvatio u biti zaključivanje Franje Račkoga. (G. Čremošnik, *Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih*. Zgodovinski časopis. Ljubljana, XVIII, 1964, str. 229-236.)

[2] J. V. A. Fine, *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju Bosanske Crkve*. U knjizi: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanje*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 1982, str. 127.

[3] F. Šanjek, *Abjuracija bosansko-humskih krstjana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom zapadu u 12./13. stoljeću*. U: *Prilozi Contributions*. Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2003, sv. 32, str. 15.

Početak literature o bosanskim krstjanima može se datirati pojavom knjige Mavra Orbinija *Il Regno degli Slavi* (Pesaro, 1601.) Orbini (koji je bio i benediktinski opat na Mljetu, a umro 1614. godine) navodi da za vladavine bana Stjepana sredinom XIV. stoljeća "*bijaše u Bosni mnogo heretika, a posebno patarena*".[4] Prema Orbiniju, "*hereza bosanskih patarena, kako piše Pietro Livio Veronese*" potječe od Rimljanina Paterna koji je prognan sa svojim sljedbenicima iz Rima i iz Italije. Orbini dalje piše da se jedan dio njegovih prognanih sljedbenika zadržao u Bosni, a drugi su nastavili put do Tracije i nastanili se na obalama Dunava, nedaleko Nikopolja. "*Življahu oni oni bez sakramenata, bez prinošenja žrtve i bez svećenstva, pa ipak nazivahu se kršćanima; pridržavahu se posta petkom i štovahu svetu nedjelju, kao i sve ostale kršćanske blagdane, posebice Uznesenje Gospoda našega; ne pristupahu krštenju, zazirahu od križa, a zvahu se pavlićani. Ustrajali su oni u tim svojim zabludama sve do početka posljednjeg rata između cara, Transilvanaca i Turaka, jer kad su vidjeli da ih kršćani napadaju i odvode u zarobljeništvo kao da su Turci, odlučili su prigrliti istinsko kršćansko bogoštovlje… Kako se oni u Bosni prozvaše patarenima prema imenu svetog Petra, mislim da se oni u Traciji prozvaše pavlićanima prema svetom Pavlu, dakle prema dvojici vjerovjesnika i zaštitnika Rima.*"[5] Prema Orbiniju, uz patarene kako su ih Dubrovčani nazivali, postojali su i drugi heretici. On tako navodi kako su Mala braća došla u Bosnu u kojoj im je ban Stjepan dopustio propovijedati protiv heretika i kako je fra Peregrin postao bosanskim biskupom. "*I navedeni fra Peregrin postavljen je za biskupa Bosne iza kako je obratio patarene heretike: od njih je bila i druga njihova sljedba nazivana manihejcima*."[6] Ovi posljed-

---

4 "*…erano in Bosna molti heretici, specialmente i Patarini*". (Mauro Orbini, *Il Regno degli Slavi.* Sagner, München, 1985, str. 352.) Snježana Husić prevodi: "*mnoštvo krivovjeraca, a posebice patarena*". (Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena.* Golden marketing - Narodne novine, Zagreb, 1999, str. 413.)

5 M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena,* str. 414.

6 U hrvatskom izdanju Orbinija prevodi se potpuno krivo: "*Spomenuti fra Peregrin posta bosanskim biskupom nakon preobraćenja krivovjeraca bogumila.*" (M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 415.) U Orbinijevu izvorniku u ovoj rečenici ne spominju se bogumili nego patareni.

nji, prema Orbiniju, kao redovnici-krivovjerci, nastavahu samostane smještene u dolinama i drugim udaljenim mjestima. "*Opata samostana zvahu djed, a priora strojnik. Njihov bi se svećenik, ulazeći u crkvu i uzimajući kruh u ruku, okrenuo prema puku i naglas izgovorio: 'Blagoslovit ću ga', a puk bi mu odgovorio: 'Blagoslovite ga', da bi zatim dodao: 'Prelomit ću ga', a puk odgovorio: 'Prelomite ga'; zatim bi tim kruhom pričestio puk u crkvi*."[7]

Ferdo Šišić je historiografsku problematiku o bosanskim krstjanima točno rezimirao: "*Postoji velika opreka između domaćih (bosanskih) izvora i zapadnoevropskih (latinskih). Dok su zapadnjacima patareni 'maniheji' i 'heretici', dotle u domaćim izvorima, koliko su danas poznati, zaista ima malo traga manihejstvu i božjem dualizmu.*"[8] U historiografiji su, poslije pojave knjige Božidara Petranovića 1867. godine, u kojoj se zaključuje da su krstjani bili pravoslavni i da se među njih uvukla hereza[9], nastala dva shvaćanja bosanskih krstjana. Prema jednom mišljenju oni su bili pravovjerni kršćani u smislu shvaćanja rimskoga ili istočnoga pravoslavnog kršćanstva. Ovo zaključivanje uglavnom se temelji na bosanskim vrelima. Po drugom mišljenju, koje je prvi obrazložio tijekom 1869. i 1870. godine Franjo Rački,[10] krstjani su bili heretici dualisti. Ovo se mišljenje poziva na zapadne (latinske) i istočne (pravoslavne) izvore. Mišljenje F. Račkoga dodatno je popularizirao u znanstvenom svijetu tadašnje monarhije Julijan Jelenić kada je na latinskom objavio

---

7 M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 416. Sima Ćirković piše da je Orbini u izvorima našao drugo, manihejsko ime za bosanske krstjane koje se počinje posebno upotrebljavati u XV. stoljeću i da se njegove informacije, kada se ovaj poziva na Volaterrana i Sabelica, oslanjaju i na papu Eneju Silvija Piccolominija. (Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena.* Srpska književna zadruga, Beograd, 1968, str. 343.) Papa Pio II. preuzeo je ovaj podatak od kardinala Torquemade

8 F. Šišić, *Patareni ili bogomili*. U: *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*. I. dio, HAZU, Zagreb, 1944, str. 130.

9 B. Petranović, *Bogomili Crkva bosanska i krstjani.* Zadar, 1867, str. 157-180.

10 F. Rački, *Bogomili i Patareni*. U knjizi: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i Patareni. SKA*, Beograd, 1931., str. 403. Novo izdanje ove knjige objavljeno je 2003. godine. (F. Rački, *Bogomili i patareni*. Priredio F. Šanjek. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003, str. 253.)

disertaciju pod naslovom *O patarenima u Bosni*.[11] F. Rački je posve krivo upotrijebio naziv bogumili za bosanske krstjane jer ni jedan srednjovjekovni izvor (latinski, bizantski, turski) bosanske krstjane ne naziva "bogumilima."[12] Bosanske krstjane nije se nazivalo ni babuni, a jedan srpski izvor, koji se u tom smislu tumačio, odnosio se na makedonske bogumile.[13]

Da bosanski krstjani nisu bili "bogumili", kao što je vjerovao F. Rački, počelo se zaključivati 1911. godine kad je Ćiro Truhelka otkrio oporuku gosta Radina. Taj dokument svakako je dosad najbitnije vrelo za vjerska shvaćanja bosanskih krstjana, a u njemu nema ni traga dualizmu.[14] Na objavljivanje oporuke prvi se osvrnuo i to posve suzdržano J. Jelenić. On je naveo da u njoj "*ima točaka, koje se kose*

---

11 Julianus Jelenić, *De patarenis Bosnae*. Sarajevo, 1908., str. 121. I Ivo Pilar je mišljenje da su bosanski krstjani bili bogumili dualisti, u predavanjima i člancima poslije I. svjetskog rata, temeljio dobrim dijelom na knjizi F. Račkoga. O shvaćanju dualizma u I. Pilara vidi: I. Mužić, *Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata*. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 34, MHAS, Split, 2007, str. 483-486.

12 Srećko Džaja, *Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije*. U: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*. Napredak, Sarajevo, 1993, str. 38. Ovo je mogući razlog da neki autori kada obrađuju bogumile ne obrađuju bosanske krstjane jer njih ne drže bogumilima. (Usp. Josip Mužić, *La religione bogomile. Mito della creazione ed eterodossia*. Disertacija. Romae Pontificum Athenaeum Antonianum, Roma, 1992, str. 171. Ovaj autor objavio je na hrvatskom jeziku *Izabranu bibliografiju o bogumilima* s napomenom "*da pitanje bosanskih krstjana, koje se nije obrađivalo u radnji, nije ni zastupljeno u ovoj bibliografiji*."/Mihovil Psel, *O demonima*. Verbum, Split, 1995, str. 107-130./)

13 F. Šanjek, *Franjo Rački i bosansko-humski krstjani*. U: F. Rački, *Bogomili i patareni*, str. 15.

14 Ć. Truhelka je, osvrćući se na radnju Račkoga *Bogumili i patareni*, istaknuo kako je postala navika da se ta dva naziva identificiraju. U svezi s tim Ć. Truhelka je dalje naveo da ni u jednom bosanskom ni dubrovačkom izvoru nije pronađen naziv bogumili kao oznaka za bosanske krstjane. "*Službeni naziv crkve u listinama bosanskim je 'crkva bosanska', a u spisima dubrovačke arhive našao sam pristaše ove crkve jedino pod nazivom patarena, dočim tu imenu bogumila nema nigdje ni traga. I službeni naziv 'bosanska crkva', koji jako akcentuira ono 'bosansko' dokazuje, da ta crkva nije bila ni u kakvoj organičkoj svezi sa bugarskim bogumilstvom.* " (Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, GZM, XXIII/1911, 3, 368.)

s patarenskom naukom". Zatim je dodao da odatle što testament počinje sa znakom križa i zazivanjem Trojstva ne slijedi da su patareni štovali križ i priznavali Trojstvo po katoličkoj dogmatici "*jer krst je mogao služiti samo kao ures, presv. Trojstvo i patareni su imali, samo su ga drukčije tumačili*."[15]

Međutim, od 1932. godine kada je Dragutin Kamber u Zagrebu posebno objavio vrelo pod naslovom *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila (1461)*, ponovno je počelo u literaturi prevladavati uvjerenje o heretičnosti Crkve bosanske.[16] F. Šišić je naveo da iz Torquemade "*jasno vidimo sve, što je navodno bosanska 'patarenska' crkva učila*", a da to što se "*mnogo toga ne slaže s bosanskim domaćim spomenicima, kao što su isprave, grobni natpisi i t. d., ostaje još uvijek zagonetno*". On dalje spominje *Testamenat gosta Radina* i dodaje: "*Svakako postoji opreka između podataka ovoga testamenta i katoličkih prigovora 'patarenima' uopće. Ovaj problem još nije razjašnjen*."[17]

U dugo pripremanoj knjizi *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, koja je napisana u suautorstvu osamnaest hrvatskih povjesničara i objavljena u izdanju HKD *Napredak* u Sarajevu 1942. godine, zauzelo se stajalište da bosanski krstjani nisu heretici. Ć. Truhelka je u toj knjizi objavio rad pod naslovom *Bosanska narodna (patarenska) crkva* u kojem se to shvaćanje posebno obrazlaže. Tada je Dragutin Kamber (tekstom u tri nastavka 15., 16., i 17. prosinca 1942. dakle poslije smrti Ć. Truhelke, koji je umro 18. rujna 1942. godine) reagirao stajalištem: "*Držim, da nisam jedini od Hrvata, koji ne mogu da se dovoljno načude, kako se može svima stranim, a napose latinskim dokumentima, pisanim u tadašnja stoljeća, u domovini i inozemstvu, poricati svaka vjerodostojnost i vriednost u jednom od najznačajnijih pitanja hrvatske, dotično bosanske poviesti! A po još*

---

[15] J. Jelenić, *Kultura i Bosanski Franjevci*. I. svezak, Sarajevo, 'Prva hrvatska tiskara' Kramarić i M. Raguz, 1912, str. 20-21.

[16] D. Kamber, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila (1461)*. Croatia sacra (Zagreb). "Izdaje Hrvatska bogoslovska akademija." Sv. 3 za 1932, str. 28-30.

[17] F. Šišić, *Izvori bosanske povijesti*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga prva. Drugo izdanje (reprint), HKD Napredak, Sarajevo, 1991, str. 13, 36.

čudnijoj logici ti isti pisci vjeruju tim istim dokumentima – čim ne govore o bogumilskom pitanju!”[18] U prosincu 1942. godine izlazi u *Hrvatskom kolu* Matice hrvatske u Zagrebu posljednja rasprava Ć. Truhelke pod naslovom *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske* u kojoj on daje sintezu svojih istraživanja Crkve bosanske: “*Tu crkvu optužiše, da je krivovjerna, heretička, da je proizašla iz dualističkog manihejstva, paulicijanstva i bogumilizma, koji nastoje iransko dualističko naziranje na svijet amalgamirati s nekim prakršćanstvom. Uistinu je to bio izdanak stare ilirske katoličke crkve, koji je uslijed promijenjenih političkih prilika izgubio vezu s pramaticom i stojeći na međi zapadne crkve, sumnjičen i progonjen, životario i na mrtvoj se straži borio za svoj opstanak i svoju slobodu. U toj borbi ustrajali su bosanski kršćani, kako se sami zvahu, protiv svih križarskih vojna što su ih slali u Bosnu osvajački kraljevi i hercezi, a ojačali su i time što je na čitavom golemom prostoru tadanje Bosne postojala samo jedna katolička biskupija, dočim su u isto vrijeme na onoj uskoj pruzi tadanje Dalmacije postojale tri nadbiskupije s nekoliko sufragana. Ta bosanska biskupija imala je svoju katedru na Ban-brdu u Vrhbosni, neko vrijeme u Prači Biskupnjoj, i spadala čas pod jurisdikciju splitske, čas pod onu dukljansko-barske nadbiskupije, a čas pod dubrovačku, i često se događalo, da sam bosanski biskup nije znao, tko mu je od ove trojice starješina. Veza s rimskom kurijom sve je više u tim prilikama slabila, a kada je sijelo bosanskog biskupa preneseno u Đakovo, ona je posve pretrgnuta, i biskup, izvan područja svoje biskupije, postaje eksponentom političkih aspiracija ugarsko-hrvatskih kraljeva, više u interesu samih kraljeva, nego ujedinjenja razdijeljene Hrvatske.*”[19]

Leo Petrović je na Kamberove prigovore odgovorio u sarajevskom kalendaru *Napredak* za 1945. godinu (tiskanom u Sarajevu 1944. godine) napomenom da su se Bosancima stoljećima predbacivale općenito dualističke manihejsko-gnostičke i kataro-patarenske

[18] D. Kamber, *Neriešeni problemi: Bogumilsko pitanje u ‘Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine.’* Novi list (Sarajevo), broj od 15. prosinca 1942, str. 3.

[19] Ć. Truhelka, *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske*. Hrvatsko kolo, Zagreb, 1942, sv. 23, str. 2.

zablude, ali bez pobliže oznake krivovjerskih stavaka.[20] L. Petrović je svoja shvaćanja detaljno obrazložio u monografji o bosanskim krstjanima koju je potpuno dovršio za tisak tijekom 1944. godine. On je kao franjevac ubijen od partizana 1945. godine i zato je knjiga mogla biti objavljena tek 1952. godine (u Sarajevu). L. Petrović je pogrješno mislio da je Crkva bosanska bila baštinica hrvatske glagoljaške crkve predvođena benediktincima i da je nastala u doba kada su benediktinci zbog progona glagoljaša u Hrvatskoj pobjegli u unutrašnjost zemlje (u Bosnu). Po njemu, to je Katolička crkva koja je zbog političkih težnji postala "akefalna" i potpuno samostalna. Međutim, bitno je njegovo obrazlaganje pravovjernosti učenja bosanskih krstjana. On je samoj problematici pravovjernosti pristupio kritički i zato je mogao zaključiti: "*Iz raznih izvješća, koja su od XII. do XV. stoljeća stizala u Rim, možemo ustanoviti ove činjenice: 1) Crkve su i bogomolje bile zanemarene i toliko zapuštene, da su se same rušile; 2) nijesu vršeni bogoštovni čini; 3) zanemarilo se je posve primanje sakramenata, posebno pričesti (ispovijedi) i krštenja; 4) nitko se nije brinuo za duhovno i vjersko poučavanje vjernika; 5) pretstavnici vjernika 'kršćani' živjeli su zasebnim životom, prividno strogo prema Evandjelju, ali se za druge vjernike nijesu starali.*"[21]

20 L. Petrović, *Kršćani Bosanske Crkve.* U knjizi: Milenko Brkić, *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine. Zbirka tekstova iz Napredkovih kalendara*. Naklada Međugorje, Studenci, 1995, str. 181-182.

21 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.*U: *Dobri pastir*, godina III, Sarajevo, 1953, sv. I-IV, str. 147. Atanazije Matanić, vjerujući tvrdnjama D. Kniewalda i A. Solovjeva o bosanskim krstjanima, naglasio je vrijednost samo trećeg dijela djela L. Petrovića: "*po mojem mišljenju Petrović (svećenik) gotovo je uspio dokazati, da bogumilski domaći izvori doista ne odaju nijedne i nikakove njihove hereze ili skizme, odnosno da su njihovi vjerski nazori sasma u skladu s vječnom katoličkom dogmom. Rekoh 'gotovo je uspio dokazati', jer sam posumnjao u Petrovićevo tumačenje izraza i pojma 'mrsni ljudi', kako su 'bosanski kršćani' neke smatrali, a što bi moglo značiti i (latinski) 'homines carnales'. (Mrsni dani su oni u koje se jede meso, zato imamo u petak 'nemrs'; jesti meso znači 'mrsiti se'.) Ako ovo tumačenje stoji, onda bi trebalo u ovom izrazu nazrijeti trag onog općeg kataro-patarenskog klasificiranja ljudi na čiste i nečiste, savršene i nasavršene.*" (A. Matanić, *Novije oko bogumila ili patarena*. Hrvatska revija /Buenos Aires/, 4 /1954/, br. 4, str. 379.) Kako se u međuvremenu utvrdilo da u oporuci gosta Radina stoji *mirski* ljudi to bi onda, i po A. Mataniću, značilo da je L.

Za razliku od L. Petrovića[22], F. Šišić u (posmrtno izdanoj knjizi 1944. godine) *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)* piše da je on osobno ostao kod koncepcije Račkoga, i to naročito pod utjecajem Kamberova objavljivanja Torquemadina rukopisa iz XV. stoljeća.[23] Ni Dominik Mandić nije se mogao oteti utjecaju Torquemadina autoriteta. F. Šanjek spominje Mandićevu monografiju *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* i napominje da je ugledni franjevački povjesničar bio očito "zatravljen" raspravom Juana Torquemade.[24] D. Mandić je napisao najsveobuhvatniju knjigu o Crkvi bosanskoj i u njoj se trudio dokazati njezinu heretičnost, ali je znanstvenu objektivnost dokazao tako što je iznio podatke koji dobrim dijelom pobijaju njegove vlastite zaključke.[25]

Petrović uspio dokazati, prema domaćim vrelima, kršćansku pravovjernost bosanskih krstjana.

22 Shvaćanje L. Petrovića nije ostalo osamljeno u historiografiji. Tako se, na primjer, Milko Brković posebno poziva na njegovo obrazloženje pravovjernosti bosanskih krstjana. (M. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum Identitet i kontinuitet.* Mostar, 2002, str. 106-133.)

23 F. Šišić, *Patareni ili bogomili.* U: *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301*). I. dio, HAZU, Zagreb, 1944, str. 130.

24 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. – 15. st.).* Barbat, Zagreb, 2003, str. 29.

25 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, ZIRAL, Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1979, str. 445, 455-461, 465, 468, 470. Salih Jalimam prigovorio je D. Mandiću da je najveći broj podataka (bibliografskih, primj. I. M.) preuzimao iz već gotovih bibliografija o bogumilima i na taj način preuzeo i "*greške koje su u njima evidentne*". (S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*. IPP Hamidović, Tuzla, 1999, str. 296. S. Jalimam je profesor povijesti na *Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta* u Tuzli.) Uzgred: Pročitao sam sve što je D. Mandić napisao, priredio sam u Hrvatskoj za tisak jednu njegovu knjigu, s njim sam više puta osobno kontaktirao u Rimu, kao i preko pisama, i to sve u tolikoj mjeri da sam zbog toga bio politički procesuiran od početka 1972. do sredine 1975. godine, pa mogu sa sigurnošću zaključiti da u Mandićevu citiranju mnogobrojnih latinskih izvora o srednjovjekovnim herezama nema gotovo ni jedne slovne pogrješke. (O Mandićevu znanstvenom djelu usp. Andrija Nikić, *Dr. fra Dominik Mandić Istaknuti hercegovački franjevac i povjesničar. Bio-bibliografija.* Zavičajna knjižnica sv. VI., Mostar, 1981, str. 85.) Neobično je da Mandiću zamjerke upućuje baš S. Jalimam u čijoj knjizi o bosanskim krstjanima gotovo

Jaroslav Šidak je dugo bio u dilemama oko vjerodostojnosti latinskih ili bosanskih izvora.[26] Maja Miletić je pak zaključila, na temelju proučavanja triju arheoloških izvora bosanskih krstjana: ploče bana Kulina, nadgrobnog spomenika gosta Mišljena, groba i spomenika gosta Milutina, kao i tumačenja simboličnog značenja slova: ž, ć, č, i, m, d, da su bosanski krstjani bili u kršćanskom smislu pravovjerni.[27] Ona je bila uvjerena da je neznanstveno vjerovati samo onome što zapadna vrela pričaju o bosanskim krstjanima.[28]

Srećko M. Džaja spominje historiografske dileme o bosanskim krstjanima i ustvrđuje da nema dokumentarnih dokaza za podrijetlo 'Bosanske Crkve' iz istočno-balkanskoga bogumilstva, a da su vrela, koja upućuju na njezino povezivanje sa zapadnjačkim hereticima rijetka i nejasna.[29] Međutim ipak ima autora, koji i bez posebnih obrazloženja vjeruju samo nebosanskim izvorima. Tako, na primjer S. Jalimam, na temelju latinskih vrela, i to na način da ih nije posebno vrjednovao usporedbom s onima iz Bosne, bez dvoumljenja zaklju-

---

da ne postoji ni jedna stranica u kojoj nema više tiskarskih pogrješaka, tako da je zbog toga njegova knjiga teže čitljiva.

[26] Usp. J. Šidak, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*. Liber, Zagreb, 1975, str. 400.

[27] Maja Miletić, *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. Orientalia christiana analecta, sv. 149. Pont. Institutum orientalium studiorum, Roma, 1957, str. 185. Atanazije Matanić u recenziji ove knjige zamjerio je autorici što je zanemarila zapadne izvore, koji pričaju o herezi bosanskih krstjana. Usp. A. Matanić, *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. Maja Miletić, Roma, 1957. Hrvatska revija, sv. 1 za 1959, str. 89-94. M. Miletić, poslije tiskanja ove Matanićeve recenzije, prestala je u svom znanstvenom radu obrađivati teme iz hrvatske historiografije.

[28] "*Citirati za Bosnu samo analogije iz krivovjernog kršćanstva puštajući po strani pravovjerne primjere, nije metodološki dopušteno, i argumentacija ne vrijedi. Takovom nedopuštenom metodom rada služili su se obilno Solovjev, Kniewald i D. Mandić, pa su u tren oka našli dokaze za herezu Bosanske Crkve, koliko su htjeli. To je jedan od glavnih biljega njihovog neznanstvenog rada.*" (M. Miletić u pismu Muhamedu Hadžijahiću od 11. svibnja 1985. Kopija pisma u autora.)

[29] S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804*. II. popravljeno i dopunjeno izdanje. Ziral, Mostar, 1999, str. 219.

čuje da su krstjani bili "bogomili" i dualisti koji su vjerovali u dva boga i negirali temeljna kršćanska vjerovanja.[30]

Ante Škobalj je 1970. godine posebno upozorio da je u srednjovjekovnoj Bosni uz "*'heretike' bilo pravovjernih katolika i shizmatika, ali i nevjernika, to jest pravih nekrštenih pogana*", koji su svi "*živjeli skupno i u nekom stanju miješanja i prijelaza*".[31] Ovo Škobaljevo važno upozorenje ostalo je zanemareno u smislu da se u literaturi o srednjovjekovnoj Bosni uz heretike, katolike i shizmatike niti ne spominje istodobno postojanje mnogobrojnih *infideles*, odnosno njih se uvijek identificira s krstjanima. John V. A. Fine u knjizi *The Bosnian Church: A New Interpretation,* koja je objavljena 1975. godine, unio je osvježenje u literaturu o bosanskim krstjanima zaključivanjem da su u srednjovjekovnoj Bosni uz nedualističku Crkvu bosansku mogle paralelno postojati i dualističke heretičke sljedbe.[32]

---

30 S. Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, str. 12-13, 309-313.

31 "*Da je u Bosni u ono doba bilo više vjerskih sljedba, to jest i katolika, i krivovovjeraca, i shizmatika, i nevjernika, nepokrštenih pripadnika staroslavenskog poganstva, o tome nam svjedoče ne samo različiti simboli na stećcima, nego i latinski izvori, a na osobit način papinska pisma, u kojima se na istom mjestu, kad se govori o stanju u Bosni, nabrajaju i razlikuju krivovjerci (heretici), raskolnici (shizmatici) i nevjernici (infideles)… Što se tiče latinskih izvora… ne može se ni pomisliti, da bi tako precizni dokumenti mogli miješati ove jako diferencirane teološke izraze kao što su heretik i nevjernik… Ako se pak u takvim dokumentima ustrajno i na više mjesta tvrdi, da uz heretike i shizmatike u Bosni u ono doba postoje i nevjernici, onda to mogu biti samo nekrštene osobe, to jest preostali pristaše staroslavenske, poganske vjere*." (A. Škobalj, *Bosanska crkva i njezini sljedbenici*. U: *Obredne gomile.* Vlastita naklada, 'Sveti Križ na Čiovu', 1970, str. 482.) A. Škobalj je katolički svećenik i on je u ovom poglavlju stručno obradio razlikovanje pojmova heretik, raskolnik i nevjernik.

32 John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*. East European Quarterly, Boulder, distributed by Columbia university press New York - London, 1975, str. 309. Nije moguće složiti se s mišljenjem S. Džaje kada zamjera Fineu sljedeće: "*Tu i tamo ipak Fine ne osporava u zapadnim izvorima primjenu heretičkih izraza na Bosnu, i to u onim slučajevima, kada različiti nazivi za bosanske heretike jedan iza drugoga slijede, npr. heretici et manichei… Ali takve sintagme on uzima distinctive umjesto cumulative, te u njima nalazi potvrdu za svoju tezu o neheretičnoj CB na jednoj strani i heretičkim grupicama (Splittengruppen) na drugoj strani….*" (Srećko Džaja, *Fineova interpretacija bosanske*

Zanimljivu raspravu o stvarnom pojmu maniheizma i bosanskim krstjanima objavio je 1982. godine Salih H. Alić. Nedostajao je do tada nužan osvrt na tu problematiku s obzirom da se u nekim latinskim vrelima, posebno od XV. stoljeća, navodi da su bosanski krstjani bili manihejci. U literaturi se to interpretira na način da se najčešće piše o dualizmu i doketizmu, ali da se nikad točno ne navodi o čijem ili kojemu dualizmu i doketizmu se radi "*da li rano-gnostičkom, manihejskom, Zoroastrovom, ili nekom drugom, pored toga što se i sam manihejski dualizam krivo shvaća, naime jednostavno kao vjera u 'dobrog i zlog boga'*."[33] S. Alić napominje da je spasenje bio jedini cilj maniheizma i da se u njegovoj kozmogoniji odvija borba između svjetla i tame u kojoj je kozmički i bezvremeni Isus raspet u materiji. "*Isus je za Manija samo 'svjetlosni Isus'… on mu je iznad svega učitelj, a kao paćenik ili mukotrpni Isus (Jesus patibilis) on mu je neprolazni simbol svjetske duše, koja je raspeta u u mračnom svijetu*." S. Alić citira jedan od najstarijih svjedočanstava o manihejima u kojemu stoji da oni najviše štuju sunce i mjesec, ne kao bogove, nego kao put kojim se može stići do Boga.[34] Vjera krstjana u bitnim

---

srednjovjekovne konfesionalne povijesti. U: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Kršćanska sadašnjost u Zagrebu - Franjevačka teologija u Sarajevu, Sarajevo, 1979, str. 54.) Primjer abjuracije iz 1203. godine, u kojoj se navodi da krstjani ne će primati na stanovanje nikoga za kojega bi sa sigurnošću znali da je manihejac ili neki drugi heretik, potvrđuje Fineovo mišljenje, ali to, dakako, ne znači da je tako i svim drugim spomenima heretika u Bosni.

33 Salih H. Alić, *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*, str. 172. S. H. Alić posebno napominje da manihejstvo, za razliku od staroiranskog dualizma, ne zastupa radikalni dualizam, a da se "*takozvani radikalni dualizam kod Pavlićana ili nekih Katara… razlikuje kako od staroiranskog, tako i od manihejskog dualizma*". (S. H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 173.)

34 "*Duša, u trijumfalnom penjanju, prolazi kroz kolonadu svjetlosti i, preko mjeseca i sunca, stiže do mjesta mira i radosti, naime u carstvo svjetla. Sve se to odnosi, prema maniheizmu i gnosticizmu, na duše pravednih ili savršenih. Za duše ostalih ljudi postoji seoba duša, ili, prema izrazu, koji je za to Mani upotrijebio u koptskim tekstovima, metangizam, 'pretapanje', 'prelijavanje', grčki pojam,*

pojedinostima, kao na primjer, da je Isusova majka "sveta djevica Marija" i "Bogorodica", a da je Isus stvarno mučen, umro, uskrsnuo i uzašao na nebo ne potvrđuje maniheizam Crkve bosanske. Sam S. Alić, svjestan teškoća u uspoređivanju vjere bosanskih krstjana s izvornim maniheizmom, zaključuje da njegova "*hipoteza o porijeklu i karakteru bosanskih krstjana spada svakako u okvir mogućih i vjerovatnih rješenja tog složenog i spornog pitanja*".[35]

Dragoljub Dragojlović, autor djela o srednjovjekovnim herezama, a posebno o bogumilstvu na Balkanu i u Maloj Aziji, objavio je 1987. godine knjigu *Krstjani i jeretička crkva bosanska*.[36] On u ovoj monografiji zastupa tezu da su bosanski krstjani izdanak istočnog monaštva mističke tendencije, ali je neovisno od toga, uvjerljivo dokazao nedualizam Crkve bosanske.

U prilozima o Crkvi bosanskoj svojom vrijednošću posebno se izdvaja rasprava, što ju je 1995. godine objavio Sante Graciotti, o fragmentima dvaju različitih rukopisa, koji su djelo različitih ruku i koji su označeni kao A i B, iz jedne biblioteke u općini Monteprandone. Vatroslav Jagić je vidio ove rukopise, datirao ih je u prvu polovinu XV. stoljeća i smjestio u sjeverozapadnu Bosnu i moguće u sjeverni dio Dalmacije. Međutim, on je istaknuo da u izvoru ima

---

koji je inače poznat i pod imenom metempsihoze ili transmigracije duša." (S. H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 174, 175, 176.) Prema S. Aliću crkvena organizacija kod manihejaca ima velike sličnosti, ako možda nije i identična, s organizacijom krstjana, odnosno Crkve bosanske, a mnogi simboli na stećcima (kao na primjer: antropomorfni križevi, sunce i mjesec, krune, dvorci, ruke) imaju svoje uzore kod maniheja. S. H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 180. (Uzgred: Simbolika na stećcima poznata je velikim dijelom iz prapovijesti i shvaćena u smislu trajnog jedinstva i međusobnog prožimanja suprotnosti, ne sadrži maniheizam.) S. Alić pretpostavlja da je Manijeva nauka sa svojim simbolima, motivima i svojom vizijom spasenja mogla, između ostalog, doći u Bosnu posredstvom jednog broja "gosta-naseljenika", trgovaca i zanatlija s Istoka. (S. H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 189.)

35 S. H. Alić, Bosanski krstjani. U: Bogomilstvoto na Balkanot, str. 189-190.

36 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. SANU, Balkanološki institut, knj. 30, Beograd, 1987, str. 281.

praznina koje nije svuda moguće rekonstruirati.[37] V. Jagić je pročitao "samo neznatan dio (manje od jedne petine)" i od tada su ovi fragmenti samo spominjani, ali ne i proučavani.[38] Tako Herta Kuna spominje "samo djelomično proučeni tekst listića" iz Monteprandonea.[39] S. Graciotti je, na temelju ortografskih i lingvističkih karakteristika, ustvrdio pripadnost rukopisa srednjovjekovnoj Bosni. On napominje da su fragmenti, a posebno onaj pod B, mnogo oštećeni i čitljivi samo u ulomcima[40], a posebno ističe da su dokazni postupci jednog i drugog raspravljača "nekako neobični".[41] Međutim, on nije sasvim siguran u vlastita utvrđenja i zato na kraju svoje rasprave napominje kako se nada da će stručnjaci nastaviti odgonetavanje ovih fragmenata i uspjeti zaključiti više od njega.[42] U mnogobrojnoj literaturi o bosanskim krstjanima, koja se pojavila u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji od

---

37 Lajos Thallóczy; Vatroslav Jagić, *Slavische Fragmente aus der Bibliotek S. Giacomo della Marca in Monteprandone.* Archiv für Slavische Philologie, Berlin, 1905, str. 85-86, 88-89.

38 S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone edizione e interpretazione*. Ricerche slavistiche (Roma), 42 (1995), str. 177.

39 "*Jeretički karakter ovih listića posvjedočen je za sada samo indirektno, s obzirom da ga je u Italiju donio, po svemu sudeći, franjevac Dominik Gangala, poznati borac protiv jeretika, koji je djelovao u Bosni u prvoj polovini XIV. v. Listići su zalijepljeni kao bezvrijedni pergament na unutrašnjim koricama knjige Margaritarum, koja se danas nalazi u posjedu Gradske knjižnice Monteprandona.*" (H. Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi u svijetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog.* U: *Radovi sa simpozijuma 'Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*'. Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica, 1973, str. 91.)

40 S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone,* str. 125-126.

41 "*Ova dva fragmenta su važni, jer su, jedan i drugi, jedina ostavština koju posjedujemo (od) traktata za i protiv vjere bosanskih 'krstjana' na narodnom bosanskom jeziku*." (S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone*, str. 177.)

42 S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone*, str. 177. "*Vlastiti uviđaj u ta dva pergamentna ulomka kojima je restauriranje, čini se, smanjilo čitljivost koja je bila bolja kad ih je i dijelom čitao Jagić; ipak je Graciottiju pošlo za rukom potpunije čitanje – premda ne bez praznina zbog mehaničkih oštećenja obiju pergamena – a dijelom i točnije tumačenje u usporedbi s Jagićevim.*" (Josip Bratulić, *Sante Graciotti*. /*Curriculum vitae. Znanstvena djelatnost. Zaključak i obrazloženje.*/ *Sante Graciotti*. Slavistički komitet Hrvatskoga filološkog društva. Dobitnici nagrade 'Vatroslav Jagić', knjiga 2. Zagreb – Osijek, 1999, str. 13.)

1995. do 2008., raspravu S. Graciottija spomenula je i dijelom vrjednovala samo Anica Nazor.[43]

F. Šanjek posebno je 1203. godine obogatio literaturu o problematici bosanskih krstjana izdanjem "najrelevantnijih" vrela u izvorniku i hrvatskom prijevodu.[44]

2.

U dosadašnjoj literaturi o ovoj problematici izdvaja se neobičnošću shvaćanja Miodrag M. Petrović, koji je godine 1997. objavio "nove poglede" na *Crkvu bosansku* koji su, kako sam ističe, "*u osnovi potpuno različiti od svih do sada iznetih mišljenja koja su u naučnoj literaturi zapamćena, uglavnom, kao ranjiva, neodbranjiva, ili dovedena do bezizlaza*". Temeljna teza ovoga autora je da se pod nazivom krstjani "*podrazumevaju isključivo pravoslavni vernici*", a da se pod nazivima: *kudugeri, bogomili* i *babuni* "*podrazumevaju Latini kao jeretici dualisti*". M. M. Petrović posebno se poziva na pisanje Simeona mitropolite Solunskog (1410.-1429.) koji, po njemu, "*poistovećuje rimokatolike, kao 'kudugere', sa dualistima bogomilima… U latinskim izvorima nigde nema naziva bogomili, jer se znalo da je on pripisan i rezervisan za rimokatolike. A ovi su, sa svoje strane, uzvraćali pravoslavnima istom merom – imenima jeretičkog obeležja, nazivajući ih manihejcima, patarenima, katarima. Sa ovim*

---

43 A. Nazor ističe da su među rukopisima koji pripadaju Crkvi bosanskoj "*iznimno zanimljiva dva vrlo oštećena pergamentna fragmenta iz Monteprandona u Italiji*", koja je V. Jagić prvi proučavao i objavio, ali je "*uspio pročitati jedva petinu teksta i nije bio siguran jesu li oni ostaci propovjedničkih ili molitvenih tekstova*". Ona napominje da je tek devedeset godina nakon Jagića ponovo te rukopise objavio S. Graciotti. "*Njegovo se čitanje bitno razlikuje od Jagićeva. Graciotti fragmente iz Monteprandona interpretira kao ostatak traktata za vjeru i protiv vjere bosanskih 'krstjana'… 'Heretičnost' drugoga nalazi u njegovu sadržaju: govori o uskrsnuću duše, a ne tijela, i osuđuju se sakramenti.*" (A. Nazor, *Rukopisi Crkve bosanske*. U: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu.* Zbornik radova. Institut za istoriju u Sarajevu - Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Sarajevo – Zagreb, 2005, str. 546.)

44 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. XLVI+397.

imenima često se u istoj ravni javljao i naziv šizmatici… 'Krstjani' u Bosni, i uopšte na Istoku, nisu jeretici, već pravoslavni vernici koji su tom odrednicom isticali, naročito od rascepa crkava (1054) da se razlikuju od rimokatoličkog krivoverja… Simvol vere im je bez rimokatoličkog dodatka Filioque. Slave svetitelje koji su u pravoslavnom kalendaru… ***Latinski, odnosno rimokatolički dualizam sastoji se u tome što uče da Duh Sveti ishodi iz dva izvora: Oca i Sina.*** " (Podcrtao I. M.) [45] O krstjanima kao pravoslavnim vjernicima pisali su B. Petranović i V. Glušac, ali u srpskoj historiografiji prevladava mišljenje da bosanski krstjani nisu bili pravoslavni.[46] U vezi s rješenjem ove problematike bitno je da vrela kada spominju krstjane u srednjovjekovnoj Bosni navode samo Bosance i Bosansku crkvu. Nije nevažno da se u literaturi na Zapadu posebno upozorava da Ivan de Casamare krstjane tretira kao raskolnike, što znači kao nekadanje pripadnike Rimske crkve.[47]

---

[45] Kao dokaz da se pod bogomilima u srpskim izvorima podrazumijevaju rimokatolici, ovaj pisac navodi *Žitije despota Stefana Lazarevića* (1377-1427) u kome stoji da su stanovnici Srebrenice bogomili. "*Međutim, taj podatak se odnosio na rimokatolike Sase – rudare i Dubrovčane – trgovce, koji su živeli i radili u Srebrenici. Oni su ti novi bogomili dualisti, a ne Srbi u Bosni, koji sebe, za razliku od njih, nazivaju 'krstjanima'*". (M. M. Petrović, *Kuduguri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima i 'Crkva bosanska'*. Istorijski časopis, SANU, knj. XLIV, 1997, str. 49, 53, 55, 58-60, 62, 69, 70-71.)

[46] "*Ima mišljenja, da su pripadnici Bosanske Crkve bili pravoslavni. Ali to mišljenje neće biti potpuno tačno, jer imamo jasnih dokaza da ih je službena pravoslavna crkva osuđivala*." (Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*. I. SKA, Beograd 1940, str. 180-182, 185. Usp. V. Ćorović, *Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku*. Glas SKA, CLXVII, Beograd, 1935, str. 44.) Jovan Radonjić ističe da srpski izvori ne bi proklinjali bosanske krstjane kad bi oni bili pravoslavni. (J. Radonjić u knjizi: *Borba Južnih Slovena za državnu neovisnost*. F. Rački, *Bogomili i patareni*, str. XXXIV.) Usp. i: Sima Ćirković – Rade Mihaljčić (priredili), *Leksikon srpskog srednjeg veka.* Izdavač Knowledge u Beogradu, Beograd, 1999, str. 122.

[47] "*Die 'priores' der 'Christen' schwören nicht einer Heterodoxie ab, sondern einem Schisma und geloben, sich fürderhin an die Regeln der römischen Kirche zu halten.*" (Gerhard Rottenwöhrer, *Der Katharismus.* Band III, *Die Herkunft der Katharer nach Theologie und Geschichte.* Bad Honnef, Bock + Herchen, 1990, str. 496.) G. Rottenwöhrer u izdanju prve knjige o katarima 1982. godine napominje da on zbog nepoznavanja jezika o problematici bosanskih krstja-

Zanemariva su mišljenja svih onih autora koji o problematici krstjana donose zaključke bez poznavanja vrela i temeljne literature. Tako Yuri Stojanov drži vjerojatnim da su bosanski krstjani bili dualisti i da je njihova hereza uvezena u Bosnu. Ovaj pisac u inače opširnoj *Bibliografiji* navodi samo neka izdanja vrela o problematici bosanskih krstjana, a od goleme literature o njima poznaje radove samo oko desetak autora.[48] Dimitar Angelov ustvrđuje na temelju četiriju rasprava Aleksandra Solovjeva i dvaju radova J. Šidaka kako se može definitivno zaključiti da je "*bogumilstvo bilo mnogo rašireno također u Bosni*", da su u toj zemlji bogumili bili najviše poznati pod nazivom *patareni*, da su bili organizirani u zajednicu nazvanu *Ecclesia Sclavoniae* i da je koncepcija "bosanskih bogumila" bila "*često jednaka onoj bugarskih bogumila*".[49] Ioan P. Couliano usuđuje se zaključiti na temelju, kako navodi, "samo nekih" i među sobom "iznenađujuće kontradiktornih" latinskih izvora, i to u izlaganju na ukupno četiri stranice teksta o bosanskim krstjanima, da su oni bili radikalni dualisti i da se zato ne mogu držiti bogumilima.[50] Aleksandar

na upućuje na radove F. Šanjeka. (G. Rottenwöhrer, *Der Katharismus.* Band I/1 *Quellen zum Katharismus,* Bad Honnef, Bock + Herchen, 1982, str. XVI.) Godine 1993. G. Rottenwöhrer poslije objave Fineovih radova o bosanskim krstjanima opširnije citira rezultate istraživanja ovoga autora, ali je osobno ostao suzdržan u zaključivanju. "*Mangels Sprach- und Sachkenntnis muß ich diese Frage auf sich beruhen lassen… Es erscheint am einfachsten, dahinter die Missionstätigkeit der 'Bosnischen Kirche' zu vermuten und sie somit als katharisch zu betrachten. Ob diese naheliegende Erklärung den Tatsachen entspricht, muß offenbleiben, weil genauere Auskünfte fehlen.*" (G. Rottenwöhrer, Band IV/3 *Glaube und Theologie der Katharer.* Bad Honnef, Bock + Herchen, 1993, str. 93-95.) Možda je potrebno napomenuti da je G. Rottenwöhrer najdetaljnije obradio sve zapadne izvore o srednjovjekovnim herezama, ali se kao savjestan povjesničar nije usudio samo na temelju njih donijeti zaključak o bosanskim krstjanima.

48 Yuri Stojanov, *L'altro Dio. Religioni dualiste dall' antichita all' eresia catara*. Morcelliana, Brescia, 2007, str. 316-321.

49 D. Angelov, *Il bogomilismo Un' eresia medievale bulgara.* Bulzoni, Roma, 1979, str. 410.

50 "*In conclusione, sulla base dei documenti analizzati e nonostante i numerosi punti di contatto con il bogomilismo, bisogna sottolineare che la religione dei 'cristiani' di Bosnia e un dualismo radicale, che porta con se l'idea della me-*

Solovjev, poznat po brojnim opisima svojih viđenja protukršćanske hereze u pisanim izvorima i kamenim spomenicima iz srednjovjekovne Bosne, mnogo je utjecao na jednostrani pristup problematici Crkve bosanske, osobito u autora koji nisu poznavali jezik domaćih vrela.[51]

Problematika bosanskih krstjana posebno je zamućena literaturom koja je nadahnuta ezoteričnim pobudama ili političkim potrebama. Đorđe J. Janjić u pogovoru knjizi Vase Glušca o bosanskim krstjanima točno primjećuje da u inozemnoj literaturi postoje i predstavnici različitih ezoterijskih grupa, kojima je "*cilj da restauriraju (tačnije izmisle) učenje bogomila koje bi bilo blisko i saobrazno njihovim gnostičkim sektama*".[52] Đ. J. Janjić dalje ističe da su određeni pisci "*u potpunosti prihvatili tezu o prelasku autohtonog bosanskog (bogomilskog) stanovništva u islam jer im ta teza daje neophodan etnički legitimitet (pored - religije islama) za formiranje*

---

tensomatosi e, di conseguenza, non puo essere considerata una forma di bogomilismo. Tra essa e il bogomilismo c'e piu o meno la stessa distanza che separa il manicheismo dal cristianesimo." (Ioan P. Couliano, *I miti dei dualismi occidentali. Dai sistemi gnostici al mondo moderno.* Jaca Book, Milano, 1989, str. 246-250.)

51 Usp. Alois Schmaus, *Der Neumanichäismus auf dem Balkan.* Saeculum II. (Jahrbuch für Universalgeschichte. Herausgeber Georg Stadtmüller), München, sv. 2, godište 1951, str. 271-299.; Linda Sadnik, *Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern. Die 'Bosnische Kirche.'* Blick nach Osten. Klagenfurt – Wien, II/1952, 4, 261-266.

52 Đ. J. Janjić, *Povratak.* U: Vaso Glušac, *Istina o bogomilima.* Književne novine, Beograd, 1992, str. 320-321. Da je navedeno Janjićevo mišljenje točno, navodim nekoliko knjiga iz antropozofske literature (u duhu učenja Rudolfa Steinera) u kojoj se obrađuju i bosanski krstjani. To su: Rudolf Kutzli, *Die Bogumilen, Geschichte-Kunst-Kultur.* Verlag Urachhaus, Stuttgart, 1977, str. 262; Katja Papasov, *Christen oder Ketzer - Die Bogomilen.* (Uvod, pogovor i dodatak od Hermanna Grubera). Ogham Verlag, Stuttgart, 1983, str. 269; Radovan Subotić, *Bogumili.* Antropozofsko društvo 'Marija Sofija', Zagreb, 2002, str. 47. I izvan ezoterijskog kruga ima pojedinaca, koji svoje tvrdnje ne utemeljuju na vrelima. Tako Boris Gombač piše da bosanski krstjani Krista nisu držali Bogom ni čovjekom, nego anđelom. (B. Gombač, *Atlante storico dell' Adriatico orientale.* Bandecchi&Vivaldi editori, Pontedera, str. 75.)

islamske Bosne".[53] F. Šanjek u tom smislu navodi: "*Bosanski historičari islamske kulture, koji u pripadnicima Crkve bosanske pokušavaju otkriti korijene svoga 'bošnjaštva', ponovno oživljavaju tobožnji 'bogumilizam' bosansko-humskih krstjana (Salih Jalimam, Historija bosanskih bogumila*)."[54] Iz obzira pred nametnutim poličkim dogmama neki vrhunski domaći povjesničari nisu se usudili pisati ono što misle o problematici bosanskih krstjana. Veoma je uvjerljiv primjer koji navodi Marian Wenzel:

"*Jedne večeri 1960-tih, dok sam još bila studentica, pila sam lozu sjedeći na podu ateljea umjetnika Mile Ćorovića i Mladena Kolobarića, gdje sam često odlazila da slikam. Ovaj atelje je tada pripadao Radničkom univerzitetu, a danas je restoran. Tu se zatekao i John Fine, radeći na sakupljanju podataka za njegovo važno djelo Crkva bosanska, nova interpretacija (New York i London, 1975). Oboje smo u to vrijeme proučavali bogumilsku kulturu, nadgrobne spomenike i Crkvu bosansku.*

'Reci mi', pitao je John Fine, 'da li si našla bilo šta bogumilsko u vezi sa stećcima?'

'Ne', rekla sam iskreno. 'Ni traga. A što je s Crkvom bosanskom? Jesi li tu našao ikakvu vezu s bogumilima?'

'Ne', rekao je John. 'Ništa dokazivo o Crkvi bosanskoj nema zajedničko s bogumilima. A ja lovim već dugo vremena.' Tada i tu smo zajedno zaključili da ništa u bosanskoj kulturi nije vezano za bogumile, uprkos svemu što nam je rečeno. Sljedećeg dana sam posjetila svog mentora u Zemaljskom muzeju, dr. Alojza Benca, koji me je inspirirao i ohrabrio za rad na knjizi o stećcima Ukrasni motivi na stećcima, i omogućio mi pomoć od članova njegovog osoblja, Vlajka Palavestre, Nade Miletić i sada pokojnog Đure Baslera, koji je uvijek bio odani sljedbenik teorije o bogumilima. Benac je i sam, skupa sa Bihalji Merinom iz Beograda, napisao knjigu o stećcima, čiji engleski naslov glasi: The Bogomils (London 1962).

'Dr. Benac', rekoh, 'moram vam nešto reći. Prošle večeri sam razgovarala sa Johnom Fineom, koji istražuje Crkvu bosansku. Za-

---

53 Đ. J. Janjić, *Povratak*, str. 320-321

54 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. XV.

jedno smo zaključili da ni na stećcima ni u Crkvi bosanskoj nema ničeg bogumilskog. Mislim da bogumili nisu napravili stećke. Mislim da nikad nisu ni bili ovdje.'

'Znam', reče on. 'Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći.' "[55]

3.

Pisac ove rasprave obrađivao je problematiku srednjovjekovne Bosne u knjizi o autohtonosti u Hrvata 1989. godine.[56] U međuvremenu sam nastavio konzultirati uz postojeća vrela i svu važniju literaturu, posebno o vjeri bosanskih krstjana. U ovom izlaganju nastojao sam korektno citirati bit mišljenja raznih autora koji su pisali o ovoj tematici i između ostaloga, na temelju vrela i literature, zaključio:

Shvaćati bosanske krstjane samo na temelju nebosanskih izvora, dakle bez njihove kritičke usporedbe s onim postojećim bosan-

---

[55] M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu.* Sarajevo-Publishing, 1999, str. 17-18. Kada se mišljenje o bosanskim krstjanima temelji gotovo samo na nebosanskim vrelima onda se zaključuje i ovako: "*Krstjani (lat. christiani), pripadnici Crkve bosanske, sljedbenici heterodoksnih evangelističkih zajednica u sr. vijeku (katara, valdenza). Da bi netko postao 'krstjanin prave vjere apostolske' trebao je među članstvom Crkve bosanske naći zastupnika koji će ga predstaviti krstjanskoj zajednici (hiži), čiji je zadatak istražiti motive kandidata, pratiti njegovo vladanje i poučiti ga u osnovama vjerskog nauka bosansko-humskih krstjana. Prema oporuci 'gosta' Radina Butkovića postojale su tri kategorije vjernika te crkve –'mrsni ljudi', 'krstjani i krstjanice koi grjeha ne ljube' i 'pravi krstjani i prave krstjanice koi su svete vjere apostolske', a to u katekumenskoj praksi Pracrkve odgovara 'slušačima' (auditores), 'izabranima' (electi, competentes, illuminati) i 'krštenima'. Evangelističke i katarske zajednice u sr. vijeku dijele svoje članstvo na 'slušače', 'izabrane' i 'savršene' (perfecti), koji se zovu kršćani (starohrv. krstjani); iz krstjana se biraju predstavnici hijerarhije.*"(Adalbert Rebić /glavni urednik/, *Opći religijski leksikon.* Leksikografski zavod *Miroslav Krleža,* Zagreb, 2002, str. 481.)

[56] U pripremanju ranijih poglavlja o srednjovjekovnoj Bosni pomogao mi je mnogim prijateljskim savjetima Muhamed Hadžijahić (1918.-1986.) tijekom osobnih susreta u Sarajevu i Splitu i posudbom teže dostupne literature. Posebno sam zahvalan i Đuri Basleru (1917.-1990.) koji je recenzirao rukopis tih poglavlja prije tiskanja.

skim, u znanstveno-metodološkom smislu je besmisleno. Problematika vjere Crkve bosanske rješiva je samo na način da se zanemare izvanbosanska vrela u svim dijelovima koji su protivni postojećim svjedočanstvima bosanskih krstjana. Ti su bosanski izvori nesumnjivo vjerodostojni i gotovo u savršenom međusobnom suglasju, dok se to ne može ustvrditi za one nebosanske.

Arheološki nalazi potvrđuju da se već u antičko doba kristijaniziralo stanovnike na teritoriju kasnije srednjovjekovne Bosne, ali s kakvim uspjehom ne znamo. Bizant i karolinško-papinsko savezništvo mogli su u određenim razdobljima implementirati kršćansko pravovjerje samo vjernicima, koji su bili pod njihovom vlašću. Arheološki nalazi i povijesna vrela ne potvrđuju ni bizantsku, niti franačku vladavinu u središnjem dijelu srednjovjekovne Bosne. Zbog toga je populacija na tom prostoru mogla posebno shvaćati kršćanstvo, pa biti i pod određenim utjecajem nekih vlastitih pretkršćanskih tradicija i vjerovanja.

Zajednica bosanskih krstjana mogla je stvarno nastati u apostolsko doba, između ostalog, i na način da je od početka bila u zajedništvu s pracrkvom, ali da se s vremenom osamostalila. *Hrvatska kronika* opisuje kontinuitet iste vjere krstjana i u zagorskom zaleđu dalmatinskog priobalja od antičkog doba do XII. stoljeća. Ti su se krstjani mogli, i zbog izoliranosti dinarskog zaleđa, posve osamostaliti i u ovome uvjerenju mogao ih je Ivan de Casamare držati raskolnicima od Rimske crkve. Dakako da se ne može isključiti mogućnost da *krstjani* s tom Crkvom, koja je imala bogoslužje na narodnom jeziku, možda nisu nikad ni bili u posebnom zajedništvu. Iz abjuracije krstjanskih prvaka 1203. godine očito je da se Ivan de Casamare susreo s čvrsto organiziranom crkvenom strukturom, koja je mogla nastati davno prije kraja XII. stoljeća. Ne postoji ni jedno pouzdano vrelo koje bi potvrđivalo da je vjeroispovijedanje krstjana bilo kada uneseno u Bosnu, a posebno ne u XII. stoljeću. Prvaci krstjana nazivali su svoju vjeru *pravom apostolskom vjerom* što znači da su vjerovali u njezinu kršćansku pravovjernost i da su datirali njezin postanak u doba apostola. Shvaćanje kršćanstva u samostalnoj Crkvi bosanskoj nije bilo u svemu jednako onome u zapadnoj i istočnoj crkvi i zato su te dvije crkve držale bosanske krstjane hereticima. Krstjani, između

ostaloga, nisu priznavali ispovjed, pričest, a vjerojatno ni potvrdu, a izgleda da nisu vjerovali ni u uskrsnuće tijela, ali su vjerovali da je Isus Krist bio Bog i čovjek, koji je umro, uskrsnuo i uzašao. Oni su, prema mnogobrojnim sačuvanim domaćim vrelima, vjerovali u Trojstvo, u Krista kao Boga, koji je jedini svevišnji stvoritelj, svemogući gospodar svemira i ljudskog roda i sudac na kraju vremena. U ovom dijelu vjeroispovijedanja Crkve bosanske može se prepoznati i nauk kršćanske pracrkve koji je bio protivan i dualističkom vjerovanju u istodobno postojanje dva neovisna i vječna počela dobra i zla. Zbog toga bosanski krstjani nisu mogli biti sljedbenici manihejskih, katarskih ni drugih srednjovjekovnih dualističkih hereza.

Broj *krstjana* u srednjovjekovnoj Bosni nije mogao biti veći od oko jedne desetine sveukupnoga bosanskog stanovništva. U tadašnjoj Bosni brojem su prevladavali nekršteni, dakle žitelji koje *Hrvatska kronika* naziva *pogani*. Latinska vrela te stanovnike nazivaju *infideles*, a poslije 1203. godine počinju ih poistovjećivati s *krstjanima*. Ti bosanski *infideles* kasnije su najvećim dijelom mogli prihvatiti islam.

I.

Hrvatska kronika o *krstjanima* i *poganima* u srednjovjekovnoj Bosni

Antropološka istraživanja dokazala su da su na teritoriju srednjovjekovne Bosne do 1463. godine prevladavali u velikom broju potomci starosjeditelja iz prapovijesti i iz antičkoga doba. Antropološka analiza kostura ispod stećaka nedvojbeno potvrđuje da je pod stećcima pokapan paleobalkanski etnik koji je kontinuirano živio na području stećaka od prapovijesti. Prema istraživanju Živka Mikića seriju nalaza ispod stećaka karakterizira samo dinarski antropološki tip bez drugih primjesa.[57] "*Konkretno, pokazalo se da je ovoj populaciji najbliže srednjovekovno stanovništvo Rumunije, da unutar širine antropoloških varijacija slovenskih grupacija sa teritorije Jugoslavije na sadašnjem stepenu antropološke istraženosti smelo bi se tvrditi da se populacione grupe identifikovane na skeletnom materijalu iz nekropola sa stećcima ne samo uklapaju, pre svega u proces brahikranizacije, nego da ulaze u sastav njegovog jezgra, s obzirom na geografsku rasprostranjenost nekropola i njihovu hronološku pripadnost.*"[58] U svezi s Mikićevim istraživanjima, posebno nekropole Raška Gora kod Mostara, A. Benac je stekao mišljenje da i analiza nekih kostura iz nekropole u Grborezima kod Livna "*jasno*

---

[57] Ž. Mikić, *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora - stećci kod Mostara*. Godišnjak ANUBiH, knj. XVII. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Sarajevo, 1978, 2, 238.

[58] Isti brahikrani dinarski antropološki tip utvrđen je i na nekropoli Ričice u Dalmaciji kao i onaj koji počiva u nekropolama pod stećcima u Raškoj Gori kod Mostara i Pavlovcu kod Sarajeva (Ž. Mikić, *Antropološki prikaz srednjovekovnih stanovnika Ričica*. Ričice, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split, Split, 1983, str. 52.)

upućuje na autohtono, odnosno neslovensko stanovništvo koje se pokapalo pod stećcima”.[59]

Damir Marjanović predvodio je genetička istraživanja u Bosni i Hercegovini i utvrdio činjenicu da je haplogrupa I (HgI) najfrekventnija u svakoj od tri ispitivane populacije što posljednje ledeno doba promovira u mogući prvi čimbenik koji je oblikovao genetičku strukturu bosanskohecegovačkog stanovništva. Hrvatska populacija u Bosni izdvaja se po izrazito visokoj frekvenciji paleolitskog M170 molekularnog markera, a također je i unutar bošnjačke populacije zabilježena visoka frekvencija ove haplogrupe.

Matična jezgra srednjovjekovne Bosne bio je nekadašnji desidijatski teritorij. Desidijati su, prema arheološkim nalazima, zauzimali “*područja gornjih i srednjih tokova rijeka Vrbasa i Bosne s njihovim pritokama Lašvom, Stavnjom, te Lepenicom, u čiji teritorij ulazi i šire područje Sarajeva, dolinom Miljacke i Željeznice, kao i područje najbliže Brezi.*”[60] Područje Desidijata je, “*bez ikakve sumnje, u cjelini ležalo na području današnje Bosne… U gornjoj Bosni, na nekadašnjem plemenskom teritoriju Desidijata, kasna antika je period snažnog kulturnog stvaralaštva, koje proističe iz simbioze domaćeg ilirskog nasljeđa i tekovina rimske civilizacije. Umjetnička oprema kršćanskih bazilika u Brezi, Dabravinama, Lepenici, Zenici i Turbetu kod Travnika o tome dovoljno jasno svjedoči… Karakteristično je da politički dinamizam, odnosno primat Gornje Bosne dolazi do izražaja u vrijeme propadanja ilirske političke autarhije i ponovo u kasnoj antici… Proširena dolina Bosne oko današnjeg Visokog nije samo geografsko središte nego i centar najvećeg poljoprivrednog regiona u srednjoj Bosni. Sve do novijih vremena ovdje je bilo najjače tržište poljoprivrednih proizvoda u Gornjoj Bosni; stoga je i razumljivo što je, u uslovima dominacije agrarne ekonomike, ovaj kraj predstavljao*

---

[59] A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 202.

[60] Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003, str. 216.

idealan teren za razvoj političkog centra."[61] Postojanje nekadašnjega desidijatskog područja kao središnjega dijela kasnije srednjovjekovne Bosne upućuje na teritorijalni kontinuitet, ali i na mogućnost određenoga kontinuiteta vlasti.

Bosna je zbog svoga izoliranoga zemljopisnog položaja mogla u političkom i vjerskom smislu živjeti prilično zatvoreno. Može se zaključiti da se već u apostolsko doba započelo s kristijaniziranjem Ilirika, odnosno rimske Dalmacije. Pavao navodi (*Rim*. XV, 19) kako je propovijedao Evanđelje od Jeruzalema i naokolo do Ilirika. Sv. Luka u poglavljima 27 i 28 *Djela apostolskih* opisuje kako je poslije brodoloma Pavao završio na otoku Mljetu.[62] Veoma stari izvor nazvan *Armenska geografija*, u opisu Dalmacije bilježi boravak apostola Pavla zbog brodoloma na jadranskom otoku Mljetu.[63] Konstantin

---

[61] Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004, str. 270-271, 284-285.

[62] "*Kad su domoroci vidjeli da je sv. Pavao ostao neozlijeđen od ujeda ljute otrovnice, počeli su ga smatrati Bogom. Naravno, taj događaj postao je polazište njihova obraćenja na kršćanstvo. Tomu su pridošla i čudesna ozdravljenja, najprije oca rimskog poglavara Publija a zatim i mnogih drugih bolesnika koje je za vrijeme svoga tromjesečnog boravka na otoku ozdravio sv. Pavao. Sve su to bile povoljne okolnosti da nastane prva kršćanska zajednica u dubrovačkom kraju. Postojanje Pracrkve na Mljetu potvrđuju nedavna arheološka istraživanja koja su otkrila na mjestu Crkvine i Polače više starokršćanskih sakralnih građevina, što upućuje da je na Mljetu stvarno postojala Pracrkva sasvim sigurno osnovana po sv. Pavlu. Da je još za života sv. Pavla postojala kršćanska zajednica u Dalmaciji, pokazuje zapis iz Druge poslanice Timoteju iz čijeg se teksta vidi da je Pavao slao svoje učenike k Crkvama koje je na putovanjima osnovao, tj. Tihika u Efez, Krescenta u Galiciju, Tita u Dalmaciju, dok je Erasta ostavio u Korintu, a Trofina u Miletu… Ne treba sumnjati da je Tito imao istu ulogu u Dalmaciji koju i ostali spomenuti Pavlovi učenici u drugim krajevima jer se Titovo ime spominje u istom kontekstu, odnosno ulozi pohoda već osnovanoj Crkvi*." (Miho Demović, *Sveti Pavao bio na Mljetu i osnovao pracrkvu*? Glas koncila, XLVII/2008, broj 16. od 20. travnja 2008, str. 25.)

[63] Robert H. Hewsen (uvod, prijevod, komentari), *The Geography of Ananias of Širak*. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992, str. 47. Robert H. Hewsen je (na temelju detaljne analize) "sa sigurnošću" zaključio, da je to djelo nastalo između 591. i 636. godine. Važno je da je ono, neovisno od toga kada je sastavljeno, utemeljeno na mnogo starijim vrelima. Djelo je napisano na temelju ranije nastalih i izgubljenih vrela iz razdoblja od II., a posebno od IV. do oko sre-

Porfirogenet u 36 glavi *De administrando imperio* nabraja neke gradove u Paganiji i nastavlja; "*Još imadu u vlasti ove otoke: Korčula, na kome ima i grad; drugi je veliki otok Mljet…, koji spominje sv. Luka u Djelima apostolskim, nazivljuć ga Melita. Na tom je otoku sv. Pavla za prst ujela ljutica, koju onda sv. Pavao u vatri spali.*"[64] Antun Ničetić je s navigacijskog aspekta, stručno i najvjerojatnije konačno, dokumentirao da je Pavao, kada je 61. godine iz luke Caesaree krenuo u Rim, doživio brodolom na otoku Mljetu.[65] Tit je otišao propovjedati u Dalmaciju kako to potvrđuje sam Pavao (2 *Timoteju*, IV, 9-11). Jeronim u *Epistoli Marceli* piše kako je božanska riječ bila "*s Tomom u Indiji, s Petrom u Rimu, s Pavlom u Iliriku*". Važno je navesti da sv. Epifanije (umro 403.) piše kako je apostol Luka propovijedao Evanđelje i kako je on "*tu dužnost obavio najprije u Dalmaciji, Galiji, Italiji i Macedoniji*".[66]

Jedino pisano vrelo o zbivanjima na navedenom prostoru nekadašnje rimske Dalmacije je *Libellus Gothorum* (u literaturi nazvan *Hrvatska kronika*).[67] U historiografiji je gotovo općeprihvaćeno Šišićevo uvjerljivo obrazloženje da je latinska redakcija djela *Libellus*

---

dine VII. stoljeća s mogućnošću poneke kasnije interpolacije. Bitni sadržaj vjerojatno je najvećim dijelom prenesen iz izgubljene *Chorographiae* Papusa iz Aleksandrije (IV. stoljeće), koji je koristio (skraćivao!) Ptolomejevu *Geografiju*. Ono je dragocjeno i zato jer sadržava podatke, kojih nema u Ptolomeja, ni u drugih autora. Djelo je, za vrijeme u kojemu je nastalo, kako s pravom zaključuje R. Hewsen, vrhunsko ostvarenje i to na Istoku, i na Zapadu.

64 Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*. Prijevod i komentari Nikola Tomašić, Dom i svijet, Zagreb, 2003, str. 91.

65 A. Ničetić, *O nekim navigacijskim aspektima plovidbe svetoga Pavla od Krete do Melite*. U : *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*. Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2005., str. 357-433. Heinz Warnecke objavio je knjigu da je sv. Pavao doživio brodolom na grčkom otoku Kefaloniji, ali njegovo obrazlaganje prihvatio je samo Thomas Schirrmacher. Usp. H. Warnecke – Th. Schirrmacher, *War Paulus wirklich auf Malta?* Stuttgart, Hänssler, 1992, str. 255.

66 Usp. J. Jelenić *Djelovanje Hristovih i apostolskih učenika te ostalih vjerovjesnika u Iliriku*. U: J. Jelenić, *Povijest Hristove crkve*. I., Zagreb, 1921, str. 38-42.

67 Detaljnu obradbu spisa *Libellus Gothorum* vidi u: Ivan Mužić (priredio), *Hrvatska kronika 547.-1089.* V. izdanje, Marjan tisak, Split, 2002, str. 261. (U daljnjem tekstu: *Hrvatska kronika*.)

Gothorum nastala u drugoj polovici XII. stoljeća.[68] Taj je izvor i u toj redakciji zbog doba svoga nastanka jedan od najstarijih u odnosu na ostale sačuvane ljetopise drugih slavenskih naroda. Hrvatska redakcija opisuje zbivanja do 1089. godine i ona je mogla nastati najkasnije u posljednjem desetljeću XI. ili u prvoj polovici XII. stoljeća. Prema Nikoli Radojčiću, pisac je "*zabeležio našu narodnu tradiciju, ali sjedinjujući je s tuđom, prihvaćenom iz istoriskih i bogoslovskih sastava*".[69]Autor se koristio, uz djela na latinskom, i postojećom literaturom na slavenskim jezicima.[70] Realno je zaključivanje Stjepana Antoljaka da se hrvatska redakcija, koja završava s 1089. godinom poklapa s latinskom redakcijom "*samo djelomično do XXIII. poglavlja, a onda se sasvim razilaze i vremenski a i sadržajno*".[71] "Pop Dukljanin" nije napisao, nego je samo preveo sa slavenskog na latinski prve dvadeset i tri glave izvora. On je napisao nastavak pripovijedanja od XXIV. do posljednje glave ovoga djela. Ta se dva dijela (prvi dio od početka do zaključno s glavom XXIII., a drugi dio od XXIV. glave do završetka) razlikuju u ovome smislu: prve dvadeset i tri glave u obje redakcije i nastavak hrvatske redakcije do svršetka opisuju samo zbivanja u Donjoj Dalmaciji, Bosni, Slavoniji i Istri. Nastavak latinske redakcije od XXIV. glave do završetka prikazuje događaje gotovo samo u Duklji i u njoj susjednim zemljama.

U *Uvodu* spisa posebno je važan navod: "*libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum* ". Iz navedene je stilizacije očito da se nije moglo jasnije identificirati Gote i Slavene. Međutim, iz izvora se može zaključivati da su ti Goto-Slaveni, koji su došli u Dalmaciju, govorili slavenskim jezikom, što znači da nisu bili ger-

68 F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina.* Zaklada tiskare Narodnih novina, Beograd-Zagreb, 1928, str. 104., 180-181. Usp. i Nikola Banašević, *Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja.* Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, str. 268.; Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog.* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991, str. 141-175.; Miroslav Kurelac, *Narativni izvori.* U knjizi: *Hrvatska i Europa.* Sv. I. HAZU, Zagreb, 1997, str. 326.

69 N. Radojčić, *O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova.* Istoriski institut Naučnog društva Crne Gore, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, str. 73.

70 E. Peričić, *Sclavorum regnum,* str. 91.

71 S. Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.* Knjiga prva, NZ MH, Zagreb, 1992, str. 19.

manski etnički element. F. Šišić ističe da su Romani (Latini) u dalmatinskim mjestima i u tijeku XI. stoljeća držali glagoljicu u Hrvata gotskim pismom, a njihov jezik slavenskim i zaključuje: "*To znači*, *da su ti tobožnji ‚Goti' govorili slavenski,*". (Podcrtano u izvorniku).[72] Izvor opisuje genealogiju gotoslavenskih vladara velike zajedničke države koja se naziva kraljevinom. Dakle u *Sclavorum Regnum* ne opisuje se kraljeve Bijelih Hrvata, i to zato što su oni bili samo dio zajedničkog kraljevstva smješteni u svojoj posebnoj banovini, zbog čega su njihovi vladari bili do raspada zajedničke države banovi nad kojima su vladali "gotoslavenski" kraljevi.

U hrvatskoj redakciji *Libellus Gothorum* glavnina se zbivanja događa u "Primorju" (donjoj Dalmaciji, koja se kasnije u spisu izjednačuje s Bijelom Hrvatskom), Slavoniji i u "Zagorju" (Bosni). Ulogu Panonije u ovom spisu otkriva značenje geografskog pojma koji se navodi u oblicima: *Sumbra, Sorbium, Surbiam* i *Sumbram*. Danilo M. Radojević upozorava da se u rukopisu djela za današnju Posavinu javlja oznaka *Sumbra* i u ovom smislu citira izvor i zaključuje: "*Dukljanin, inače, daje jasno obrazloženje za sva tri naziva glavnih pojaseva teritorije: l. Primorje, 2. Podgorje ili latinski Submontana (pojas između Primorja i visokijeh planina) i 3. Sumbra ili Transmontana (pojas između visokijeh planina i Dunava). Prepisivač iz 17. vijeka zadržao je dva puta oblik Sumbra (prvi i četvrti), a unio je druga dva oblika koji se i međusobno razlikuju ('Sorbium' i 'Surbiam').*"[73] F. Šišić posebno ističe da se u tom djelu češće spominje "*u ranijoj česti Letopisa Bosna, i to ponajviše u vezi s Belom Hrvatskom, a dosta malo i s Crvenom Hrvatskom. Tek u docnije vreme od kraja XI. veka dalje, Bosna sve više dolazi u tešnje veze s Dukljom.*"[74] F. Šišić je posebno istaknuo važnu činjenicu da su svi dubrovački ljetopisci Dukljaninove vladare tretirali kao bosanske kraljeve, a ne zetske (dukljanske).[75] Treba istaknuti da se u ovom vrelu najviše opisuje vladavina u planinskom zaleđu nekadanje rimske Provincije Dalma-

---

72 F. Šišić, *Letopis,* str. 112.

73 Danilo M. Radojević, *Neistorijska paradoksiranja S. Mijuškovića o Dukljaninu.* Kritika (Zagreb), broj 6. za 1969, str. 375.

74 F. Šišić, *Letopis,* str. 174.

75 F. Šišić*, Letopis,* str. 60.

cije, posebno u Bosni i u njoj najbližim područjima. U II. se glavi opisuje nastanak države pod vlašću gotske dinastije. Stroil je u Bosni, a ne u Duklji (Prevalitani) utemeljio svoje sjedište, a nigdje se iz glava III., IV., V., VI. i VII. ne može zaključiti da je to sjedište za vrijeme događanja, koja su opisana u tim glavama, bilo premješteno na drugi teritorij. Stroilov sin Sviolad vladao je (do smrti) dvanaest godina progoneći kršćane "*navlastito koji u primorskih gradih pribivaju*". Njegovo kraljevstvo bilo je "*Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo*". U latinskoj se redakciji granica kraljevstva proteže od "*Valdevina pa do Polonije obuhvatajući kako primorske tako i zagorske oblasti*". U drugoj glavi hrvatske redakcije jasno stoji da se Stroilova država prostire do Poljske (*Polonije*). Redaktor je, prevodeći ovu glavu s hrvatskoga na latinski, ispustio opis granica Stroilove zemlje. U trećoj se glavi hrvatske redakcije granice Silimirove države ovako opisuju: "*I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo.*"[76] U latinskoj se redakciji iste glave to točno prevodi ovako: "*Fuerunt autem regni eius fines de Valdevino usque ad Poloniam,...*"[77] M. Marulić je, prevodeći hrvatsku redakciju ove glave to ovako preveo: "*Ipse autem Sevioladus Bosnae, Valachiae usque ad Poloniae fines et Dalmatiae Croatiaeque imperavit,...*"[78]

---

76 *Hrvatska kronika*, str. 51.

77 *Hrvatska kronika*, str. 139.

78 F. Šišić, *Letopis*, str. 388. (Isti je prijevod donesen i u beogradskom primjerku Marulićeva prijevoda.) Pavao Ritter Vitezović zaključuje (iz Marulićeva latinskog prijevoda ovog vrela, koji se čuva u Vatikanu) da je kralj Sviolad iz III. glave "*sam vladao Bosnom,Valahijom, sve do granica Poljske, te Dalmacijom i Hrvatskom...*". (P. R. Vitezović, *Oživjela Hrvatska*. Golden marketing – Narodne novine, Zagreb, 1997, str. 99.) Navedeno je tumačenje u smislu da riječ Poljska (Polonia) nema nikakve veze s nekim mjestom u južnoj Albaniji veoma važno iz više razloga. U prvom redu to znači da u izvoru *Sclavorum Regnum* Duklja nije sastavni dio jedinstvene države. Da je Duklja bila u toj državi (prema hrvatskoj redakciji), može se zaključivati samo iz Budimirove podjele kraljevstva (IX. glava) u kojoj stoji: "*I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Donju Dalmaciju...*". Međutim, očito je u ovu glavu umetnuta ćirilometodska legenda, a uz nju i ova podjela. Da se radi o umetku upućuje i podatak da se teritorij od Dalme do Drača pogrješno označuje kao "Donja Dalmacija". Indikativno je također da se u ovoj glavi ne spominje Crve-

Svioladov je progon kršćana u to doba vjerojatan.[79] Nasilno rušenje i ponovna izgradnja crkava u doba koje opisuje ovaj izvor i arheološki se može dokumentirati.[80] Doseljenici su posebno napadali primorska mjesta koja su bila kristijanizirana i u posebnom odnosu s Bizantom. Kad je Bladin umro, naslijedio ga je sin Ratimir koji je bio veliki neprijatelj kršćana, a koji su pred progonima bježali u gore. Ni u jednoj se redakciji ne spominje koliko je godina Ratimir vladao. F. Šišić ističe da je ono što se priča o progonima kršćana u ovoj VI. i u VII. glavi "*potpuno... istorijski verna i ispravna opšta slika*".[81] Iz hrvatske redakcije ove glave proizlazi da je u drugoj polovici VII. stoljeća prestala postojati vladavina dotadanje gotske dinastije koju je utemeljio Stroil. Da su do tada stvarno mogli vladati kraljevi gotskog podrijetla, potvrđuju i gotska imena nekih od njih (na primjer: Silimir i Bladin.) Pisac ovog vrela otkriva se kao savjestan kroničar.[82] Treba dodati da s ovom glavom završava dio vrela u kojemu, po svemu sudeći, nema umetaka od strane prepisivača, odnosno redaktora. Važno je shvatiti da u svim glavama, i to u obje redakcije ovoga izvora, nema ni spomena da bi stanovnici na opisanom prostoru bili pod bilo kakvim bizantskim vrhovništvom. Iz sadržaja je VIII. glave očito da se ona u jednom svom dijelu ne nastavlja na pričanje prethodnih glava. Pisac izvora, bolje reći redaktor, poslužio se u njoj nekom od tada postojećih verzija ćirilometodske legende. U devetoj glavi opisuje se pokrštavanje za vladavine kralja Budimira:

---

na Hrvatska, nego se samo navode "*Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji*", dok se u latinskoj redakciji navodi Crvena Hrvatska. U sljedećim se glavama hrvatske redakcije ne spominje Duklja, nego Istra, Donji Hrvati, Bosna, a posebno se opisuju ratovi s "Ugrima" i "Nimcima". Da se je država u to doba stvarno podijelila onako kako se navodi u IX. glavi, onda bi se barem u jednoj od sljedećih glava opisivalo događanja u Duklji i u njoj susjednim krajevima.

79 N. Radojčić, nav. dj., str. 65.

80 *Istorija Crne Gore.* I. Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, str. 358. (Citat je iz teksta Jovana Kovačevića.)

81 F. Šišić*, Letopis,* str. 426.

82 "*Da je htio, on je ovim vladarima mogao dati bilo kakva imena. Dočim to nije učinio, jer im imena nije znao, nužno je zaključiti da je u svoj spis unosio samo činjenice koje je poznavao.*" (Anton Zakarija, *'Hrvatska kronika' i hrvatska povijest.* Marulić, XXVI/1993, 4, 496.)

"I tada poče Kostanc život i čudesa Isukrstova pripovidati i napuni i utvrdi kralja u viri svetoga Jedinstva i Trojstva božanstvenoga. I u svem kralj virova i krsti se sa svimi ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni... I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meu krstjani i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg strah. I svi ki bihu progonjeni vratiše se i počeše slaviti ime Isusa propetoga. I tako kralj svetoga puka zapovidi svim, koji latinski govorahu da se vrate svi u mista svoja i da podižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani. I tako iskaše (Budimir) kralj svetoga puka, kako bi rasute gradove sazidal i napunio."[83]

Potrebno je posebno napomenuti da se ni u hrvatskoj niti u latinskoj redakciji vrela ne spominje na velikom teritoriju, koji se opisuje, postojanje neke vjerske hereze. U obje se redakcije navode samo starosjeditelji, koji su, posebno u primorskim mjestima, bili kršćani i novodošli Goti–Slaveni, koje se naziva "poganima". Iz ljetopisa se ne može zaključiti jesu li ti doseljeni "pogani" bili nekršteni ili je među njima bilo i krštenih arijanaca. Autor hrvatske redakcije pravovjerne kršćane stalno naziva krstjani, a on taj izričaj ne bi rabio da ih je držao hereticima. Naziv kršćanin označuje sljedbenika Kristova, odnosno člana njegove Crkve, a nastao je u apostolsko doba u Antiohiji.[84] Mogućim činom pokrštavanja za Budimira kraljevi podanici postaju pripadnici iste kršćanske vjere što znači da od tada i potomci ranije pokrštenih starosjeditelja i novokrštenici dijele isti naziv krstjani.

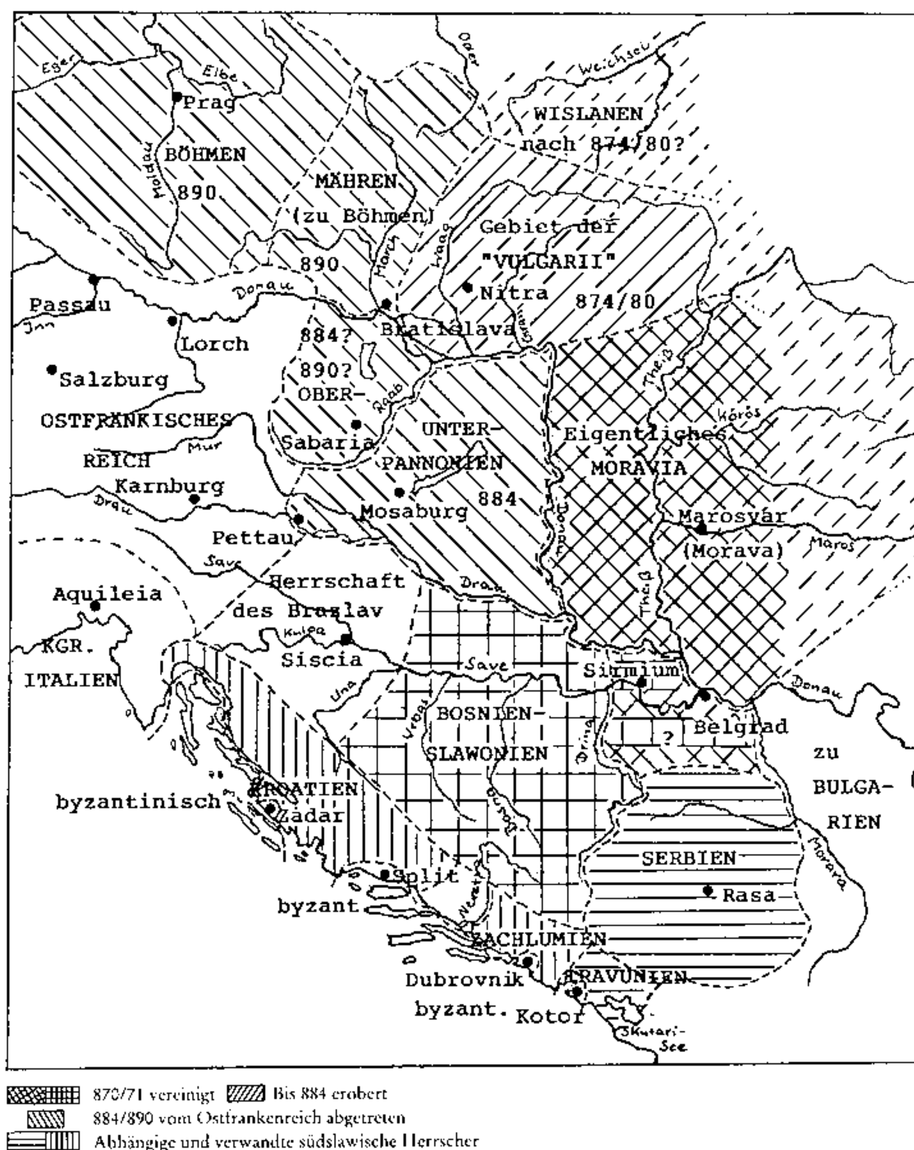
Libellus Gothorum od vremena kralja Budimira, dakle od druge polovine IX. do prve polovine XII. stoljeća, ne spominje vjerske sukobe u Bosni. Opisuju se ratovi, ali samo za prevlast. V. Glušac točno ističe da autor latinske redakcije kronike, po njemu, pisane "*negde između 1160. i 1200. godine, nigde ne spominje ni bogomila ni patarena. A da ih je tada bilo, on bi ih sigurno spomenuo*."[85]

---

83 *Hrvatska kronika*, str. 73-74.

84 Jeronim Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*. II. izdanje, Knjižnica Marije, Split, 1976. str. 366.

85 V. Glušac, *Problem bogomilstva i pravoslavlje 'crkve bosanske'*. Godišnjak Istoriskog društva BiH, godina V, Sarajevo, 1953, str. 124.

(Iz knjige: M. Eggers, *Das 'grossmährische Reich' Realität oder Fiktion?* A. Hiersemann, Stuttgart, 1995, str. 472.)

M. Hadžijahić na temelju *Hrvatske kronike* o povijesti Bosne u X. st. zaključuje ovo: "*Upravo sredinom X. st. Bosna je prvi put u svojoj povijesti došla pod vlast jedne susjedne države, i to Hrvatske. Prema 29. pogl. Ljetopisa popa Dukljanina, Krešimir je, ratujući zajedno s ujakom, opustošio Uskoplje, Luku i Plevu. Bosanski ban, međutim, videći da se ne može s njim mjeriti u borbi, pobjegao je k ugarskom kralju. Potom je Krešimir zauzeo čitavu Bosnu i vladao njome. Općenito se drži da se pod Krešimirom iz 29. pogl. Ljetopisa popa Dukljanina podrazumijeva hrvatski kralj Mihajlo Krešimir II. (949. oko 969.). Na zapis u 29. pogl. Ljetopisa nastavlja se zapis u 31. pogl., gdje se navodi da se Krešimirovu bratu rodio sin Stjepan (koji se poistovjećuje sa Stjepanom Držislavom, oko 969.-997.). Kaže se da je on, nakon očeve smrti, vladao Bijelom Hrvatskom i Bosnom i poslije njega njihovi nasljednici stalno su vladali u Hrvatskoj. Nasljednici Stjepana Držislava vladali su, dakle, samo u Hrvatskoj, ali ne i u Bosni. Iz navedenih podataka slijedi da je Bosna bila sjedinjena s Hrvatskom gotovo tokom cijele druge polovine X. stoljeća. Kako je De administrando imperio nastao u razdoblju od 948. do 952., to bi značilo da je Bosna bila u sastavu Hrvatske u doba njegova nastanka. Mislim da bi se taj zaključak mogao prihvatiti. Tako dobivaju novu težinu Porfirogenetovi navodi da Zahumljani graniče na sjeveru sa Hrvatima (30. pogl.), da su južni susjedi Mađara Hrvati (40. pogl.) te da Srbija, pod kojom car-pisac podrazumijeva i Zahumlje – granički na sjeveru sa Hrvatskom (30. pogl.). Na taj način povezuje se i epizoda sa ugarskim pohodom protiv Bosne, o kojem se govori u 23. pogl. Ljetopisa popa Dukljanina i Hrvatske kronike.*"[86]

Bosna je zbog svoje izoliranosti mogla živjeti svojim posebnim i uglavnom samostalnim životom[87] i biti, kako je to opisano u

---

86 M. Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. Sarajevo, 2004, str. 182-183.

87 Ivan Renđeo je i 1942. godine mogao ustvrditi ovo: "*Velika Kapela, historijska Gvozd-planina, svojom je veličinom i neprohodnošću bila oduvijek prirodna granica između Hrvatske i Slavonije. Goleme i visoke planine između rijeke Vrbasa i rijeke Bosne, u planinskom lancu od Vlašića preko Vranice, Bitovinje i Bjelašnice, dijelile su neprohodnošću svojih masiva Hrvatsku od Bosne. Još i danas, u doba modernih komunikacijskih sredstava, teško se prolazi – naročito u zimsko doba – iz Like u Dalmaciju ili iz Bosne preko Kupreškog polja u Cetinu i dalje prema Splitu. A kakve su tek prilike za saobraćaj među tim hrvatskim ze-*

Hrvatskoj kronici, stoljećima povezana sa susjednim teritorijima. Iz drugih vrela može se zaključiti da je u drugoj polovini IX. stoljeća postojalo teritorijalno-političko jedinstvo nekadašnjega desidijatskog prostora s dijelom panonskog prostora južno od Dunava.[88] Bosna je u X. stoljeću bila teritorij čiju je jezgru tvorila župa istog imena u Visočkom polju.

V. Klaić ističe da se i u srednjem vijeku razlikovala prava ili gornja Bosna od današnje donje Bosne, koju su tvorila područja Soli i Usora. "*Narod sam i danas pravi tu razliku, pošto zove Bosnom jedino prediel od Sarajeva do Žepča, dočim je kraj od Žepča do Save prozvao Posavinom*." Prema V. Klaiću, matica bosanske države bila je gornja Bosna, tj. visoravan oko gornjeg toka rijeke Bosne, od njezina izvora do povijesnog klanca Vrandučkoga.[89] Prema Pavlu Anđeliću, najstarija "zemlja" Bosna obuhvaćala je župe koje su se zvale: Bosna, Vidogošća ili Vogošća, Vrhbosna, Lepenica, Lašva, Brod i Trstivnica. Takva je Bosna morala postojati mnogo prije nego što je spomenuta u pisanim izvorima iz polovice X. stoljeća. Osim toga, već prije druge polovice XI. stoljeća teritorij bosanske države, a time i naziv Bosna, proširio se, prema P. Anđeliću, i na okolne župe: Uskoplje, Neretvu i Borač-Praču. Poslije je, kako on kaže, došlo do stapanja s Bosnom i župe Rame, a vjerojatno i Krivaje ili Kamenice, ali, kako se čini, Rama na početku XII. st. još nije bila u sastavu Bosne pa je do integracije moglo doći tek sredinom XII. stoljeća. U XII. stoljeću došlo je i do daljnjega, i to naglog, proširenja imena Bosna tako da su se u Bosnu uklopile prostrane područja Donjih krajeva, Usore, Soli i Podrinja.[90] Bosansko-hercegovački teritorij bio je, kako prirodno tako i geopolitički, povezan s jedne strane s posavskim, a s

mljama morale vladati pred tisuću godina, u doba golemih prašuma u tim krajevima, svako može s lakoćom da zaključi." (Ivan Renđeo, *Značenje bosanskog bana i kralja Tvrdka I. u povijesti hrvatskog naroda*. U knjizi: M. Brkić, *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine*, str. 119.)

88 Prve radove u ovom smislu objavio je M. Hadžijahić, a istraživanje je nastavio Imre Boba, da bi poslije sve detaljno obradio Martin Eggers.

89 V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva.* Zagreb, 1982, str. 16-17.

90 P. Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Svjetlost, Sarajevo, 1982, str. 33.

Humačka ploča. XII. stoljeće, Franjevački samostan u Humcu

druge strane s jadranskim područjem.[91] Politička i crkvena povijest Bosne i Hercegovine do kasnog XII. stoljeća leži gotovo sasvim u tami.[92] Razumno je pretpostaviti da je na tom prostoru postojala organizirana politička vlast.[93]

---

91 D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*. Hrvatska revija, Buenos Aires, XIII/1963, 4/52/, 424-425.

92 S. Džaja, *Die ‚Bosnische Kirche' und das Islamisierungs - Problem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg.* Rudolf Trofenik, München, 1978, str. 35.

93 Radoslav Rotković, *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI – XII vijeka. Izvori i legende*. Print, Podgorica, 1999, str. 213. "*Ako je ipak bosanski ban morao ponekad dopustiti da se susjedni vladari prošeću njegovim područjem, pa ako je, štoviše, morao priznati njihovu vlast, onda takvi 'izleti' ili 'podjarmljenja' nisu u srednjem vijeku značili ništa. Ali, ni istočni ni zapadni car ne stižu do bosanskih planina. Potpuno je suvišno razbijati glavu zbrajanjem godina u kojima su susjedni vladari u ranom srednjem vijeku mogli vladati Bosnom. Oni su došli i otišli, a bosanski bi vladari ostajali boreći se i dalje za*

Od druge polovine VI. pa do XI. stoljeća nemamo u vrelima posebnih podataka ni o kršćanstvu u Bosni. U XI. stoljeću u Bosni je stolovao s prekidima katolički biskup. On nije imao katedralu, a nije sudjelovao na splitskim saborima.[94] U drugoj polovici XI. stoljeća kao sufragansko biskupsko sjedište u okviru splitske metropolije navodi se i *civitas Bosna*.[95] Izvori ne spominju pravoslavne u srednjovjekovnoj Bosni i najbližem susjedstvu.[96] Sve do XVI. stoljeća defteri registriraju samo dvije pravoslavne crkvene zgrade i to jednu sasvim istočno u Dobrunu kod Višegrada i u Mileševu.[97]

---

samostalnost svoje zemlje." (Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989, str. 34.)

94 Đ. Basler, *Die Bosnische Kirche im frühen Mittelalter*. U knjizi: *Vita religiosa morale e sociale ed i Concili di Split (Spalato) dei secc. X-X.*, Padova, Antenora, 1982, str. 372.

95 Juraj Kujundžić (Đ. Basler), *Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka*. Nova et vetera, sv. 2, Sarajevo, 1980, str. 182. Usp. i Ambrozije Benković, *Katoličke župe Bosne i Hercegovine*. Đakovo, 1966, str. 13.

96 "*Na području, što ga zaprema trokut od Drine do Neretve i mora, a na sjeveru do Save, u Srednjem vijeku nema apsolutno nikakovih podataka, da je tu postojala bilo koja grčko-istočna crkva ili manastir; samo s onu stranu Neretve u Humskoj Zemlji, koja je nekoć prolazno potpadala pod suverenitet srpskih kraljeva, postojale su crkve u Trebinju i manastir u Stonu. Ovaj potonji su 1333. Dubrovčani, postavši kupnjom vlasnici Stona i Rata, sekularizirali, a kaluđeri odseliše u Jerusalim... Prve grčkoistočne crkve i manastiri grade se u Bosni tek u drugoj poli XVI. vijeka. Onda je nastao u istočnoj Bosni niz manastira: Tamna, Ozren (1577.), Papraća i Lomnica (1579.), svi u isto doba i jamačno sagrađeni od istih majstora.*" (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 38.)

97 S. M. Džaja, *Die 'Bosnische Kirche' und das Islamisierungs*, str. 76. "*Srpski su pravoslavci prije osmanskoga osvojenja, zajedno s 'bogumilima' i katolicima, živjeli u istočnoj Hercegovini. Srpskopravoslavna manjina nalazila se i u istočnim rubnim područjima Bosne. Njihovo širenje na druga bosanskohercegovačka područja stoji u uskoj svezi s osmanskom ekspanzijom. U osmansku su epohu pravoslavci ušli pretežno kao Vlasi, tj. kao nomadski stočari.*" (S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804*. II. popravljeno i dopunjeno izdanje. Ziral, Mostar, 1999, str. 221.)

II.

Pretkršćanska simbolika starosjeditelja u srednjovjekovnoj Bosni

Da moguće masovnije pokrštavanje za Budimira nije prihvaćeno od svih njegovih podanika ili da su ubrzo po prihvaćanju otpali od nove kršćanske vjere, posebno potvrđuje preživljavanje pretkršćanske simbolike na stećcima i u srednjem vijeku. To upućuje na zaključak da su u Bosni i poslije u *Hrvatskoj kronici* opisanog pokrštavanja prevladavali nekršteni ("pogani"). Zbog prevladavanja starosjeditelja u Bosni posve je razumljivo da se na stećcima[98] očituje za oko dvije trećine simbolika koju je na istom prostoru koristilo stanovništvo u prapovijesnom i antičkom razdoblju.[99] Pod stećcima su pokapani krstjani, ali također i pripadnici drugih vjera i svjetonazora.[100] Već je Hoernes u XIX. stoljeću zapazio da na stećcima

98 Drži se da nekropole sa stećcima počinju u XII. i XIII. stoljeću. Stećci se intenzivno klešu u XIV. i XV. stoljeću i traju do svršetka XVI. stoljeća. Prema jednoj statistici, do proljeća 1986. godine znalo se za 3162 lokaliteta sa stećcima, i to s ukupno 69356 spomenika, od čega je 86% na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Na više od 6000 stećaka nalaze se reljefi. (Šefik Bešlagić, *Bosanska srednjovjekovna umjetnost. Život i običaji predaka*. Oslobođenje /Sarajevo/, XLIII/1986, 13543, 8.)

99 Detaljniju obradbu poganske simbolike na stećcima vidi u: I. Mužić, *Kontinuitet poganske simbolike u nekropolama sa stećcima*. U knjizi: *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske Dalmacije*. VII. izdanje, Knjigotisak, Split, 2001, str. 321-348. Dakako da su krstjani i rimokatolici također mogli u srednjovjekovnoj Bosni koristiti pretkršćansku simboliku, koja je s vremenom, i za njih, mogla izgubiti dio svoga prvobitnoga značenja i postati samo puka tradicija.

100 M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*. U: *Radovi sa simpozijuma 'Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura'*, str. 307. O napisima na stećcima usp. M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*.

nema izražene pobožne misli, ni u natpisima, niti u crtežima i da golema većina stećaka ne upozorava da pod njima počivaju kršćani koji čekaju uskrsnuće.[101] Georg Wild je istaknuo da su neutemeljeni pokušaji većine južnoslavenskih znanstvenika koji pojedine likovne prikaze na stećcima shvaćaju kao realistične scene.[102] Ć. Truhelka je zaključio da su figuralne predodžbe stećaka toliko primitivne da podsjećaju na početke figuralne umjetnosti u neolitsko doba.[103] On tvrdi da ni na kojim crtežima na stećcima nema nikakve aluzije na koji biblijski ili vjerski motiv, da nema kršćanskih simbola, a da je i sam križ rijedak.[104] Š. Bešlagić je istaknuo da "*znatan broj naših osnovnih reljefnih motiva vode svoje porijeklo još iz predhistorijskih vremena*". On je u tom smislu nabrojio astralne motive, neke biljne i životinjske motive (spirale, jeleni, konji, zmije), ljudske predodžbe, većinu scena (lov), križeve i osobito svastiku. Š. Bešlagiću se također čini da povijesna lozica s trolistom, kružna udubljenja ("patere") i portreti pokojnika potječu iz umjetnosti antičke epohe.[105] Duje Rendić-Miočević zaključuje da se scene na stećcima ne mogu tumačiti ni s obzirom na svoje oblike, niti s obzirom na svoju tehniku, a ni s obzirom na sadržaje bez poznavanja antičke baštine s toga istog područja, njezinih htijenja i ostvarenja.[106] Vrijedne usporedbe prikaza

---

I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962, str. 72; II, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, str. 61; III, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, str. 63; IV, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1970, str. 175.

101 Moriz Hoernes, *Mittelälterliche Grabdenkmäler in der Hercegovina*. Mitteilungen der K. K. Central-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmäler, VIII. Jahrgang, neue Folge, Wien, 1882, str. 19-25.

102 G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, str. 19. Ovaj pisac posebno je u cijeloj knjizi kritički opovrgnuo mnoge neutemeljene pretpostavke A. Solovjeva.

103 Ć. Truhelka, *Sredovječni spomenici*, str. 6-7.

104 Ć. Truhelka, *Sredovječni spomenici*, str. 6-7.

105 Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, str. 199, 221, 264, 277.

106 D. Rendić-Miočević, *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*. Zbornik Zagrebačke slavističke škole, god. III, knj. 3, Zagreb, 1975, str. 300.

Stećak, Donja Zgošća kod Kaknja, XIV. - XV. stoljeće

Stećak, Vlađevine kod Rogatice, XIV. - XV. stoljeće

na stećcima s istim ili sličnim prikazima iz prahistorije i antike na istom području dao je i A. Benac.[107]

M. Wenzel je prva počela posebno obrađivati starinu simbolike na stećcima.[108] Ona je, analizirajući tu simboliku, zaključila da bogumila, kako ih je opisao pop Kuzma, na tom teritoriju nije nikad bilo i da je mnogo vjerojatnije da su neke snage koje je papinski legat osudio kao hereze zapravo ostatak pretkršćanskih vjerovanja, kojih je na tom području bilo još u srednjem vijeku, a možda i poslije.[109] Važno je istaknuti da je simbolika pretkršćanskoga umjetničkog izraza ista na stećcima, na nakitu (prstenju)[110], na kamenim stolicama i u pećinama.

---

107 Usp. A. Benac, *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik, 1953, str. 78-80.

108 M. Wenzel je objavila mnogo radova u kojima je isticala te činjenice. Usp. M. Wenzel, *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Konzervatorski zavod Dalmacije u Splitu, sv. 13, Split, 1961, str. 85-86, 88, 92-93; M. Wenzel, *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve*. Muzej primenjene umetnosti, Zbornik 8, Beograd, 1962, str. 42, 48; M. Wenzel, *Some notes on the iconography of St. Helen*. Extrait des Actes du XIIe Congres International des Études Byzantines, sv. III, Beograd, 1964, str. 415-421.

109 M. Wenzel, *A Mediaeval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. XXIV, London, 1961, str. 105. "*Ipak, čini se da papinstvo nije u stvari imalo pojma o stvarnoj doktrini Crkve bosanske, ukoliko ju je ova i imala, a optužbe o herezi – začinjene uobičajenim dualističkim imenima – bile su standardne, tj. mogle su se odnositi na bilo kakvu grupaciju, koja je tražila neovisnost od Rima, kakvih god uvjerenja bila. Te optužbe ne daju nikakve informacije na osnovu kojih bi se moglo zaključiti nešto o filozofskoj sofisticiranosti osnivača crkve, a još manje o njihovoj naomanihejštini, povezanoj tobože sa strašću za inkorporiranjem tajanstvenih znakova njihovih čudnih uvjerenja u ikonografiju nadgrobnih spomenika.*" (M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*, str. 130-131.)

110 Za Bosnu je tipično brončano prstenje za siromašne na kojem su isti ili slični motivi kao i na stećcima (dvostruki križ, mač s križem, stilizirani štit sa zvjezdicom i zmijom). To je bosansko prstenje kojeg nema ni u Srbiji niti u drugim krajevima na Balkanu. (Usp. Bojana Radojković, *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV. i XV. veku*. U: *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna*, str. 216-227.)

Stećak, Radimlja. (Iz knjige: A. Benac, *Stećci*, Beograd, 1967, str. 25.)

Grupa stećaka, Gornji Močioci (Sarajevo), Grupa stećaka sa znakom svastike. (Iz knjige: A. Benac, *Stećci*, Beograd, 1967, str. 37.)

Simbolika sunca i mjeseca na nadgrobnim spomenicima tradicija je stara više od tri tisuće godina.[111] Heinz Demisch misli o simbolici pokojnika ispod simbola sunca i mjeseca na stečku u Brotnjici (Hercegovina, XIV. st.?) da bi u ovom slučaju mogla vrijediti i ista interpretacija slične simbolike za rimske nadgrobne spomenike.[112] On u tom smislu ističe kako se na jednom grobu iz I. stoljeća (Mađarska) i na kamenu jednog rimskog legionara u Španjolskoj iz II. st. (?) nalazi potpuno ista simbolika sunca i mjeseca kao na srednjovjekovnom stećku u Brotnjici.[113] Iz preostalih narodnih vjerovanju o mjesecu na prostoru današnje Hrvatske i Bosne može se zaključiti da je astralna simbolika na srednovjekovnim stećcima shvaćana u predkršćanskom smislu.[114]

---

[111] Heinz Demisch postavlja pitanje kako se u bogumilstvu shvaćala ova astralna simbolika nad grobom pokojnika i zaključuje mogućnost da su mjesečeve mijene predstavljale simbol vjere u uskrsnuće ili “*nebesko putovanje duše*”, kako je to zamišljala gnostičko-manihejska tradicija. “*Angesichts der gnostisch-manichäischen Traditionen im Bogumilentum erklären sich die Astralsymbole aus dieser zweiten Vorstellung. Sie gründet in jenen antiken Mysterienlehren, die von einer stufenweisen Rückkehr der Seele in die himmlischen Sphären sprachen. Eine nachttodliche Seelenreise durch den Kosmos, nun im christlichen Sinn, begegnet noch bei Klemens von Alexandria und Origenes. Als der erste Aufenthaltsort des Verstorbenes galt der Mond*.” (H. Demisch, *Erhobene Hände Geschichte einer Gebärde in der bildenden Kunst.* Urachhaus, Stuttgart, 1984, str. 80.)

[112] “*Jedenfalls könnte eine so allgemein gehaltene Interpretation auch für die Symbolik der römischen Grabsteine gelten. Waren doch zur Zeit ihrer Aufstellung noch die alten Geheimlehren lebendig, auf denen z. B. der Mithras-Kult basierte, den die römischen Legionäre bis nach England, zum Schwarzen Meer und nach Afrika verbreiten.*” (H. Demisch, *Erhobene Hände,* str. 80.)

[113] H. Demisch, *Erhobene Hände,* str. 80, 330.

[114] Usp. Marin Šemudvarac, *Narodna vjerovanja o Mjesecu kod Hrvata*. Zagreb, 1945, (disertacija), str. 199.; I. Mužić, *O vjerovanjima predkršćanske Europe - Štovanje mjeseca na teritoriju Hrvata.* U: Cambi Nenad – Heinrich i Ingrid Kusch – Ivan Mužić, *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina.* II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 180.

Abb. 98 Der Verstorbene unter Sonne und Mond, bogumilischer Grabstein, Brotnice, Herzegovina, 14. Jh. (?)

(Iz knjige: Heinz Demisch, *Erhobene Hände*.
Urachhaus, Stuttgart, 1984, str. 79.)

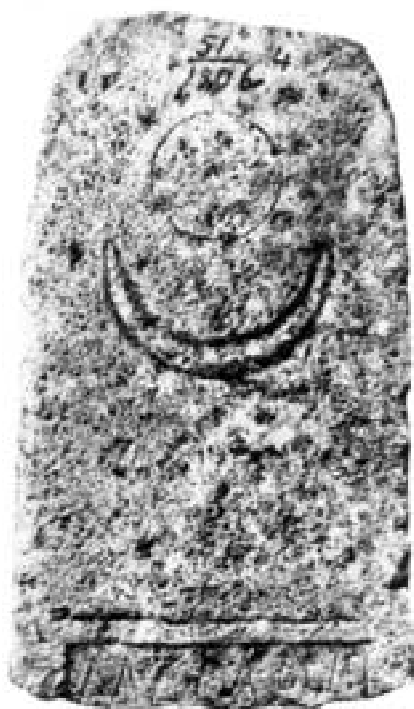

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 10 Sonnenscheibe in Mondsichel, römischer Grabstein, Szomor-Semodorpuszta, Pannonien/Ungarn, 1. Jh. n. Chr.

Fig. 11 Mondsichel über Rosette, römischer Grabstein, Cogula-Troncoso, Spanien, 2. Jh. (?) n. Chr.

(Iz knjige: Heinz Demisch, *Erhobene Hände*.
Urachhaus, Stuttgart, 1984, str. 330.)

Činjenica je da se tek u kasnijim stoljećima, a osobito u blizini kristijaniziranih područja bliže jadranskoj obali na nekropolama stećaka javlja i pravovjerna simbolika.[115]

Prevladavanje pretkršćanske simbolike starosjeditelja na stećcima nedvojbeno potvrđuje da predci najvećeg dijela stanovništva srednjovjekovne Bosne nikad nisu bili istinski kristijanizirani. I neka pisana vrela također potvrđuju da žitelji srednjovjekovne Bosne u većini nisu bili kršćani. Križari iz doba I. križarske vojne 1096. godine doživjeli su Dalmaciju i susjedne predjele kao staništa divljaka. Rajmund od Agilesa o prolazu križara našim krajevima 1096. godine to opisuje ovako:

"*Kad su dakle ušli u slavensku zemlju, pretrpjeli su na putu mnogo jada, najviše zbog tadašnje zime. Slavenska je naime zemlja pusta, neprohodna i brdovita, gdje za tri sedmice nismo vidjeli ni zvjeradi ni ptica. Stanovnici toga kraja tako su divlji i surovi, da nisu htjeli ni trgovati s nama ni biti nam vodiči, nego, bježeći iz svojih sela i utvrda, klali su poput stoke slabe starice i nemoćne siromahe, koji su zbog nemoći išli daleko za našom vojskom, kao da su im oni nanijeli mnogo štete… Radi toga je, mislim Bog htio, da njegova vojska prođe kroz slavensku zemlju, da divlji ljudi, koji nisu znali za Boga, upoznavši vrline i strpljivost njegovih vojnika, ili se jednom osvijeste od svoje surovosti ili budu dovedeni pred Božji sud bez mogućnosti opravdanja. Napokon poslije mnogo mučnih opasnosti dođosmo do*

---

115 U prvobitnoj kršćanskoj umjetnosti u katakombama i u srednjovjekovnim nekropolama rijetko se sreće križ. (M. Miletić, *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, str. 32.) Mali broj križeva na stećcima, koji pripadaju kršćanskim pokojnicima M. Vego tumači time da su srednjovjekovni kršćani izrađivali križeve najčešće od drva, jer je Krist umro na drvenom križu, a ne na kamenom ili metalnom, kako to spominje i Dukljanin u priči iz XI. stoljeća o makedonskom kralju Vladislavu i zetskom kralju Vladimiru. "*Ovakav je bio stav svih kršćana toga doba, ne samo u Zeti nego i u ostaloj Evropi. Ovo je bitni razlog, malo uočen od učenjaka, što kršćani nisu na svojim grobovima upotrebljavali kamene ili metalne križeve. To se postepeno uvodilo.*" (M. Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne,* str. 420.)

Skadra do slavenskog kralja.[116] *S njime je grof*[117]*više puta utvrdio bratstvo i dao mu mnogo darova, da vojska može mirno kupovati i tražiti, što joj je potrebno. Ali to je bila samo prazna nada. Pokajali smo se naime, što smo tražili mir, jer su tom prilikom Slaveni, bjesneći po uobičajenoj navici, naše ubijali i od nenaoružanih otimali što su god mogli. Tražili smo priliku, da se žurno uklonimo, a ne da se osvetimo. Toliko o slavenskoj zemlji."* [118]

Vilim Tirski svjedoči istu stvarnost:

"Dalmacija je kraj, koji se pruža između Ugarske i Jadranskoga mora, i ima četiri metropole: Jazaru[119] *i Salonu, koja se drugim imenom naziva Split, Antibar*[120] *i Raguzu.*[121] *Narod je vrlo divlji, naviknut na grabež i umorstva. Nenastanjena je, prepuna brda i šuma, velikih rijeka i pašnjaka, na daleko i široko razasutih, tako da ima vrlo malo obrađenih polja. Stanovnici žive jedino od stada i krda, osim malo njih, koji nastavaju morske obale. Ti se razlikuju od drugih i običajima i jezikom, a imaju latinski jezik, dok ostali upotrebljavaju slavenski jezik i barbarsko odijelo… Stanovnici su se, dakako, napustivši gradove i zakloništa, bježeći poput divljih zvijeri u brda i guste šume, strašili našeg pogleda. Slijedeći, ipak, potajno i iz daljine tragove vojske, koja je prolazila, ubijahu, našavši ih odvojene, bolesne starce i ostarjele starice, koji su išli polagano... K tomu Slaveni Dalmatinci, poznavajući kao urođenici kraj, slijedeći po vrletnim brdima i gustim šumama postrance vojsku, čestim provalama, izlazeći iz šuma, napadahu nenaoružani puk."*[122]

Direktno nastavljanje dijela simbolike stećaka na kasnoantičku baštinu s teritorija rimske Dalmacije nedvojbeno dokazuju i natpisi

---

[116] Dukljanski kralj Bodin. (Napomena N. Klaić.)

[117] Grof Rajmund IV. Tuluski. (Nap. N. Klaić.)

[118] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.* Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 84-85.

[119] Zadar. (Nap. N. Klaić.)

[120] Bar. (Nap. N. Klaić.)

[121] Dubrovnik. (Nap. N. Klaić.)

[122] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 85. Usp. Lenka Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500 Kotorski distrikt.* Izdavači: Pobjeda – Narodni muzej Crne Gore - Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 21-22.

na stećcima. M. Vego je utvrdio da su formulacije tekstova na rimskim epifatima iz starokršćanskog doba gotovo istovjetne sa srednjovjekovnim nadgrobnim natpisima u Dalmaciji, Hercegovini i osobito u Bosni.[123]

Iz povijesnih vrela moguće je također zaključiti da su u srednjovjekovnoj Bosni postojali u velikom broju stanovnici koji nisu bili kršteni (*infideles*). U španjolskom putopisu iz 1330. godine kaže se da su brda u Bosni veoma napućena narodom, da zemlja obiluje svime, a da stanovnici "*nisu kršćani katolici*".[124] U jednome drugom vrelu iz prve polovice XIV. stoljeća u Bosni spominju se "*Bosanci i Morovlasi*" i navodi se da oni "*nisu kršćani već pogani*".[125] U franjevačkom izvoru *Dubia ecclesiastica* iz 1372/73. godine poistovjećuje se Bosance (Bosnenses) s nevjernicima (*Bosnensis vel infidelis*).[126]

---

123 "*Osim toga, formulacije tekstova na rimskim epitafima Iliro-Romana iz starokršćanskog doba do doseljavanja Južnih Slovena su gotovo istovjetne sa srednjovjekovnim nadgrobnim natpisima u Dalmaciji i Hercegovini, a da ne govorim o Bosni… Iz navedenog izlaganja se vidi da su stari iliro-rimski običaji u pisanju epitafa prešli i u srednji vijek na područje stare rimske Dalmacije. Ne postoji stalan kontinuitet zbog toga što se u staro vrijeme pisalo i na drvetu koje je propalo*." (M. Vego, *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled /Sarajevo/, LXIV/1974, 4, 409-412.)

124 Josip Smodlaka, *Zemlje Južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330. u 'Put oko svijeta' jednoga španjolskog fratra*. Split, 1931. Prilog *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. L, za godinu 1928-1929, str. 8.

125 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 51.

126 "*'Dubia' nazivlju Bosance 'infideles', a to znači da oni nisu primili valjano krštenje*." (Bonicije Rupčić, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne*. Zbornik, ZPZ, 15, str. 83-84.) "*Nije, nadalje, bez neke važnosti činjenica da se u cijelom dokumentu ne upotrebljava uopće naziv pataren za heretike u Bosni, nego da ih vikar, a po njemu i papa, naziva – prvi put u sačuvanim latinskim izvorima – Bosnenses, poistovjetujući ih na jednom mjestu s nevjernicima (Bosnensis vel infidelis)*." (J. Šidak, *Studije*, str. 240.) Važno je naglasiti da se pojam *infideles* nije odnosio na pravoslavne kršćane i da je Katolička crkva, gotovo uvijek, priznavala pravoslavno krštenje kao valjano.

Papa Bonifacije IX. u pismu od 7. ožujka 1402. godine piše kako se, prema izvještaju bosanskog vikara Bartula, *"u vikariji Bosne rečenoga Reda (Male Braće), koja se nalazi među nevjernicima i od katoličke vjere zastranjenima, brižnim i trajnim propovijedanjem i nagovaranjem braće toga Reda 500.000 nevjernika, ili oko prilike, jednodušno obratilo na iskrenost prave vjere."*[127] U taj broj treba uračunati obraćenike koje su franjevci obratili na području Vikarije od god. 1379. do 1402.[128] Bosanska vikarija obuhvaćala je godine 1385. prostor od Karpata do Apulije u Italiji i dijelila se više puta.[129] Kako je središte djelovanja franjevaca Bosanske vikarije bila Bosna, moguće je da je najveći dio obraćenika bio baš u Bosni. To bi mogla potvrditi i činjenica, koju je posebno istaknuo B. Rupčić, da su se sva pitanja o braku odnosila samo na Bosnu.

Bosna je ne samo zbog "patarena", kada ih se počelo od XIII. stoljeća tretirati kao nekrštene, nego i zbog velikog broja stvarno nekrštenih, koji su u kršćanskim zemljama bili tretirani kao pogani,

---

[127] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* II. izdanje, str. 213. B. Rupčić navodi da u buli '*Ex iniuncto nobis*' od 7. ožujka 1402. papa Bonifacije IX. veli da su franjevci bosanske vikarije do tada obratili i pokrstili oko 500000 nekršćana ("*quingenta milia personarum infidelium, vel circiter*".) "*Ali, Mandić… bez ikakva dokaza tvrdi da su ti obraćenici prije obraćenja bili bogomili (bosanski krstjani). Kako se može vidjeti iz spomenute fra Bartolove okružnice, među njima je moglo biti vrlo malo bosanskih krstjana.*" (B. Rupčić, *Značenje 'Dubia',* str. 71.) I F. Šanjek napominje kako se u buli spominje obraćenje 500000 nevjernika "*koje D. Mandić poistovjećuje s bosanskim krstjanima, iako se ovi ne spominju izričito u tekstu, na što je već upozorio B. Rupčić… U izvornom se tekstu spominju infideles, izraz koji se redovito pridaje nekršćanima.*" (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 255.)

[128] B. Rupčić, *Značenje 'Dubia',* str. 78.

[129] B. Rupčić, *Značenje 'Dubia',* str. 65, 77. Bosansku franjevačku vikariju kao misijsko područje utemeljio je vrhovni poglavar franjevačkog reda fra Gerald (Geraldus) Odonis 1339. godine, a potvrđena je 1340. godine na generalnom kapitulu franjevačkog reda. (B. Rupčić, *Značenje "Dubia",* str. 65-66. Usp. Bazilije Pandžić, *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*. U: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne.* Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1989/. Priredili: Želimir Puljić – Franjo Topić. Studia Vrhbosnensia 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991, str. 241-268.)

bila područje iz kojega se stoljećima dobavljalo i prodavalo roblje. Mletački povjesničari tvrde za Neretvane i Omišane da su nabavljali roblje za mletačke trgovce, a Mlečani su to roblje prodavali u Carigrad, Levant i Misir.[130] U dubrovačkim aktima od XIII. do XV. stoljeća često se spominje roblje iz Bosne i susjednih krajeva.[131] To roblje iz Bosne, kojim se trgovalo, nije bilo katoličke vjere i zato su osobe za koje bi se utvrdilo da su katolici bile oslobođene.[132] U Dubrovniku su u XIII. i XIV. stoljeću u veći dio roblja spadale osobe iz Bosne od kojih je dio stizao u Dubrovnik i preko bosanskih trgovaca robljem.[133]

Kad se sumiraju svi izvori o srednjovjekovnoj Bosni, proizlazi da su tada u bosanskom stanovništvu brojnošću prevladavali nekršteni, ali u smislu da je papinski Rim i *krstjane* počeo od trećeg desetljeća XIII. stoljeća tretirati kao nekrštene (*infideles*).

130 "*Roblje, muško i žensko, koje je izvažano, potjecalo je većim dijelom iz same Bosne. Već oko godine 1282. spominje se roblje iz okolice na Sani i oko Vrbasa, nadalje iz Uskoplja, Vrhbosne itd., a prodavao ga je ban od Bosne, bosansko plemstvo i vlastiti roditelji*." (Vejsil Ćurčić, *Trgovina robljem u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini*. Sarajevski novi list, broj od 25. prosinca 1941, str. 17.)

131 A. Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661*. Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, sv. I., Sarajevo, 1946, str. 147.

132 Iz jedne isprave u Dubrovačkom arhivu saznajemo kako robinje Grlica, Stojana i Tvrdislava motiviraju svoj zahtjev da im se vrati sloboda riječima "*quia nos sumus christiane baptizate et nate de christianis*". (Ć. Truhelka, *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*. GZM, XXV/1913, 3-4, 372.) Usp. A. Solovjev, *Trgovanje bosanskim robljem*, str. 148.

133 Vuk Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV. veka u Dubrovniku*. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik, 1953, str. 126-127.

III.

Nedualistička hereza bosanskih *krstjana*

1.

O Bosni u XII. stoljeću malo znamo.[134] Ivan Kinamos (rođen oko 1143. godine) tajnik cara Emanuela Komnenca (1143.-1180.) piše da Bosna nije bila podložna velikom županu Srba i da je tada "*bila sama za se, poseban narod, koji svojim zasebnim načinom živi i upravlja se*".[135] Crkvene prilike u Bosni krajem XII. i u prvoj polovini XIII. stoljeća možemo naslućivati iz sačuvanih vrela. *Krstjani*, koje spominju vrela krajem XII. i početkom XIII. stoljeća, potomci su onih vjernika koje pod istim nazivom i na istim prostorima opisuje *Hrvatska kronika* u razdoblju do početka XII. stoljeća. "*Po svemu se čini da su odnosi između zajednice krstjanskih hiža i Bosanske biskupije dugo vremena bili skladni… Bosanska biskupija sve dotada činila je cjelinu sa krstjanskim hižama. I po imenu Crkva bosanska, odnosno 'ecclesia bosnensis' bila je cjelina. Osnovni ton u crkvenom životu davala je zajednica krstjanskih hiža, dok je bosanski biskup imao sporednu i uglavnom beznačajnu ulogu*."[136] Ban Kulin 1194. godine gradi katoličku crkvu, koju posvećuje dubrovački nadbiskup.[137] Katolički bosanski biskup Radogost (Radingost) prema jednoj ispravi

---

[134] Teritorij Bosne mijenjao se i tijekom srednjega vijeka. Usp. Zijad Šehić – Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*. Izdavačko društvo 'Sejtarija', Sarajevo, 2002, str. 15-21.

[135] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina Povjesno-kritička istraživanja*. Svezak I. *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*. II. izdanje, Ziral, Chicago – Rim, 1978, str. 59-60.

[136] M. Hadžijahić, *Povijest Bosne*, str. 237.

[137] Elma Hašimbegović, *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni*. U: *Prilozi*, str. 44-45.

dubrovačkog nadbiskupa Bernarda od 4. svibnja 1195. godine dolazi na posvećenje u Dubrovnik ("*pro electo Bosnensis ecclesie, qui ad consecrandum venerit*".)[138]

U pismu "dukljanskog kralja" Vukana Nemanjića, najstarijeg sina Stefana Nemanje, upućenom papi Inocenciju III. 1199. godine stoji: "*A napokon ne želimo sakrivati vama (našem) ocu da u zemlji kralja ugarskog, tj. u Bosni preotima, čini se, ne malo krivovjerje maha do te mjere da je sam ban Kulin, zaveden sa svojom ženom i svojom sestrom koja je bila (žena) pokojnog Miroslava Zahumskog, i s mnogim rođacima uveo u isto krivovjerje više od deset tisuća kršćana.*"[139] Konkretni podaci iz ovoga Vukanova pisma mogu biti dijelom ili u cijelosti izmišljeni. Međutim, iz pisma nesporno proizlazi da u Kulinovoj Bosni žive tisuće kršćana, koje Vukan tretira kao vjernike o kojima brine Rimska crkva. U pismu pape Inocencija III. upućenom ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku 11. listopada 1200. godine piše: "*Doznali smo pak da je nedavno časni naš brat (Bernard) splitski nadbiskup istjerao iz gradova Splita i Trogira dosta patarena. Plemenit muž Kulin, ban bosanski, ne samo da je pružio sigurno sklonište njihovoj opačini, nego i očiglednu zaštitu, te ih je, izlažući njihovoj opačini svoju zemlju i sebe sama, častio kao katolike, dapače više od katolika, nazivajući ih izričito kršćanima*."[140] Iz ovoga pisma proizlazi da su heretici prognani iz dalmatinskih gradova bježali u Bosnu, da su u toj zemlji doživljavani kao pravovjerni kršćani, a da ih papa naziva patarenima. U pismu se ne govori ništa o njihovom nauku, ali ni o tome da bi oni širili krivovjerje u Bosni, ali je posebno važno korištenje pojmova *katolik* i *kršćanin* kako to proizlazi iz stilizacije da ih je "*častio kao katolike, dapače više od kato-*

138 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: Dobri pastir, str. 89.

139 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest,* str. 312-313. U izvorniku Šanjekova izdanja vrela stoji: "*…plusquam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit*." U prijevodu: "*…uveo u isto krivovjerje više od deset tisuća kršćana*." (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 70-71.)

140 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest,* str. 312. U izvorniku Šanjekova izdanja vrela stoji: "*…ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honorauit, uocans eos antonomasice christianos*." U prijevodu: "*… častio ih kao katolike, pa i više od toga jer im je riječ kršćani dao kao vlastito ime*." (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 72-73.)

lika, nazivajući ih izričito kršćanima". Ban Kulin je držao bosanske krstjane katolicima i veoma se začudio kada je dočuo da ih papa drži krivovjercima.[141] Očito je da Kulin one vjernike, koje Rimska crkva drži katolicima, naziva kršćanima.

Nije moguće zaključiti da su heretici, koji su protjerani iz dalmatinskih gradova, unijeli herezu u Bosnu jer Vukan u pismu papi Inocentiju III. spominje postojanje krivovjerja u Bosni i prije 1199. godine. Elma Hašimbegović točno zaključuje da se uz akciju nadbiskupa Bernarda ne mogu vezati najstarije vijesti o postojanju hereze u Bosni i da se "*prema tome, ni porijeklo hereze iz pravca dalmatinskih gradova ne može uzeti kao jedino*".[142] Inocent III. piše 21. studenoga 1202. godine splitskom nadbiskupu Bernardu i svom legatu Ivanu Casamareu da pomno istraže vjerske prilike u Bosni: "*Budući da u zemlji plemenitog muža Kulina bana boravi mnoštvo nekih ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenoga katarskog krivovjerja, uputili smo protiv njih apostolsko pismo našemu sinu u Kristu, Emeriku, presvijetlom ugarskom kralju koji je, spomenutog Kulina o tome uvjeravajući i opominjući, naredio da ovakve ljude protjera iz cijele zemlje pod svojom vlašću i oduzme im sve što posjeduju. Ovaj je međutim, ispričavajući se, odgovorio da je vjerovao kako nisu krivovjerci, nego katolici, spreman neke od njih kao zastupnike svih ostalih uputiti Apostolskoj stolici da bi nam izložili svoju vjeru i način života, te da se našim sudom ili utvrde u dobru ili odreknu zla, ako žele održavati neokaljanim nauk Apostolske stolice.*"[143]

Od vrela bosanskih krstjana za prva četiri stoljeća imamo abjuraciju iz 1203. godine, u mjestu 'Bolino Pojilo',[144] a koja je napisana prema traženju papinskoga legata Ivana de Casamarea. V. Klaić bio

---

141 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 514.

142 E. Hašimbegović, *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni*, str. 45.

143 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13. – 15. st.),* str. 75.

144 Stjepan Krasić je upozorio da je ispravnije čitati "Bilino Pojilo", jer u izvorniku stoji "*loco qui vocatur Bolino Poili*". (S. Krasić, *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni*. Knjižnica: U pravi trenutak, Đakovo, 1996, str. 14.) U literaturi se predlaže čitanje izvornika kao *Bolino polje* ili *Bulino polje*, a nikako *Bilino polje*. Ono se locira na današnjem Visočkom polju, a pod imenom Bosna podra-

je prvi koji je ovu abjuraciju pokušao tumačiti metodom inverzije.[145] Dragutin Kniewald misli da ova abjuracija nije "*neka uobičajena općenita formula, koju krivovjerci imadu da usvoje i potpišu, nego je sastavljena upravo za bosanske prilike*" i da se zato inverzijom teksta na osnovu te abjuracije iz 1203. godine može provesti rekonstrukcija nauke bosanskih krstjana koje se oni odriču. Na primjer: Početak abjuracije glasi: '*In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris.*' D. Kniewald navedenu invokaciju tumači ovako: "1. *Dakle po nauci bosanskih krstjana vječni bog nije stvoritelj svega… 2. niti je spasitelj ljudskoga roda.*" D. Kniewald u iznesenom smislu nastavlja tako redom dalje. [146]

Salih H. Alić ističe da u toj abjuraciji iz 1203. godine bosanski *krstjani* istupaju kao odlučujuća vjersko-društvena snaga, jer pored njihove zajednice nema ni riječi o nekoj drugoj instituciji ili crkvi u Bosni. Tu abjuraciju supotpisao je i Marin, arhiđakon dubrovački, u ime dubrovačke nadbiskupije u čiju crkvenu nadležnost je tada spadala Bosna. S. Alić dodaje da se iz samoga akta abjuracije može zaključiti kako je zajednica krstjana 1203. godine "*bila već dobro organizovana i stabilizirana i to kao dominantna vjersko-društvena snaga u cijeloj tadanjoj Bosni. To svakako ukazuje na jednu dužu tradiciju, a ne na neku tek novu pojavu.*"[147]

U abjuraciji od 8. travnja 1203. godine pred Ivanom Casamareom susrećemo prvake zajednice pripadnika, koji su se nazivali krstjanima. Prvaci krstjana pred Ivanom de Casamareom posebno se obvezuju: "*Od sada se nećemo nazivati kršćanima, kao do sada, nego braćom, da ne bismo, sebi pripisujući to ime, drugim kršćanima*

---

zumijevala se uža okolina današnjeg Visokog. (Usp. Ante Škegro, *Bilino polje primjer jedne historiografske kontroverze*. U: *Fenomen "krstjani"*, str. 363.)

145 "*Baš to detaljno izbrajanje, što će činiti, a što ne će, pokazuje očito, da se tu radi o patarenima, koji se time odriču bludnja, protiv kojih su papinski inkvizitori toliko revnovali.*" (V. Klaić, *"Bosanska crkva" i patareni*. U: *Crtice iz hrvatske prošlosti*. MH, Zagreb, 1928, str. 78.)

146 Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. JAZU, Zagreb, 1949, str. 17. Ovakova "rekonstrukcija" vjerovanja Crkve bosanske nije posve korektna pa je razumljivo da je ovaj autor u istom ovom radu nekritički prihvatio sve pretpostavke A. Solovjeva kao ozbiljna ustvrđenja.

147 S. H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 21, 158, 170.

nanosili nepravdu."[148] Ivan de Casamare mogao je tražiti ovo obvezivanje i zato jer je upotreba riječi krstjanin bila česta kod raznih heretičkih sljedbi (arijanaca, manihejaca, bogumila, i drugih.).[149] S. Alić tumači da je u doba sv. Bazilija postojalo ne samo kršćansko, nego i pogansko monaštvo, koje je bilo utemeljeno na neopitagorejstvu i neoplatonizmu a toliko privlačno da nisu bili rijetki otpadi iz kršćanskog u pogansko monaštvo. Zbog toga je, prema njegovu mišljenju, sv. Bazilije tražio od kršćanskih redovnika da nasljeduju Isusa Krista na način da ne smiju biti *pagani* nego *christiani* i da je tako taj kršćanski naziv korišten u smislu *christianus versus paganus*. S. Alić dalje tvrdi da se u srednjovjekovnoj Bosni upotreba naziva *krstjanin* odnosila prema pripadniku katoličke ili pravoslavne crkve i da im se zato u abjuraciji i zabranjuje da se ubuduće nazivaju krstjani (*christiani*), već braća.[150] Navedeno zaključivanje S. Alića nije posve točno. Sv. Bazilije (oko 330.-379.) bio je pod utjecajem ranomesalijanskih i tada još neheretičkih ideja[151] i mislio je da monasi trebaju biti "savršeni kršćani", koji bi se, između ostalog, šutnjom i odijevanjem, razlikovali od drugih, običnih kršćana. Međutim, iz njegova spisa *Opširna pravila u pitanju i odgovoru* nedvojbeno proizlazi da oznaku kršćani tada nose ne samo redovnici, nego i svi drugi kršćanski vjernici, koje i sam svetac tako naziva.[152] Monasi u doba sv. Bazilija nisu su jedini nazivali kršćani. U to doba svi su se kršćani, dakle i oni koji nisu bili redovnici, osjećali kao posebnost u odnosu prema nekršćanima (poganima). Iz *Hrvatske kronike* proizlazi da su se i na teritoriju rimske Dalmacije, dakle i onome kasnije Bosne, svi sta-

---

[148] F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 82-83.

[149] M. Miletić, *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, str. 68-73.

[150] Salih H. Alić, *Bosanski krstjani*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot*, str. 160. Navedeno Alićevo mišljenje i mnoge njegove rečenice ponovio je S. Jalimam u izlaganju 2003. godine pod naslovom *Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku,* ali nije naveo da je to Alićev tekst. Usp. S. Jalimam, *Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku.* U: *Prilozi*, str. 129.

[151] Sveti Bazilije Veliki, *Opširna pravila u pitanju i odgovoru*. Predrag Belić, *Uvod*. U: Hadrijan Borak (priredio), *Redovnička pravila*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 129, 143.

[152] Usp. Sveti Bazilije Veliki, *Opširna pravila u pitanju i odgovoru.* U: H. Borak, *Redovnička pravila*, str. 102 – 179.

novnici kršćani (*krstjani*) stoljećima osjećali kao duhovna posebnost prema svim nekršćanima (*poganima*). *Krstjani* u Bosni sigurno su znali da oni nisu jedini na tom i susjednim prostorima koji nose taj naziv, a teško je zamisliti da su oni u to doba katolike i pravoslavne držali *poganima*. Bili pripadnici Crkve bosanske redovnici ili članovi određene zajednice redovnika i svjetovnjaka, oni su na tom prostoru nasljednici višestoljetnog naziva *krstjani*, a mogli su ga nositi i kao oznaku vlastitog identiteta. Ispod jednog stećka na groblju Viništu u selu Grahovčićima (kotar travnički) piše da tu leži Mihovio Grahovičić "*prave vire rimske*", dok su se pravoslavni vjernici u bosanskom susjedstvu najvećim dijelom nazivali *hrišćani*. Ivan de Casamare je znao da naziv *krstjanin* znači isto što i *christianus* u smislu da on pripada i svim rimokatolicima i da ga zato ne mogu prisvajati za sebe samo bosanski *krstjani*.[153]

Krstjanski prvaci jamče da nikad ubuduće (*deinceps*) ne će slijediti opačinu hereze, a u sljedećoj rečenici navode da se "u prvom redu" odriču raskola zbog kojeg su ozloglašeni.[154] Iz navedenog redoslijeda stilizacija moguće je zaključiti da je njihova hereza stvarno sadržavala "u prvom redu" raskol od rimske Crkve u smislu da su ovi krstjani od ranije bili pod jurisdikcijom katoličkog biskupa. D. Mandić napominje da pisac *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga* izričito tvrdi da su se bosanski krstjani odcije-

[153] Ime krstjanin "*upotrebljavalo se tada u Bosni kao i drugdje u dvojakom značenju kršćanina uopće i redovnika napose*". (J. Šidak, *Studije*, str. 162). "*Treba napomenuti, da su katolici nazivani kršćanima sve do okupacije u god. 1878. Od onda ih počeše nazivati katolicima, 'turke' muslimanima, hrišćane pravoslavnima. I danas u širim narodnim slojevima katolici se nazivaju kršćanima, katolikinje kršćanicama. Tako ih zovu i inovjerci.*" (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 215.) Usp. L. Petrović, *Kršćani Bosanske Crkve*. U knjizi: Milenko Brkić, *Prinosi hrvatstvu*, str. 179. Termin 'krist'janin' potvrđuje hrvatsko, a ne srpsko jezično podrijetlo. (S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone*, str. 145.)

[154] D. Mandić posebno ističe da bosanski krstjani ne vele da se odriču istočnoga raskola, nego prosto raskola. "*Raskolnik je svaki onaj, koji se ne pokorava zakonitim crkvenim vlastima, pa prema tome može biti raskolnika zapadnih i istočnih.*" (D. Mandić, *Bosna i Hercegovina Povjesno-kritička istraživanja*. Sv. I. *Državna i vjerska pripadnost*, str. 529.)

pili od rimske Crkve ("*da je u bosanskim gorama raskol*"), a da papa Bonifacije IX. u jednom pismu od 7. ožujka 1402. godine piše da su bosanski *infideles* od "*katoličke vjere zastranili*".[155]

Predstavnici bosanskih krstjana u abjuraciji se obvezuju da ne će nikoga, za kojega bi sa sigurnošću znali da je manihejac ili neki drugi krivovjerac, primiti da s njima stanuje.[156] Iz ove stilizacije jasno proizlazi da se sami krstjani ne drže manihejcima i da ih takvima ne drži ni Ivan de Casamare.[157] On u pismu papi Inocentu III. 1203. godine posebno navodi da je umro bosanski biskup i preporučuje mu da za Bosnu imenuje tri ili četiri nova biskupa u Bosni i da se postavi biskup koji zna latinski. "*Raspravljajući o djelovanju nekih patarena u Bosni, kako sam vašoj svetosti već pisao, prebivao sam nekoliko dana u Ugarskoj, po kraljevoj volji… Saznali ste, osim toga, da u kraljevstvu bana Kulina bosanskoga postoji samo jedna biskupija, a biskup je sada mrtav. Ako bi bilo moguće, neka se tamo postavi neki latinski biskup i također neka se osnuju tri ili četiri nove biskupije, od čega bi za Crkvu nastala nemala korist jer se Kraljevstvo sastoji od najmanje deset okruga, pa i više.*"[158] Ivan de Casamare, dakle, bosanske krstjane početkom XIII. stoljeća naziva "patarenima", a to znači da ih drži hereticima, a takvima su tada u

---

155 D. Mandić, *Bosna i Hercegovina Povjesno-kritička istraživanja*. Sv. I. *Državna i vjerska pripadnost*, str. 506.

156 Ljudevit Petrak misli da, prema toj izjavi, pridošli heretici "*nisu javno propoviedali u koliko su uobće propoviedali, jer se u izjavi kaže, da se obvezuju 'da u buduće ne će primati nikoga sebi koji bi po sigurnom znanju bio manihej ili kakav krivovjerac'*." (Lj. Petrak, *Jesu li Bošnjani izpoviedali dualizam*? Križ Zbornik zagrebačkih bogoslova. Godina treća. Zagreb, 1942/43, str. 86.)

157 J. Šidak je 1941/42. godine točno zaključio: "*Ta je obveza uostalom dalji dokaz, da sami 'krstjani' nisu bili maniheji.*" (J. Šidak, *Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici*. Nastavni vjesnik, Zagreb, 50, rujan – listopad, I. svezak, 1941-1942, str. 16.) J. Šidak 1943. godine sa sigurnošću zaključuje da u djelovanju *Crkve "nema traga manihejstvu, već mu je ono u srži protivno.*" (Miho Barada – Lovro Katić – Jaroslav Šidak, *Hrvatska poviest*. Izdanje nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare. Zagreb, 1943, str. 130.)

158 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani,* str. 85.

Katoličkoj crkvi držane i osobe koje su pravovaljano krštene.[159] Iz same abjuracije manihejci su oni koji dolaze u Bosnu i koje krstjani primaju u goste, što znači da oni nisu krstjani, odnosno "patareni". Iz svega slijedi da ta dva pojma na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće, nisu bili sinonimi. Već iz ovoga detalja očito je da je J. Fine bio u pravu kada je zaključio da su u srednjovjekovnoj Bosni uz Crkvu bosansku mogle postojati usporedno i heretičke sljedbe.[160] Inače, *krstjani* i patareni u to doba stvarno su se razlikovali i po motivima podrijetla. Pokret patarena nastao je sredinom XI. stoljeća u Milanu i sastojao se uglavnom od laika koji su u početcima bili kršteni kao katolici i koji su bili protivnici simonije i nikolaitizma u katoličkom kleru. Njima su se tada pridružili i neki katolički svećenici. Mnogi su kršćani u to doba postajali "krivovjerci" zbog nekršćanskog života dijela posebno visokog klera u zapadnoj crkvi. Svi su ti otpadnici, posebno od XII. stoljeća, nazivani patareni, a nastanak se toga naziva ne zna. Oni tada nisu vjerovali u dva boga, njihova veza s hereticima iz Montfortea je isključena, a od druge polovice XII. stoljeća postaje taj naziv sinonim i za pojam katari.[161] Manihejci su

---

[159] Kanonsko pravo Katoličke crkve dijeli ljude u dvije grupe. "*Ono na latinskom jeziku nazivlje 'infideles' osobe koje nisu primile valjano krštenje, krštenje vodom… Fideles su oni koji su jednom primili valjano krštenje… Prema kanonskom pravu Katoličke crkve heretikom (krivovjercem) drži se kršćanin koji tvrdokorno niječe neku objavljenu vjersku istinu, koja se po nauci Crkve mora vjerovati, ili u nju ozbiljno sumnja.*" (B. Rupčić, *Značenje*, str. 83.) D. Mandić ističe da se pravovaljano kršteni kršćani koji se pridruže nekoj krivovjernoj sljedbi "*zovu se i jesu krivovjerci, ali oni članovi, koji su odgojeni u toj sljedbi i nijesu primili krštenje vodom, stvarno su nevjernici (infideles), i ako se obrate na kršćansku vjeru, valja da budu kršteni.*" (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 31.) Potrebno je napomenuti da srednjovjekovna vrela upotrebljavaju izraz hereza za vjerske, ali i za disciplinarne zablude. (J. Šidak, *Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici*. Nastavni vjesnik, Zagreb, 50, rujan – listopad, I. svezak, 1941-1942, str. 5.)

[160] J. V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*. East European Quarterly, Boulder, distributed by Columbia university press New York - London, 1975, str. 309.

[161] Giorgio Cracco, *Pataria: "opus" e "nomen" (tra verità e autorità)*. U: *Medioevo ereticale* / a cura di Ovidio Capitani. Bologna: Il Mulino, 1977, str. 184.; *Lexikon des Mittelalters*. Svezak VI. Deutscher Taschenbuch Verlag, München,

bili dualisti, ali ni oni kao ni patareni nisu davali principu zla ime Boga.[162]

Razumljivo je da su Crkvi bosanskoj, koja je imala bogosluž-je na narodnom jeziku i koja nije priznavala papinsku vlast, mogli hodočastiti i raznovrsni heretici izvan Bosne. Međutim, to ne može značiti da su oni unosili herezu u Bosnu niti je sam dolazak tih heretika u Bosnu dovoljan razlog da se s njihovim shvaćanjima može identificirati bosanske krstjane. Toma Arhiđakon u doba splitskog nadbiskupa Bernarda, kojega vrela spominju 1200. godine, navodi dva brata Mateja i Aristodija kao heretike, ali iz Tomina pričanja ne proizlazi da su oni herezu iz dalmatinskih gradova prenosili u Bosnu, već bi se prije moglo zaključiti da su oni "heretička" shvaćanja iz Bosne unosili u Dalmaciju. Toma piše: *"Kretali su se uglavnom po Bosni jer su bili izvrsni slikari i veoma vješti u zlatarskome umijeću. Osim toga, poznavali su dobro latinsku i slavensku pismenost. Ali, od đavla zavedeni, tako su bili ogrezli u bezdan heretičke zaraze da su ne samo zaslijepljena srca vjerovali u bezbožnu herezu nego su je opakim ustima i propovjedali. Bernard otkrije da oni borave u Splitu i da su već mnoge zarazili trulim i pogubnim naučavanjem. Počne ih, dakle, pomalo blagim riječima privlačiti ka katoličkome nauku, često ih, pozivajući i često bodreći. No oni su se heretičkom lukavošću činili nevješti, ne želeći se obratiti. Zbog toga nadbiskup dade da se*

2002, str. 1776-1777. "*Postanak katara i patarena u uskoj je vezi s nastojanjem dobronamjernih ljudi za uspostavu stroge stege među klerom i vjernicima, napose evanđeoske jednostavnosti i celibata. Takvih povoda u Bosni nije bilo.*"(L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: Dobri pastir, str. 149.)

162 Dualizam u religiji nije nužno vjerovanje u dva boga, jednoga dobroga, a drugoga zla i koji su jednaki i suprotstavljeni, nego je u prvom redu vjerovanje u dva principa. U Augustinovu spisu *Contra Faustum* manihejac odgovara da postoji samo jedan Bog. "*Et quidem quod duo principia confitemur, sed unum ex his Deum vocamus, alterum Hylen, aut, ut communiter et usitate dixerim, daemonem.*" (Simone Petrement, *Le dualisme dans l'histoire de la philosophie et des religions*. Gallimard, Pariz /bez godine/, str. 9.) Naziv "pataren" prvi put se spominje 1179. godine u XXVII. kanonu Trećeg lateranskog sabora. "*Time se kod Kurije mislilo na heretike u području Albija, Tuluze i drugih mjesta u Gaskonji. Tek će poslije doći do regionalizacije pojmova, pa će se heretici Provanse nazvati katarima i albingenzima, što će im zatim i ostati kao trajno ime.*" (Đ. Basler, *Porijeklo naziva 'pataren'*. Pregled /Sarajevo/, broj 11, 1974, str. 1204.)

odmah sav njihov imutak oduzme, a da se oni sputani lancem prokletstva istjeraju iz grada. Tada su se spomenuta braća, vidjevši da će ih zadesiti najveće kazne i štete, vratila pod zapovjed Crkve. Nadbiskup zapovjedi da se oni zakletvom odreknu svoje hereze dotaknuvši presveta evanđelja. Razriješio ih je izopćenja obveznim svečanim obredom i dao da im se povrate njihova dobra. Tako su i svi drugi, koje su oni zaveli, bili očišćeni od heretičke zaraze."[163]

Prema raznovrsnim vrelima, na srednjovjekovnim teritorijima koji se nazivaju Dalmacija, Hrvatska, Bosna i Sklavonija postojali su heretici. Ne može biti sporno da su neki od tih heretika u navedene zemlje mogli dolaziti s Istoka i sa Zapada. U Bosni su mogle manje skupine tih dobjeglih heretika sa Zapada i Istoka postojati usporedno uz krstjane.[164] Za neka vrela u kojima se spominje krivovjerje u Bosni ne može se sa sigurnošću utvrditi da se odnose na bosanske krstjane. U poznatoj *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena*, za koju se pretpostavlja da ju je napisao Pavao Dalmatinac

[163] Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*: *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Književni krug, Split, 2003, str. 122-123. L. Petrović napominje da su ova dva brata "*širili krivu nauku po Splitu*", da su se tu svi zavedeni konačno obratili, i da braća nisu u Bosnu prebjegli. (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: Dobri pastir, str. 100.) Milan Ivanišević misli da su navedena braća herezu mogla primiti u Bosni. (M. Ivanišević, *Uspomena splitskoga arhiđakona Tome na godinu 1222*. Rukopis u tisku, str. 13.)

[164] "*U tom slučaju se može dokazivati da je u Bosni početkom 13-og veka bilo nešto malo dualista. Odatle se s vremena na vreme tokom naredna dva veka čuje nešto o dualističkom verovanju i praksi u Bosni. Međutim, ovaj je pokret, verovatno neznatnog obima pošto se o njemu čuje tako malo (pod uslovom da se svaki izvor o bosanskoj crkvi ne pripisuje njemu), bio potpuno odvojen od Bosanske Crkve. Na taj način možemo zaključiti da su, isključujući katolike (i pravoslavne u onom delu zemlje koji je kasnije prozvan Hercegovinom), postojala dva devijantna pokreta u Bosni. Jedan veći šizmatički ali nedualistički, to jest sama Bosanska crkva, i drugi sačinjen od malog broja dualističkih heretika (od kojih su neki ili mnogi mogli biti izbeglice iz Dalmacije). Postojanjem ovih dualističkih heretika mogu se takođe objasniti pretpostavke iz jednog broja papskih izvora da je Bosanska crkva bila dualistička*." (J. V. A. Fine, *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju Bosanske Crkve*. U knjizi: *Bogomilstvoto na Balkanot,* str. 127 -132.)

(1170./1175.-1255.), spominju se Bosanci (*Bosnenses*), ali u njoj ima i ova rečenica: "*Nisu u Bosni svi narodi. A jasno je cijelom svijetu da su Bosanci, koji su vas primili, u vama primili otpadnike,…*"[165] Iz ovoga navoda može se zaključivati da su krivovjerci iz ove rasprave dobjegli u Bosnu, odnosno da se rasprava ne odnosi na bosanske krstjane.

Bosanski krstjani nisu realizirali obećanja dana Ivanu Casamareu i u Rimskoj crkvi pokušavali su pronaći rješenje. Resti bilježi pod 1211. godinom da se dubrovački nadbiskup Leonard trudio iz Bosne isključiti sve one koji pripadaju "patarenskoj sekti", da je on prije dvije godine posvetio Dragonju (Dragohnu) za bosanskog biskupa i da je taj bosanski biskup slušao metropolitove upute.[166] Papa Honorije III. u pismu od 3. prosinca 1221. godine svom legatu Akonciju piše da se u Bosni uče otrovne nauke na strašnu štetu stada Gospodnjeg i da heretike treba uništiti, a da one koji ih štite treba kazniti.[167] Bosanski biskup (nepoznatog imena), oko 1229. godine bio je brat jednoga od prvaka bosanskih krstjana, stanovao je u istoj kući s krstjanima i javno je branio brata i bosanske krstjane držeći ih pravovjernima.[168] Papa Grgur IX. 5. lipnja 1232. godine traži da se pomnjivo ispitaju optužbe protiv bosanskog biskupa i piše: "*Ne možemo da šutke prijeđemo preko teških i golemih izgreda i mana brata našega bosan-*

[165] "*Non sunt in Bosna omnes gentes. De Bosnensibus autem, qui vos receperunt, apparet toti mundo, quod apostatas receperunt,…*" (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. 180-181.)

[166] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*. U: Dobri pastir, str. 91. A. Matanić je objavio bulu pape Inocenta III *In eminenti apostolicae sedis specula* (iz 1204. godine), koju je pronašao Ivo Bučić, a u kojoj se "Biskupija bosanska" spominje kao sufraganska biskupija obnovljene Nadbiskupije-Metropolije barske. Prema A. Matanić ona "*svjedoči da je Biskupija bosanska od 1204. do 1233. bila pod Barom*." (A. Matanić, *Pitanje povijesti veze između starovjekovnih manihejaca i srednjovjekovnih dualističko-gnostičkih kršćanskih heretika /S posebnim osvrtom na 'bosanske krstjane'/*. U: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije, str. 153-155.)

[167] K. Draganović, *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, str. 733-734.

[168] F. Rački, *Bogomili i Patareni*. U: *Borba Južnih Slovena*, str. 403.

skog biskupa, jer ćemo inače za njegove grijehe sami odgovarati. On je, kako smo nedavno izvješćeni, neuk i javno brani heretike; preko nekog očitog heretika simonistički je došao na biskupsku stolicu. Mjesto da dobrim primjerom prednjači, on ne vrši nikakvu crkvenu službu, niti dijeli crkvene sakramente. U tolikoj se mjeri zapustio, da uopće ne zna kršćavati. Stoga nije čudo, što je svoga rođenog brata, javnoga heretika, opravdavao i štitio, mjesto da ga dovede na put istine. Treba otići i ispitati, ove pred Bogom i ljudima teže osvade, da li ih je uistinu rečeni biskup počinio."[169]

Papa Grgur IX. u pismu od 30. svibnja 1233. godine, koje je uputio legatu Jakovu de Pecorariji, zahtijeva smjenjivanje bosanskog biskupa koji "je *pogubno iskrivljujući Kristov zakon upao u gorčinu besmislenog nauka*" i koji *"tvrdi da je sagriješio zbog neznanja"*. Papa završava da treba *"zarediti dva, tri ili četiri biskupa… ne dirajući u metropolitansko pravo (dubrovačkog) nadbiskupa.*"[170] U pismu pape Grgura IX. iz 1233. godine vidljivo je da su dominikanci u Bosni imali samostan i obratili na katoličku vjeru bana Mateja Ninoslava (1232.-1250.) i njegova rođaka Prijezdu.[171]

Činjenica je da je do 1233. godine predstavnik crkve i vjere u Bosni bio, redovito katolički i kanonski posvećeni biskup, koji je vjerojatno u doba potpisa abjuracije iz 1203. godine bio mrtav. Katolička crkva u Bosni navodila se u latinskom obliku kao *ecclesia bosnensis* među ostalim biskupijama zapadne crkve.[172] Međutim, poslije 1233. godine, odnosno tijekom XIV. i XV. stoljeća djed je držan predstavnikom zajednice krstjana, koja se nazivala *Crkva bosanska*. Do tada je uz bosanskoga katoličkog biskupa mogla postojati i samostalno organizirana redovnička zajednica krstjana. "*Glava ove redovničke zajednice, djed, u XIV. i XV. stoljeću pojavljuje se kao 'episkup crkve bosanske', pače i vjere bosanske. Tim lakše mu je bilo proglasiti se glavom crkve, budući da tada nije bilo nikakve druge glave u zemlji,*

[169] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: Dobri pastir, str.103.

[170] F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 93.

[171] Stjepan Krasić, *Dominikanci Povijest Reda u hrvatskim krajevima.* Hrvatska dominikanska provincija – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1997, str. 15.

[172] M. Barada – L. Katić – J. Šidak, *Hrvatska poviest,* str. 129.

koja bi crkvu predstavljala."[173] Iz odnosa Katoličke crkve i krstjana u Bosni do prvih desetljeća XIII. stoljeća nedvojbeno je da su ti krstjani tretirani kao katolici, a činjenica je da je Crkva bosanska i svoj naziv preuzela od ranije postojeće rimokatoličke *ecclesia bosnensis*.

Bosanskim biskupom imenovan je 1233. godine dotadanji provincijal Ugarske dominikanske provincije Ivan iz Wildeshausena. Papa Grgur IX. "*prinuka Magjare, da u Bosnu svakako povedu križarsku vojnu*", u koju je Koloman poveo križare 1235. godine i "*koju je nakon krvavih kreševa s Humom istom 1238. osvojio*".[174] Bosanski katolički biskup Ivan iz Wildeshausena ponudio je ostavku "*jer ga ratni napori nepodnosivo tište*" i razriješen je biskupske službe u proljeće 1237. godine, da bi ga zamijenio 26. travnja 1238. godine ugarski dominikanac Ponsa, koji propovjeda križarski rat da se unište ostaci krivovjerja u cijeloj Bosni i koji sjedište bosanskih biskupa prenosi u Đakovo.[175] Papa Grgur IX. dana 26. travnja 1238. godine izdvaja bosansku biskupiju iz dubrovačke metropolije, a njegov je nasljednik 26. kolovoza 1247. godine stavlja pod jurisdikciju kaločkog nadbiskupa.[176]

Za križarske vojne hercega Kolomana bosanski krstjani "*paljeni su na lomačama… g. 1235. do 1239*."[177] Takav rat prekinuo je trajno svaku mogućnost suživljenja krstjana i rimske Crkve, a to je rezultiralo i time da već od četvrtoga desetljeća XIII. stoljeća nijedan bosanski biskup nije trajno boravio u Bosni. Već tada su se bosanski krstjani osamostalili tako da papa Inocentije IV. (1243.-1254.) djeda Crkve bosanske naziva "*hereziarhom koga Bosanci zovu papom*".[178] Neki povjesničari misle da je Katolička crkva u Bosni u XIII. stoljeću bila potpuno uništena.[179] Crkvene prilike u to doba saznajemo iz

---

173 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*. U: Dobri pastir, str. 165-166.

174 J. Jelenić, *Kultura i Bosanski Franjevci*. I. svezak, str. 23-24.

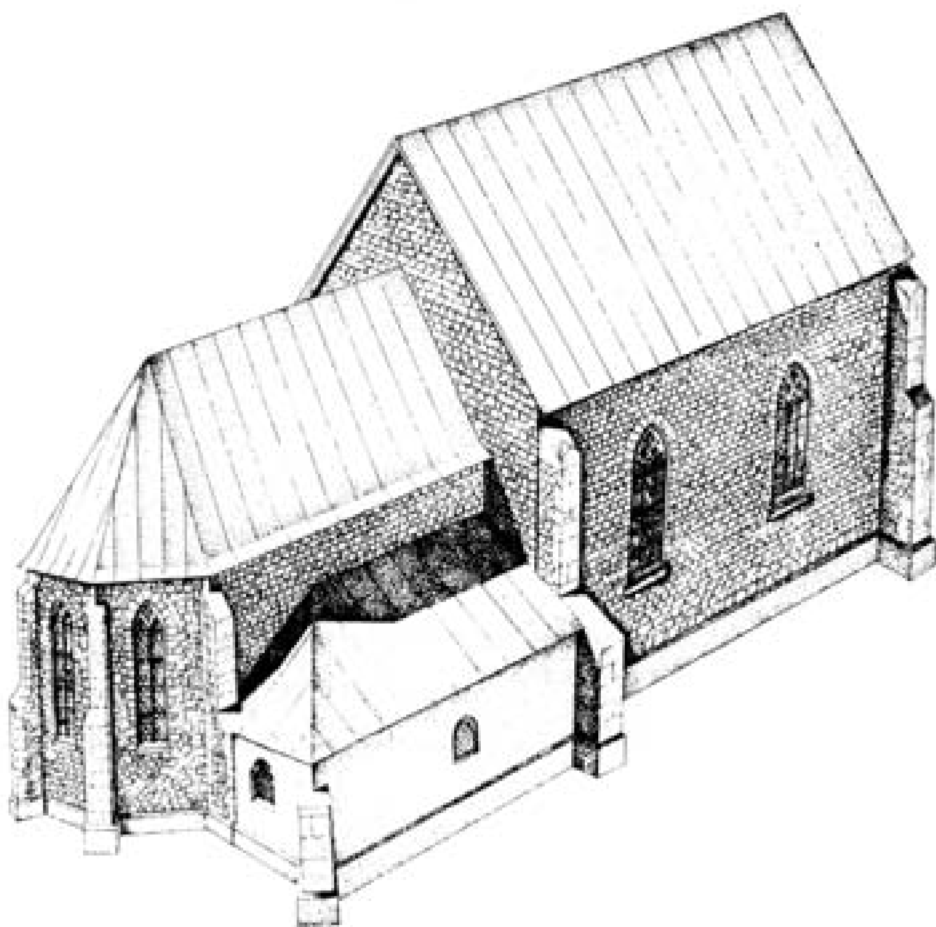
175 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 16-18, 161.

176 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 19.

177 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 217.

178 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 132.

179 B. Rupčić, *Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne*. Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis, Fach Slavische Philologie der Universität, Bamberg, 1988, str. 5.

Crkva sv. Nikole, Mile kod Visokog (danas Arnautovići),
sredina XIV. stoljeća, rekonstrukcija

latinski pisane kronike ugarskih dominikanaca u Bosni, koju je 1259. godine sastavio njihov prior Suibert, a koja se odnosi na doba bana Mateja Ninoslava i njegove borbe s hercegom Kolomanom 1233-1240. godine: "*Isto tako u Bosni i Dalmaciji, koja se kod njih naziva crkvom slavenskom, poslana su također braća k hereticima, gdje su braća doznala da nebrojeno mnoštvo duša propada zbog zablude heretika. A budući da je kaločki nadbiskup, tada legat apostolske stolice, obilježen znakom križa poveo protiv njih više puta vojsku i postigao malo ili gotovo ništa, papinskim je pismima povjerena napokon našoj braći kao misija koja je već jednom propala. Uz pomoć kralja Kolomana, blage uspomene, oni su se propovijedanjem i raspravljanjem uporno borili protiv heretika i na čudesan način postigli toliko da su mnoge heretike i njihove vjernike obratili na istinsku vjeru, (ili) predavali ih po službenicima spomenutog kralja Kolomana ognju, a razrušene crkve u kojima je već raslo trnje i šikara, bile su obnovljene. Ondje smo imali i dva samostana koja su heretici poslije spalili.*"[180]

Papa Nikola IV. i papa Bonifacije VIII. posebno su od posljednjeg desetljeća XIII. stoljeća povjerili franjevačkim misionarima očuvanje katoličanstva u Bosni. Da su i poslije druge polovine XIII. stoljeća odnosi između bosanskih krstjana i Rimske crkve ostali posebno teški, svjedoče i papinske bule iz XIV. stoljeća koje spominju kako crkve u bosanskoj državi (1340., 1343.) ruše heretici i shizmatici.[181] Prema nekim vrelima, posebno iz prve polovine XIV. stoljeća u Bosnu se tada "*slijevaju mnogi krivovjerci iz raznih strana svijeta*".[182] Vjerojatno je da su mnogi od tih heretika bježali u Bosnu i pred progonima u svojim zemljama, ali je moguće da su upoznavši određena shvaćanja Crkve bosanske, oni taj njezin nauk iz Bosne širili po Istoku i Zapadu. U XIV. i XV. stoljeću Bosna je (sa susjednim krajevima) bila najvažnije misijsko područje Katoličke crkve.[183]

---

[180] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 313-314.

[181] M. Vego, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Svjetlost, Sarajevo, 1980, str. 26, 54.

[182] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 93-94.

[183] B. Rupčić, *Značenje "Dubia"*, str. 12.

Od XV. stoljeća među bosanskim pučanstvom spominju se nevjernici (*infideles*) i patareni, a latinski izvori iz 1435., 1449. i 1459. godine posebno navode i postojanje manihejaca u Bosni. Međutim, postoje razlozi koji opovrgavaju vjerodostojnost glavnih latinskih vrela o dualističkom vjerovanju bosanskih krstjana.[184] To se može zaključivati i iz pojedinih primjera. Pred inkvizicijskim sudom u nadbiskupskom dvoru u Turinu vodio se 1388. godine postupak radi krivovjerja protiv trećoredaca Jakova Becha i fra Antonija de Galosea i oni su opisali nauk bosanskih krstjana kao posve protivan ljudskoj naravi. Tako su, očito iz straha pred mukama, izmislili i sljedeće: "*Nadalje, da čistilište i pakao postoje samo na ovome svijetu. I (kažu da) ne postoje drugi đavli nego u spodobi muškaraca i žena koji su na ovom svijetu. Isto tako, da trudna žena nosi đavla u tijelu, i da se nikako ne može spasiti dok ne bude primljena u njihovu sljedbu, što čine kad je u dobi od 24 godine, a ne prije, i prije onoga vremena u vlasti je đavla… Isto tako, (govore) da nije nikakav grijeh tjelesno se sjediniti s majkom, kćerkom ili sestrom.*"[185] Gotovo sve izjave okrivljenih međusobno su i protuslovne.[186] Ni spis *Objašnjenje*

---

[184] Detaljnije o nepouzdanosti latinskih vrela usp. D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 34-52.

[185] F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. 144-145.

[186] "*Tako je Jakov Bech iskazao, da patareni ne vjeruju u sakramente i da u oltarnom sakramentu nije utjelovljen Bog, a fra Antonije tvrdi, da je glavni sakramenat tih heretika štovanje hljeba, koji 'excedit et superat omnia sacramenta (nadilazi i nadvisuje sve sakramente)'. Bech je iskazao, da se ne smije poštivati križ (crux non est adoranda), a fra Andrija tvrdi, da se lomljeni kruh kao glavni obred dijelio sa znakom križa. Što se tiče dualističkih dogma u iskazima okrivljenika, nema sumnje, da su obojica kao fratri o tome gdješta čuli i čitali, te su to, možda pod sugestivnim pitanjima inkvizitora, potvrdili; svakako nema ni najmanje potvrde, da su bosanski patareni u to doista vjerovali. Konačno moramo otkloniti i treći dio iskaza, jer su oni odraz sredovječnog mračnog praznovjerja… Amo idu tvrdnje, da trudna žena nosi vraga u utrobi ili, da se od vjernika tražilo obožavanje zmaja, koji se borio protiv Boga i anđela i sl. Žalostan refleks perverznog mentaliteta je Bechova tvrdnja, da patareni dopuštaju incest s majkom, sestrom ili kćeri ili, da se nakon propovjedi i pričesti podavaju seksualnim orgijama… Fantastična je Bechova tvrdnja, da po vjerovanju patarena, duša, koja na samrti ne primi consolamentum, ulazi u prvo tijelo, koje naiđe, bilo ljudsko ili životinjsko i ostaje u njemu, dok na samrti ne bude blagoslovlje-*

vjerskih istina Rimokatoličke Crkve kao informacija o manihejcima Bosanskog kraljevstva, koji je napisao 1461. godine na latinskome kardinal Juan de Torquemada (1388.-1468.), nije vjerodostojno vrelo za shvaćanje učenja Crkve bosanske jer je to "*opći katalog protiv svih manihejaca*."[187] Torquemada nije znao ni jezik kojim se govorilo u Bosni.[188] Orbini piše da je ninski biskup trojicu bosanskih heretika, koji su bili veoma utjecajni na dvoru bosanskoga kralja, vezane odveo u Rim gdje ih je papa Pio II. dao zatvoriti u samostan, a potom ih je kardinal Torquemada podučio u katoličkoj vjeri i uvjerio da napuste zablude "manihejaca".[189] L. Petrović ističe da je ova rasprava bila napisana prije dolaska trojice Bošnjaka u Rim,[190] a J. Šidak posebno napominje da Torquemada nije tu trojicu, koji su u Rim dovedeni vezani, osobno ni preslušao, pa i to "*opravdava sumnju u pouzdanost sviju njihovih podataka*".[191]

---

na od svog duhovnog oca. Kombinacija vukodlaštva sa sakramentom umirućih tu je upravo apsurdna." (Ć. Truhelka, *Bosanska narodna /patarenska/ crkva*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, str. 774-775.)

187 Mato Zovkić, *Uporaba Svetoga pisma među bosanskim krstjanima.* U: *Fenomen "krstjani"*, str. 607- 608.

188 Nikolas Lopez Martinez, *Introduccion*. U: Juan de Torquemada, *Symbolum pro informatione manichaeorum (El bogomilismo en Bosnia).* Seminario Metropolitano de Burgos, serie B, vol. 3, Burgos, 1958, str. 20.

189 M. Orbini, *Il Regno degli Slavi*, str. s. 369.

190 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Dobri pastir*, str. 145.

191 J. Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. Liber, Zagreb, 1975, str. 313. D. Dragojlović zaključuje: "*Celina rasprave predstavlja običan krpež skupljen i doslovno prepisan iz starijih antijeretičkih rasprava pisanih protiv ekstremnih dualista i nekih evangelističkih pokreta koji nisu sledili dualističku orijentaciju. Koncipirajući svoju raspravu iz različitih izvora, uključujući i podatke dobijene 'od nekih redovnika', Torquemada je pravio grube greške i omaške koje često jedne drugima protivureče. Kompilatorski karakter njegove rasprave pokazuje i to što je on najveći deo podataka preuzeo iz ranije napisanih rasprava protiv husita i muhamedanaca, menjajući samo naslove i po neku drugu pojedinost.*" (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 51-52.)

2.

Iz bosanskih vrela proizlazi da poslije abjuracije iz 1203. godine krstjani nisu u zajedništvu s Katoličkom crkvom,[192] a to je već bilo dovoljno da ih se drži hereticima.[193] Pripadnici Crkve bosanske nazivali su svoju crkvu: *crkva bosanska i crkva Božja*, svoju vjeru: *vjera naša, naš zakon, prava vjera i prava vjera apostolska*, a sebe isključivo *krstjanima*. Kada krstjanski prvaci nazivaju svoju vjeru apostolskom to znači da su vezivali njezin postanak s vremenom prakršćanstva.[194] Na određenu starinu Crkve bosanske upućuje i prvobitno postojanje u srednjovjekovnoj Bosni kulta svetoga Grgura Čudotvorca,[195] a tijesnu vezanost uz starosjeditelje posebno u krstja-

---

[192] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*. U: Dobri pastir, str. 146. Drugo izdanje ove Petrovićeve knjige objavljeno je nepromijenjeno pod istim naslovom u izdanju nakladnika: *Svjetlo riječi* u Sarajevu i *Ziral* u Mostaru 1999. godine.

[193] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 100.

[194] Ć. Truhelka zaključuje da je, po njegovu mišljenju, najvažnija stavka u Radinovu testamentu ona gdje gost Radin “*svoju vjeru zove pravom vjerom apostolskom, a to bi značilo, da je osnivač Bosanske Crkve bio jedan od Isusovih učenika*”. (Ć. Truhelka, *Bosanska narodna /patarenska/ crkva*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, str. 779-780.) Ć. Truhelka je mogao pogriješiti uglavnom samo u ponekom detalju. Tako je, na primjer, riječ “kćerše” u oporuci gosta Radina on shvaćao u smislu da je on imao kćeri, a stvarno se radi o sinovicama. (J. Šidak, *Studije*, str. 20.) O Ć. Truhelki kao znanstveniku usp. Nives Majnarić Pandžić (uredila), *Ćiro Truhelka Zbornik*. MH, Zagreb, 1994, str. 123.

[195] Sveti Grgur Nazijanski posebno je štovan u istočnoj crkvi, a Grgura Čudotvorca jednako časte katolici i pravoslavni. Usp. Alexandre Soloviev, *Saint Grégoire patron de Bosnie*. Byzantion /Bruxelles/, sv. 19/1949, str. 266.; Anđelko Badurina (uredio), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost - Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979, str. 621. Grgur Čudotvorac (Gregorios Thaumaturgos rođen oko godine 213., a umro do oko 275.) bio je često prikazivan s biskupskim štapom; njime je vratio u korito rijeku Lykos koja je preplavljivala obalu. (Gorys Erhard, *Leksikon svetaca*. Naklada Slap, Jastrebarsko, 2003, str. 153-154.) Kult sv. Grgura Čudotvorca u Bosni s vremenom je zamijenjen svetim Grgurom Nazijanskim. (M. Hadžijahić, *Ćirilo-Metodijevske tradicije Crkve bosanske*. Nova et vetera /Sarajevo/, god. XXXV. za 1985, str. 173.) Biskup Grgur Nazijanski (330.- 390.), poznat kao borac za pravovjerje, žestoko se borio protiv arijanizma, a bio je osobito štovan na istoku, i to kao patron dobre žetve. On je jedan

na posvjedočuje krsna slava.[196] U Bosni se datiraju povelje od rođenja Kristova kao i u Hrvatskoj, dok se u Srbiji računalo od stvaranja svijeta po bizantskom običaju.[197]

Bosanska vrela o krstjanima gotovo su u savršenoj međusobnoj suglasnosti, kako to proizlazi iz njihovih pisanih tekstova i likovnih prikaza. Bosanski su krstjani, prema tim vjerodostojnim vrelima, vjerovali u materinstvo Majke Božje, u stvarno mučenje i smrt Isusovu, njegovo uskrsnuće i uzašašće, u osobnog Boga Oca i Sina i Duha Svetoga. Kada se spominju osobe Trojstva, ne čini se razlika među njima u pogledu na moć i veličinu svetosti i sve tri su u svemu jednake.[198] Vjera bosanskih krstjana sadržana je velikim dijelom u oporuci gosta Radina.[199] Gost Radin, koji svoju vjeru naziva 'vjera apostolska', ispovijeda postojanje osobnoga 'svemogućega gospodina Boga', vjeruje u 'svetu Troicu nerazdjelivu', priznaje veliku moć molitve, mnogo drži do posta, među velike blagdane ubraja Isusovo rođenje, navještenje (Blagovijest), uskrsnuće i uzašašće, sve svete, 'svetu Djevu' Mariju, vjeruje u život vječni i posljednji sud.[200] Oporuka gosta Radina potvrđuje da bosanski krstjani ne preziru djela milosrđa, a pobija i tvrđenja da krstjani proklinju i ismijavaju štovanje svetaca. Gost Radin kao visoki pripadnik krstjana želi da se za njegovu dušu pale svijeće u dubrovačkim katoličkim crkvama, a to, kako dobro zaključuje Ć. Truhelka, svjedoči da je u njih konfesionalna snošljivost bila velika i da dogmatska razlika između jedne i druge crkve nije bila baš tako golema, kako proizlazi po studiji Račkoga o

---

od najviše prikazivanih svetaca Istočne crkve. (Gorys Erhard, *Leksikon svetaca*, str. 152.)

196 *"Slovjeni su zatekli tu slavu već izgrađenu pri svom dolasku i preuzeli je, prešavši na kršćanstvo, onakvu, kakvu su je našli."* (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 81.) Usp. Sabine Lauterbach, *Das Testament des Gost Radin. Studien zur 'Bosnischen Kirche' des ausgehenden Mittelalters.* Diss. phil. 1944. Fak. Univ. München, str. 107-108.

197 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve,* str. 179.

198 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve,* str. 150-153.

199 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest,* str. 316-317.

200 Usp. L. Petrović, *Oporuka Radina Butkovića*. Napredak Hrvatski narodni kalendar za 1944, godište XXXIV, Sarajevo, 1943, str. 48-62.

bogumilima i patarenima.[201] Točno je Šidakovo zaključivanje kako ostaje i dalje neprijepornom činjenica da oporuka gosta Radina u bitnim dijelovima pobija suvremene optužbe protivnika.[202] Zbog toga pojedini autori (među kojima i D. Mandić) suočeni s nepostojanjem heretičkog dualizma u oporuci gosta Radina pretpostavljaju da su krstjani Crkve bosanske u svojim teološkim shvaćanjima s vremenom evoluirali,[203] ali tu tvrdnju vrela ne potvrđuju.

Iz bosanskih vrela nepobitno proizlazi da su krstjani posebno štovali Trojstvo, Krista kao pravoga Boga i Djevicu Mariju kao Bogorodicu.[204] Marko Josipović točno zaključuje da se glose u *Srećko-*

---

[201] Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 23 (1911), 3, str. 371.

[202] J. Šidak, *Studije*, str. 170.

[203] Tako misli i S. Graciotti pozivajući se na S. Ćirkovića. (S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone*, str. 155.)

[204] "*U rukopisnom nasleđu crkve bosanske Bog nije samo 'otac nebesni' ili 'otac nevidimi', već i 'jedini Bog', 'svemogući Bog', ili 'višnji gospod Bog', što se i suštinski i terminološki razlikuje od učenja srednjovekovnih dualista koji su osporavali postojanje 'jednog boga', a pogotovu jednog 'svemogućeg boga'… Nepodudarno je sa optužbama katoličkih polemičara i učenje crkve bosanske o sv. Trojici, koje se manifestuje, s jedne strane, u shvatanju boga kao trojstva 'Oca i Sina i Svetog Duha', kako to potvrđuju Obrednik krstjana Radosava i zapisi Stanka Kromirijanina i krstjana Hvala, a sa druge, izričito spominjanje 'prečiste Trojice' na stećku gosta Milutina, ili 'svete Trojice nerazdeljive' u testamentu gosta Radina, što se u oba slučaja bitno razlikuje od shvatanja 'trojice' kod bogomila i katara… Hristos je u retkim zapisima bosanskih krstjana 'sin božiji' i drugo lice 'svete' i 'nerazdeljive Trojice'. Krstjan Radosav ga izričito naziva 'gospodom našim Isusom Hristom',… pisar na stećku gosta Mišljena, 'gospodom našim Isusom Hristom jedinim', jedan od pisara Čajničkog četvoroevanđelja, 'Isusom Hristom, sinom božijim, velikim bogom', a pisar Mletačkog zbornika, 'gospodom bogom Isusom'. I za glosatora Srećkovićevog četvoroevanđelja Hristos je 'sin božiji' koji ima sve atribute nebeskog oca… Rukopisna četvoroevanđelja crkve bosanske osporavaju i tvrdnju kardinala Torkvemade da su bosanski 'maniheji' odbacili 'Hristovu genealogiju ili rodoslov', a jedan zapis u Mletačkom zborniku, i optužbe katoličkih polemičara da su bosanski krstjani novozavetnom bogu suprotstavljali boga Starog Zaveta. Da je Hristos kao 'bog' rođen od Deve Marije, potvrđuje izričito krstjan Hval koji je zove 'svetom Bogorodicom', a praznovanje Hristovih praznika, kao Blagovesti, Hristovog roždestva ili Božića, Hristovog vaskrsenja i Hristovog vaznesenja, što je*

vićevu zborniku mogu shvatiti glosatorovim subjektivnim i privatnim tumačenjima nekih tekstova iz evanđeljâ, ali da se na temelju njih ne može bosansko-humske krstjane držati dualistima. On dodaje da slično treba reći i o legendi *Početie svieta* koja kao legenda po svom karakteru nije pouzdan oslonac za upoznavanje svjetonazora krstjana i službenog nauka Crkve bosanske.[205] Stručna istraživanja slika i tekstova bosanskih krstjana također potvrđuju nepostojanje dualizma u njihovoj vjeri. Postoje samo "stare predrasude" kako je bosanska crkva bila protivnik likovne umjetnosti i da slikane ilustracije u bosanskim rukopisima sadrže herezu.[206] Zbornik tekstova pisara Hvala

---

delimično i likovno prikazano u rukopisnom nasleđu crkve bosanske, uverljivo govori da se hristologija bosanskih krstjana i terminološki i suštinski razlikovala od doketističke hristologije srednjovekovnih dualista…" (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 189-193.)

205 M. Josipović, *Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor*. U: Fenomen "krstjani", str. 580-581. Usp. M. Zovkić, *Uporaba Svetoga pisma među bosanskim krstjanima,* U: *Fenomen "krstjani*", str. 601. D. Dragojlović izrazio je smisao Srećkovićevog četvoroevanđelja riječima: "*Iako malobrojne i nepovezane, glose Srećkovićevog četvoroevanđelja otkrivaju jedan celovit pogled na svet koji se temelji na dualističkom paralelizmu teološke mistike istočne crkve, gde se 'nebeskom ocu', shvaćenom u trojstvu Oca, Sina i sv. Duha, suprotstavlja Sotona, 'knez' i 'gospodin vjeka', đavo 'navadnik'.*" (D. Dragojlović, *Istorija srpske književnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*. Svetovi, Novi Sad, 1997, str. 98, 110-111.) Prema Dragojloviću "*bosanski su krstjani u jednoj dosledno sprovedenoj simetriji 'nebeskom ocu' suprotstavljali đavola koji nije ni otpali Sotona, kao stariji božiji sin umerenih dualista, ni 'bezpočetni Sotona', kao zli bog ekstremnih dualista, već samo 'knez' i 'gospodin vjeka', 'đavo navadnik' ljudskih duša na zlo i greh, 'božiji neposlušnik' i 'suparnik' u borbi za ljudske duše*." (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička,* str. 255.) Potrebno je samo dodati da je "*mistični dualizam*", kako ga obrazlaže Dragojlović, isti u katolicizmu i u pravoslavlju.

206 "*Treba pomenuti i to da posle svih analiza tekstova ništa ne govori o ideološkim odstupanjima od tadašnje zvanične verske dogme kod naručilaca ili pisara. Poneke leksičke varijante, drukčije napisane od onih u kanonskim tekstovima, nalaze se samo mestimično u ponekim tekstovima, ali to su sinonimi ili greške. Prisustvo bogomilske jeresi u ovim tekstovima nije vidljivo, kao ni u njihovim slikanim ilustracijama*." (Jovanka Maksimović, *Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni*. Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU, XVII, 1976, str. 175, 177.)

“krstjanina” ne pripada bogumilskoj herezi.[207] U bosanskim rukopisima nema potvrde za tvrdnje latinskih vrela o tome da bosanski heretici preziru i osuđuju Stari zavjet i da proklinju patrijarhe i proroke Dva najvažnija rukopisa Crkve bosanske, *Zbornik Hvala* krstjanina i *Mletački zbornik*, to opovrgavaju tekstovima Dekaloga i slikama Mojsija, a sadrže čitav Novi zavjet.[208] D. Mandić, koji je opširno obrazlagao postojanje hereze u Crkvi bosanskoj, uz određene ograde utvrđuje sljedeće:

“I među bosanskim krstjanima bilo je pojedinaca, koji su o sv. Ivanu Krstitelju dobro mislili. Tako krstjanin Hval u svom zborniku nabraja 18 osoba iz staroga zavjeta, među njima i Ivana Krstitelja. Na 5. listu (fol. 5r) Hvalova zbornika nalazi se i slika sv. Ivana Krstitelja zajedno sa slikom Bl. Djevice Marije i sv. Pavla… U sačuvanim pak vlastitim izvorima bosanskih krstjana i njihovih vjernika često se spominje Presveto Trojstvo i jasno se ističe, da je Krist pravi Bog, jednak Bogu Ocu; da je jedinorođeni Sin Božji; da se utjelovio i bio rođen od Marije, koja se naziva Bogorodicom; da je trpio muku, umro, uskrsnuo i uzašao na nebesa. Sva su navedena pisma datirana sa ‘lita rožstva gospodina Isusa Hrista’ ili ‘rožstva Hristova’. Na bogomilskom četveroevanđelju, u Batalovu ulomku, krasnopisac Stanko Kromirjanin zabilježio je, ‘... a napisaše se sie knige u dni krala Dabiše od’ roenija S(i)na B(o)žija 1393 lito’… Bosanski su ipak krstjani, u zadnjem odsjeku svoga opstanka, vjerovali, da njihovi dobri članovi odmah poslije smrti dolaze Bogu u raj. Na grobu gosta Mišljena njegovi su drugovi napisali: ‘... kada prideš’ prid’ Gospodina našega Isu(krsta) ednog(a spo)meni i nas’ svoih’ rabov’. Postavljači spomenika dakle vjeruju, da će gost Mišljen doći u raj za njihova

[207] *“Pokušavalo se pronaći u ilustrativnom delu zbornika znake bogumilstva. Analiza minijatura Hvalovog zbornika odbacuje, međutim, takve hipoteze. Nijedan ikonografski elemenat tih minijatura ne pripada spomenutom jeretičkom učenju. Sve likovne odlike ilustracija toga rukopisa koje su neki istraživači pokušali pripisati patarenskoj jeresi predstavljaju, ustvari, likovne arhaizme. Iz minijatura se jedino može iščitati da su njihovi slikari pripadali Katoličkoj crkvi.”* (Ivanka Nikolajević, *Dve minijature Hvalovog zbornika.* Radio Sarajevo, Treći program. God. IV., sv. 11, 1975. Sarajevo, str. 353.)

[208] A. Nazor, *Rukopisi Crkve bosanske*. U: *Fenomen ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu,* str. 539-562.

života i zagovarati ih kod Boga. Stari bogomili i strogi dvopočelnici nijesu vjerovali u vječnost pakla… Tako gost Radin želi, da bi ga Bog 'pomilovao na strašnom' sudištu vjeku vjekovma'. To nam govori, da je on vjerovao, da bi ga Bog za njegove grijehe mogao i vječno od sebe odbaciti. Međutim, u zadnjem stupnju razvoja vjerske nauke kod bosanskih krstjana, o kojima nam govore njihovi vlastiti izvori, iz konca 14. i prve tri četvrti 15-st., vidi se, da bosanski krstjani i njihovi vjernici štuju križ. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Pavao Radinović, Sandalj Hranić, Radosav Pavlović, herceg Stjepan, uvjereni vjernici bosanskih krstjana, počinju redovito svoja pisma sa znakom križa. Navedeni bosanski velikaši, vjernici Bosanske Crkve, uvijek s poštovanjem govore o 'časnom i životvornom križu' i na njega se kunu. Ovo se sve ne može rastumačiti ustaljenim načinom pisanja povelja, ni utjecajem Dubrovčana i njihovih pisara, nego treba dopustiti, da su bosanski krstjani i njihovi vjernici u zadnjem razvojnom stupnju uistinu častili križ Isusov… Bosanski krstjani, za razliku od drugih bogomilsko-katarskih crkava, svetkovali su nedjelju i druge crkvene blagdane… Slavljenje krsnoga imena, nedjelje i svetkovina jedna je od najupadnijih vidljivih razlika između Bosanske Crkve i svih drugih bogomilsko-katarskih crkava… Protivno ovom općem poimanju Bogomilovih vjernika, bosanski su krstjani i njihovi vjernici častili ljudska tjelesa, brinuli se za svoj ukop i nad mrtvim tjelesima podizali lijepe nadgrobne spomenike – stećke, slično kao i njihova braća Hrvati katolici." [209]

Bosanski su krstjani prije 1203. godine poznavali obred krštenja. Iz postojećih vrela o obredu krštenja bosanskih krstjana ne može se ništa sa sigurnošću zaključivati. Ivan de Casamare u abjuraciji iz 1203. godine ne traži od predstavnika krstjana da se krste, što znači da on njihovo krštenje priznaje valjanim. Prvi carigradski sabor 381. godine zabranio je ponavljanje krštenja pri vraćanju heretika, a Tridentski sabor tu je odluku osnažio.[210] D. Mandić navodi da su

[209] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 445, 455-461, 465, 468, 470. Rimska crkva priznavala je samo krštenje vodom i u ime Trojstva.

[210] Franz Courth, *Sakramenti*. Izdavač Forum bogoslova Đakovo, Biblioteka Teološki priručnici 6. Đakovo, 1997, str. 148. Radi određene usporedbe zanimljiv

prema *Oporuci* gosta Radina 'pravi krstjani' i 'prave krstjanice' bili 'kršteni', ali da gost Radin ne tumači kakvo je to bilo krštenje, "*što se od oporuke ne može ni očekivati*".[211] D. Mandić priznaje da nam u bosanskim vrelima nije sačuvan obred podjeljivanja "duhovnoga krštenja" bosanskih krstjana, ali on vjeruje da nam je "*taj poznat i opisan kod njihovih istovjernika na zapadu*".[212] Prema tim latinskim vrelima, na koje se D. Mandić poziva, bosanski krstjani svoje su krštenje podjeljivali "*polaganjem ruku i predavanjem knjige evanđelja na krštenika*". Neki autori to zaključuju i na temelju dijelova *Radoslavova zbornika*.[213] Međutim, sačuvani fragmenti teksta krstjanskog obrednika u *Radoslavovu zborniku* sadržavaju jedino izraze klanja-

---

je i sljedeći primjer, iako se dogodio u drugoj polovini IX. stoljeća. U kolovozu 866. godine, dakle u doba bugarskog vladara Borisa-Mihajla (852.-889.), a za pape Nikole I. (857.-867.), došao je u Bugarsku s drugim propovjednicima kršćanstva jedan Grk koji se predstavljao kao svećenik, a da to stvarno nije bio. Uza sve to on je krstio brojne osobe, a kada se to otkrilo, bio je strogo kažnjen i istjeran iz zemlje. Posebno je zanimljivo, kako se iz ovoga izvora može shvatiti, da se on u drugoj polovini IX. stoljeća deklarirao kao kršćanin (*krstjanin,* kako se tada moglo govoriti na južnoslavenskom prostoru), ali da nije bio pripadnik ni Rimske crkve niti one u Carigradu. Papa Nikola I. je u odgovoru na pitanje kako postupati u ovakvim slučajevima, objasnio da sve ove osobe koje su krštene u ime Presvetog Trojstva ne treba ponovno krstiti jer je njihovo krštenje valjano. Ivan Dujčev izneseno komentira ovako: "*Notiamo innanzitutto il termine usato nell'epistola pontificia, e naturalmente nell'esposto dei messi bulgari: Christiani. Senza nessun dubio, sotto questa denominazione si devono intendere gli adepti della religione cristiana, di dottrine eterodosse, ma non necessariamente anche eretiche. Il sovrano bulgaro ed i suoi consiglieri riferivano, inoltre, in modo particolare, del gia menzionato personagio, di origine greca.*" (I. Dujčev, *I "Responsa" di Papa Nicolo I. ai Bulgari neoconvertiti*. Separat iz *Aevum*. Godište XLII za 1968, svezak V-VI. Milano, str. 407-411.)

211 Valjano kršćansko krštenje događa se polijevanjem (uranjanjem ili škropljenjem), naravno vodom uz istovremene riječi krsne radnje, zazivom Presvetog Trojstva i s nakanom učiniti isto što Crkva hoće učiniti podjeljivanjem krštenja. (Karl Rahner - Herbert Vorgrimler, *Teološki rječnik*. Đakovo, 1992, str. 267.) Usp. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* II. izdanje, str. 31.

212 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* II. izdanje, str. 221-222.

213 "*Fragmentarni obrednik Crkve bosanske iz Radoslavova zbornika upućuje nas na zaključak da ovi molitveni obrasci ulaze u okvir krstjanskoga 'duhovnog krštenja'*". (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 338.)

nja trima božanskim osobama i "*ne otkrivaju nikakvo krivovjerno poimanje koje bi odudaralo od nauka Katoličke crkve*."[214] Torquemada posebno navodi da su bosanski krstjani osuđivali Ivana Krstitelja tvrdeći kako nema vraga u paklu, koji bi bio gori od njega. Međutim, bosanski krstjani stvarno su štovali sv. Ivana Krstitelja.[215] Postoji nekoliko latinskih vrela iz XIV. i XV. stoljeća iz kojih se zaključuje da bosanski krstjani ne obavljaju pravovaljano krštenje vodom.[216] Neki pisci iz domaćih bosanskih vrela zaključuju da su se bosanski krstjani krštavali na pravovaljani način.[217] Međutim, Katolička crkva je najvjerojatnije već od trećeg desetljeća XIII. stoljeća, prestala priznavati kao pravovaljan obred krštenja krstjana pa su se od tada i Bosanke mogle prodavati kao robinje ako su se tretirale kao "patarenke". U pravoslavnoj crkvi u Srbiji također se nije priznavao obred krštenja bosanskih krstjana.[218]

---

[214] M. Josipović, *Literarna ostavština krstjana*, str. 584-586.

[215] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, II. izdanje, str. 445.

[216] Usp.: *Isti sunt herrores quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent.* Izvor je iz XIV. stoljeća. (Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. 282-285.); Jacobus de Marchia, *Dialogus contra manichaeos in Bosan /Summarium/.* Izvor je iz 1435/38. (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 286-289.); Postoje i spisi kardinala Torquemade iz 1461. godine. (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 294-299, 304-305.)

[217] "*Na 'Usječenie glave Ioana Kr'stitela' izdao je Kulin svoju povelju Dubrovčanima. – Miklošić, 2. Hval u svom rukopisu donosi sliku sv. Ivana odmah iza apostola… Imamo svjedočanstvo u izvorima, da su se 'kršćani' uistinu kršćavali, i to u ime tri Božanske osobe. Kralj Ostoja, 15. siječnja 1399., u jednoj povelji veli: 'Va Ot'ci že reku i Sinja i va Svetom' Dusi, o Troice prjesveta, slava tebje, va te bo kr'stih' se.' M. Pucić donosi jednu bilješku iz dubrovačkog arhiva, u kojoj se kaže: 'Nakon malo (1401.) dodjoše poslanici kralja Ostoje (u Dubrovnik) da navijeste republici porodjenje kraljeva sina i da je pozovu na krštenje. A republika mu pošalje poklisare s dragocjenim darom'. Gost Radin u svojoj oporuci naređuje svomu nećaku gostu Radinu Seoničaninu: 'Da on' toi razdjeli... kršteniem' koi su prave vjere apostolske, praviem' krst'ianom' kmetom' i praviem' kmeticam' kr'stianicam'.' Ovdje se jasno kaže, da su 'kršćani' i 'kršćanice' kršteni. Kralj je Ostoja jasno kazao, da se krste u ime Oca, Sina i Duha Svetoga. O kakvom kataro-patarenskom 'consolamentumu' ovdje ne može biti govora.*" (L. Petrović, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 163-164.)

[218] D. Dragojlović napominje da se nekoliko podataka o bosanskim krstjanima nalazi i u izvornoj građi nastaloj u krilu Srpske pravoslavne crkve. "*U Žitiju kra-*

Katari i bogumili nisu gradili crkve,[219] a krstjani su posvjedočeno gradili nadgrobne crkve. Dostojanstvenik Crkve bosanske gost Radin u testamentu je odredio da se nad njegovim grobom podigne hram.[220] U literaturi se obrazlaže mišljenje da su krstjani imali i svoje bogomolje. Ban Kulin gradi crkvu u Muhašinovićima uz rijeku Bosnu, gdje se na jednoj ploči nalazi potpis Radohne '*kr'stijanina*'.[221] J. Fine zaključuje da ostatci srednjovjekovnih crkava u Bosni ne moraju pripadati samo katolicima ili pravoslavnima, nego isto tako i bosanskim krstjanima.[222] Postoje ostaci mnogobrojnih crkava u srednjovjekovnoj Bosni[223] i nije moguće potvrditi da su sve one pripadale

---

lja Dragutina, koje je u prvoj polovini XIV veka napisao arhiepiskop Danilo II, slavi se srpski kralj što je mnoge jeretike 'od zemlje Bosne obratio u veru hrišćansku i krstio ih'. U jednom mlađem prepisu dodato je da ih je krstio 'u ime oca i sina i svetoga duha i prisajedinio svetoj i apostolskoj crkvi." (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička*, str. 31-34.) Međutim, nije isključena mogućnost da su se tada krstili stvarno nekršteni ("pogani").

219 Jedino je u Montségur-u, posljednjoj velikoj utvrdi hereze u južnoj Francuskoj, poznat jedan prostor za bogoslužje. (Georg Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, str. 204.)

220 "*Karakteristike ovih mauzoleja koje ih odvajaju od ostalih crkvenih građevina prije svega su funkcionalne prirode: grobne crkve, naime, služe u prvom redu kao nadgrobni spomenici. U građevinskom pogledu – one imaju sve bitne karakteristike crkava, pa se zbog toga i ubrajaju u crkvenu arhitekturu. Ipak se mora voditi računa i o nekim specifičnostima po kojima se ističu među sličnim objektima u drugim zemljama*." (P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*. U: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.* Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 480.) Ako se prihvati mogućnost da krstjani u Bosni nisu gradili crkve, ipak činjenica da su "*nadgrobne crkve podizali ne podudara (se) sa praksom srednjovekovnih dualista*". (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 182.)

221 *"Ban Kulin sagradio je crkvu u Muhačinovićima kod Visokoga (1185. ili 1202./3.), gdje se na jednoj ploči, na križu nalazi i potpis Radohne 'kr'stijanina'. Česti su bili prigovori od strane rimskih papa bosanskom biskupu i 'kršćanima', da su zapustili crkve i bogoslužje. Dakle, crkve su postojale, iako su zanemarili bogoslužje.*" (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: Dobri pastir, str. 170.)

222 J. V. A. Fine, *Zaključci mojih posljednjih istraživanja*, str. 132.

223 "*Detaljna arheološko-topografska istraživanja pojedinih regiona u centralnim predjelima Bosne i Hercegovine,… pokazuju da je u Bosni, kao i u ostalim ze-*

samo rimokatolicima. Mogućnost da su krstjani molili samo u svojim *hižama*, odnosno kao nekadašnji monasi pustinjaci "*pod otvorenim nebom*" ili "*u krovinjarama i pod stablima, u šumama i gorama*"[224] ni najmanje ne može potvrditi da je njihovo vjeroispovijedanje bilo dualističko.

Prema fragmentima iz Monteprandonea, proizlazi da bosanski krstjani u XIV., odnosno u XV. stoljeću nisu priznavali sakrament ispovijedi ni euharistije[225] i da nisu vjerovali u uskrsnuće tijela. S.

---

mljama Evrope u srednjem vijeku, po pravilu bilo crkava u svakoj seoskoj općini, svakoj varoši i svakom naseljenom gradu. Nije rijetka pojava da u većim naseobinskim aglomeracijama ima i više crkava (Jajce, Srebrenica, Bobovac, Kraljeva Sutjeska). Manjim ili većim dijelom do danas su očuvane crkvene zgrade u Ošanićima kod Stoca, u Sopotnici kod Goražda, Dobrunu kod Višegrada i Podmilačju kod Jajca, a u džamije su pretvorene crkve u Srebrenici, Jajcu i Bihaću… Najveći broj crkava pripadao je seoskim općinama. Mreža ovih seoskih crkava, gdje god se to moglo provjeriti, pokrivala je gotovo čitav teritorij zemlje… Mnoge crkve bile su djelomično ili sasvim izgrađene od drveta, a njihova veličina obično se kretala od 8 do 15 metara u dužinu i 6-10 m u širinu… Gradske i varoške zajednice također su imale svoje crkve. Veći broj ovakvih crkava mogao bi se navesti po svjedočanstvima pisanih izvora (Jajce, Vranduk, Tešanj, Bobovac), ali ih je arheološkim metodama teško danas ubicirati, jer je kasniji razvoj naselja obično uništio starije građevine. Ipak se mogu navesti pojedini primjeri crkvenih građevina koje je bilo moguće identificirati i arheološkim putem (Bokševac i Črešnjevo kod Konjica, Jajce, Bobovac, Srebrenica)… Posebnu vrstu crkvenih građevina predstavljaju grobne crkve ili mauzoleji. U Bosni je poznato više takvih građevina koje mahom potiču iz XV ili najranije iz XIV vijeka… U građevinskom pogledu – one imaju sve bitne karakteristike crkava, pa se zbog toga i ubrajaju u crkvenu arhitekturu." (P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*. U: *Kulturna historija,* str. 474-490.) O ostacima porušenih crkava u srednjovjekovnoj Bosni usp. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina Povjesno-kritička istraživanja.* Sv. III. *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. II. izdanje, Ziral, Chicago – Rim, 1982, str. 97-109.

224 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 181.

225 Odnos krstjana prema euharistiji i ispovjedi D. Dragojlović tumači ovako: "*Odbacujući tajnu euharistije, bosanski krstjani nisu sledili ni praksu bogomila na Istoku, ni katara na Zapadu, već mističku tradiciju istočne crkve, čiju je suštinu*

Graciotti zaključuje da su bosanski krstjani, prema ovim fragmentima, nijekali sakrament ispovijedi i euharistije i da su "*iznad svega negirali uskrsnuće tijela*" i dodaje: "*Antiheretički polemičar, zapravo napada 'krstjane' u njihovim jakim točkama: zbog molitve 'Oče naš' i, paradoksalno, zbog zakletve, koju su oni u stvarnosti osuđivali. Isto tako treba podcrtati da i 'heretički' autor brani svoju vjeru u uskrsnuće duše, služeći se odlomcima evanđelja i posebno poslanica Sv. Pavla, u kojima se, naprotiv, govori o uskrsnuću tijela; i čini vjerodostojnim svoj postupak, aludirajući na simboličkoj interpretaciji evanđelja i uopće Novog Zavjeta.*"[226]

Iz sačuvanih knjiga, koje su koristili bosanski krstjani ne proizlazi da su oni molili samo *Očenaš*, ali i da su samo tako molili to ne znači da su bili heretici dualisti.[227] Krstjani su u poslovima s Dubrovčanima nudili jamstvo "po svom redu ričju"[228], ali oni nisu jamčili svetošću vlastite osobe, nego su tako mogli postupati u duhu zapovjedi *Novog zavjeta* (*Mt* 5, 33-37).[229] Inače u srednjovjekovnoj Bosni

---

predstavljalo učenje da 'istiniti hleb', i 'istinito piće' predstavlja sam Isus, koga su primali polaganjem monaškog zaveta, odnosno 'pravim' ili 'drugim krštenjem'… Podatak pisca Rasprave da 'bosanski krstjani' odbacuju ispovest, koja je kod zapadnih katara predstavljala poseban obred… može se objasniti samo u kontekstu monaške mistike koja je ispovest za 'svete' i ' božije ljude' smatrala suvišnim, a za mirske ili 'ljude ovog veka' nekorisnim." (D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 174-176, 213.)

226 S. Graciotti, *I frammenti bosniaci di Monteprandone*, str. 165-167, 176-177.

227 "*Isus je naredio svojim učenicima, da mole Očenaš. Nije ih učio ni jednu drugu molitvu. Sv. Benedikt je naredio svojim redovnicima, da poslije svake zajedničke molitve mole glasno Očenaš. Sv. Franjo Asiški propisao je svojim redovnicima-lajicima, da mole jedinu molitvu Očenaš 76 puta dnevno. Nije dakle ovo nikakvo posebno 'patarensko' pravilo i običaj molenja jedine molitve Očenaša*." (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*. U: *Dobri pastir*, str. 160.)

228 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 128-129.

229 "*Još ste čuli, da je bilo kazano: Ne kuni se krivo, i: Drži što si se zakleo Gospodinu! A ja Vam kažem: Ne kunite se nikako: ni nebom jer je prijestolje Božje, ni zemljom jer je podnožje njegovim nogama, ni Jeruzalemom jer je grad velikoga kralja. Ni svojom glavom se ne kuni, jer ne možeš ni jedne dlake učiniti bijele ili crne. Nego vaša riječ neka bude: Da, da - ne, ne. Što je više od toga, od zla je*." (*Novi zavjet*. Iz izvornoga teksta preveo i bilješke priredio Ivan Šarić. Bibliofilsko izdanje za tisak priredio Ivan Mužić. Laus, Split, 2002, str. 34.) D. Dragoj-

stvarno se polagala velika važnost na zakletvu.[230] Optužbe izvora iz Monteprandonea u određenom smislu potvrđuje i Orbini kada piše: "*Življahu oni bez sakramenata, bez prinošenja žrtve i bez svećenstva, pa ipak nazivahu se kršćanima.*"[231] L. Petrović navodi da Orbinijevo pisanje inače nije pouzdano jer on "*piše svašta i nekritički*", ali "*u ovom pitanju, čini se, da ima pravo.*"[232] Predstavnici krstjana obećali su 8. travnja 1203. godine da će se najmanje sedam puta godišnje pričešćivati, iz čega se može zaključiti da su oni u te sakramente vjerovali, ali da su ih zanemarili.[233] Papa Ivan XXII. 18. srpnja 1319. godine piše banu Mladenu: "*vojvodi Hrvata i Bosne… da je zemlja bosanska tolikom ljagom nevjerstva okaljana, da su ondje crkve zapuštene, svećenički red do temelja iskorijenjen; Kristove se svetinje kužnom porugom gaze; nema tu poštovanja križa, ne dijeli se pričest životnoga sakramenta, dapače samo se krštenje u mnogim stranama ne poznaje u narodu ni po imenu, iako je ono osnov kršćanske vjere.*"[234] D. Mandić posebno upozorava da gost Radin "*ne spominje svete mise niti što ostavlja u tu svrhu*".[235]

---

lović napominje "*da je i monasima obeju pravovernih crkava zakletva bila zabranjena*".(D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička*, str. 217.)

230 "*S pravim se užasom čitaju zakletve, koje su na svaki ugovor, povelju i pisma običavali polagati bosanski vladari, vlastela i drugi, i koje su s jednako strašnim proklinjanjima zaključivali za one, koji bi se iznevjerili zadanoj riječi*." (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Dobri pastir*, str. 157- 158.) Bosanski vladari i velikaši, koji su koristili zakletvu, nisu bili krstjani.

231 M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 414.

232 "*Vidjeli smo, da su u Rim stizala izvješća, prema kojima je bogoštovlje u Bosni posve zanemareno: crkve su zapuštene, ne dijele se sakramenti krštenja i pričesti, zamro je sav vjerski život, jer se nauka evanđelja nije propovijedala. Vidjeli smo također i to, da je svećenstva u Bosni bilo vrlo malo, i ono što je bilo, da je bilo bez teološke naobrazbe i zanemareno, ostavljeno samom sebi i bez nadzora. Izgleda, da su sve bogoštovne čine prilagođivali narodnom životu i običaju.*" (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Dobri pastir*, str. 159.)

233 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Dobri pastir*, str. 165.

234 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 36.

235 Prema D. Mandiću ni herceg Stjepan, koji je umro kao krstjanin, u oporuci od 20. svibnja 1485. godine, nije ništa ostavio za svete mise. "*Najprvo za moju dušicu na slavu i na službu Božju 10 tisuć' zlatjeh dukat'. Potom' sinu mi knezu Vlatku 20 tisuć zlatjeh dukat'…*" (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih kr-*

Bogumili i katari zabacivali su uskrsnuće tijela jer su vjerovali da je ljudsko tijelo djelo đavolsko i tamnica duše, pa su mrtva tijela iz kuća "*izbacivali i kojekuda pokopavali iz zdravstvenih razloga*".[236] Moguće je i da bosanski krstjani nisu vjerovali u uskrsnuće tijela. Međutim, oni su se brinuli za svoj ukop i pokapali pod stećcima jednako kao katolici i drugi žitelji Bosne. Natpisi na veoma malom broju stećaka koji pripadaju krstjanima, pravovjerni su u kršćanskom smislu.[237] Krstjani su, prema oporuci gosta Radina, vjerovali u uskrsnuće i uzašašće Isusa Krista i zato ne odgovara stvarnosti tvrdnja iz točke 16 popisa *Zabluda koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju* da oni "*niječu sakramenat tijela Kristova*".[238] Prema L. Petroviću krstjani su spomen Isusova uskrsnuća ubrajali u velike blagdane, vjerovali su u vječni život duše poslije smrti, "*ali nemamo jasnih svjedočanstava, da su vjerovali u uskrsnuće tijela poslije 'strašnoga sudišta'. Uza sve to nemamo razloga u to sumnjati, jer inače ne bi imalo smisla da vjeruju u strašno sudište na koncu svijeta*".[239]

---

stjana. II. izdanje, str. 102.) Iz ovoga izvoda, kako ga citira sam D. Mandić, ne može se sa sigurnošću zaključiti da herceg Stjepan nije priznavao misnu žrtvu.

236 Usp. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 469-471.

237 "*Od spominjanih pedesetak tisuća bosansko-hercegovačkih stećaka, podignutih u skupinama ili pojedinačno, tek nekoliko njih svojim natpisom izražavaju da su osobe, u čiji su spomen podignuti, pripadale krstjanima srednjovjekovne Crkve bosanske… Natpisi na stećcima uglednika Crkve bosanske, gosta Milutina Crničanina iz Humskog (Foča, Bosna) i gosta Mišljena iz Puhovca (Bosna), otkrivaju temeljne doktrinarne stavove krstjana, koji su suprotni dualističkom vjerovanju. Gost Mišljen, naime, Isusa Krista priznaje jedinorođenim Božjim Sinom, a Abrahamov spomen (usp. Post 18, 2-8; Hb 13, 2) dokaz je da bosansko-humski krstjani, za razliku od zapadnih katara, ne preziru starozavjetne patrijarhe. Gost Milutin pak ispovijeda vjeru u 'prečistu Troicu', a svoju konačnu sudbinu stavlja u ruke 'milosti božiei'.*" (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 370-371.)

238 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 284-285.

239 L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*. U: *Dobri pastir*, str. 155. L. Petrović navodi niz podataka iz vrela samih krstjana da su oni vjerovali "*u otkupljenje i istinito stvarno mučenje i smrt Isusovu kao i njegovo uskrsnuće i uzašašće*", te podatke da su vjerovali "*u posebni sud, odmah poslije smrti i u 'strašni sud', na koncu svijeta i vijeka… Svakako stoji da je njihova vjera u vječni život bila živa*

3.

Iz raznovrsnih vrela može se sa sigurnošću zaključiti da se Crkva bosanska po strukturi i hijerarhiji razlikovala od velikih crkava u susjedstvu.[240] Iz Radinove oporuke očito je da su u Bosni postojali *krstjani* i *krstjanice* i uz njih oni koje Radin naziva "*mirskim ljudima*".[241] Prema jednom shvaćanju nazivom *krstjani* podrazumijevali su se svi vjernici Crkve bosanske, a u užem smislu samo redovnici te crkve.[242] Postoji i mišljenje da su se nazivi *krstjani* i *krstjanice* odnosili isključivo na pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske, a da je osim njih, ta crkva "*imala i druge mnogobrojnije članove na koje je Radin mislio nazvavši ih 'mirski ljudi'*."[243] U navedenim

---

i čvrsta. Time su najjače prijetili kao najtežom kaznom Božjom na drugom svijetu. Emblemi i tekstovi na grobnim spomenicima (stećcima) upućuju na takav zaključak." (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Dobri pastir*, str. 151-152, 155.)

240 "*I službeni naziv 'bosanska crkva', koji jako akcentuira ono 'bosansko' dokazuje, da ta crkva nije bila ni u kakvoj organičkoj svezi sa bugarskim bogumilstvom*." (Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, str. 368.)

241 M. Barada napominje da nije sačuvan original nego prijepis oporuke gosta Radina, i to s više grafičkih pogrješaka, pa misli da je u originalu stajalo ne 'mr'sniem'' nego 'mirskiem', dakle svjetovnim ljudima. (M. Barada, *Šidakov problem 'Bosanske Crkve'*. Nastavni vjesnik, Zagreb, 49, 1940-41, 6, str. 405.) A. Solovjev izmišlja da su pristalice Bosanske Crkve "*krajem XV veka strogo podeljeni u dve klase: prva je elita 'pravi krstjani koji greha ne ljube' – to su oni koji vrše sve propise patarenskog učenja, ne žene se i ne udaju se, ne polažu zakletvu i t. sl. Oni su 'prave vere apostolske'. Druga je klasa – 'mrsni ljudi' koji ne poste i mogu da se zaklinju i da se žene… Testament gosta Radina je značajan po tome što nam on prikazuje podelu pristalica 'Bosanske Crkve' u dve klase: 'krstjana koji greha ne ljube' i običnih, grešnih 'mrsnih' ljudi*." (A. Solovjev, *Gost Radin i njegov testamenat.* Pregled /Sarajevo/, II/1947, broj 6, str. 315, 317.)

242 J. Šidak, *Samostalna 'crkva bosanska' i njezini redovnici*. Nastavni vjesnik, Zagreb, 50, rujan – listopad, I. svezak, 1941-1942, str. 3, 6, 9-10.

243 P. Ćošković, *Crkva bosanska,* str. 37, 114-117, 232-233, 262-263. "*Jedan od najsnažnijih dokaza da su suvremenici razlikovali krstjane kao klerike od vjernika kao laika, sadržan je u već spominjanoj odluci dubrovačkog vijeća umoljenih od 14. veljače 1423. u kojoj se članovi bosanskog izaslanstva dijele na 'patarene' i 'laike'*." (P. Ćošković, *Crkva bosanska,* str. 230.)

zaključivanjima treba posebno vrednovati odlučnu činjenicu da Gost Radin molitvama *mirskih* ljudi "*ne preporuča svoju dušu*".[244]

Krstjani u Bosni imali su svoje posebnosti i u hijerarhijskom smislu. Vrhovni poglavar bosanskih krstjana nazivao se djed, koji se doživljava kao biskup. Tako se djed Radomir u početku 1404. godine predstavlja Dubrovčanima kao "*pravi gospodin episkup Crkve bosanske*".[245] Ovaj naziv nema heretičko podrijetlo jer je stoljećima u narodu označivao katoličkog biskupa, odnosno pravoslavnog vladiku, pa su taj naziv mogli koristiti i pravi bogumili u istom smislu. Tako se u *Sinodiku* cara Borila iz 1211. godine spominje i proklinje 'ded'c sredeč'ski'. "*Na tom se jedinom podatku osniva mišljenje o njegovu bogumilskom porijeklu. Međutim, još nedavno pridijevao se taj naziv pravoslavnim episkopima u Bugarskoj i Makedoniji (dedo vladika), a prema jednom svjedočanstvu iz g. 1858. nazivali su i bugarski katolici svoga biskupa 'Dedom Gospodinom'.*"[246] Iz Radinove oporuke proizlazi da on naziva svoju vjeru "*prava vjera apostolska*", a to je bilo protivno temeljnom shvaćanju tadašnje zapadne i istočne crkve.[247] Djed Crkve bosanske mogao se početi predstavljati kao biskup već onda kada je pravovjerni katolički biskup napustio Bosnu. Nije posve isključena ni mogućnost da su krstjani s vremenom, kada su njihovi odnosi s Katoličkom crkvom postali neprijateljski, počeli

---

[244] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 194. J. Šidak također ističe da Radin od "mirskih" ljudi "ne traži molitve." (J. Šidak, *Studije*, str. 163-164.)

[245] J. Šidak, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, str. 98.

[246] "*U nekim predjelima Bugarske, narod i dandanas zove vladiku dedom.*" (B. Petranović, *Bogomili*, str. 139.) D. Mandić posebno napominje: "*Od starih vremena do danas bugarski narod zove svoje pravoslavne episkope: 'dedo vladika'... Sredinom prošloga stoljeća zabilježio je fra Grga Martić u Katoličkom listu, g. 1858 str. 119, da i bugarski katolici koji potječu od starih pavlićana, zovu bugarske katoličke biskupe: 'Dedo gospodin'*". (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 245.)

[247] " *Radinova vjera ne bi bila apostolska, da bosanska crkva nije držala, da je svoju nauku i svećeničku vlast primila od apostola neprekinutim nasljedstvom svojih crkvenih poglavara ili djeda bosanskih.*" (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 99-100, 247.)

stvarno vjerovati da je njihov *djed* pravi namjesnik Kristov na zemlji i nasljednik sv. Petra.[248]

Prvaci krstjana u abjuraciji 1203. godine se obvezuju da će u svim mjestima, gdje se braća zajedno sastaju, imati bogomolje u kojima će se sastajati da javno pjevaju noćne, jutarnje i dnevne časove.[249] Iz ovakve stilizacije krstjani se mogu shvatiti kao redovnička

---

[248] D. Mandić kao potvrdu takvom zaključivanju navodi pismo pape Inocentija IV. od 19. kolovoza 1245. u kojemu izopćuje "*herezijarha, koga Bošnjaci nazivaju papom*". D. Mandić se dalje pozivlje na točku 11. *Popisa zabluda bosanskih krstjana* u kojoj se veli da krstjani imaju jednoga "*koji se zove zamjenikom Kristovim i nasljednikom sv. Petra*"; na točku 17. Torquemadine *Rasprave* prema kojoj krstjani tvrde "*da je njihov vrhovni poglavar biskup crkve, zamjenik i nasljednik Petrov*" i na *Raspravu između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga* u kojoj se ističe da krstjani svoga djeda drže nasljednikom sv. Petra. (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* II. izdanje, str. 248.) L. Petrović ističe kako je F. Rački vjerovao da je u Bosni stolovao papa kataro-patarenske sekte i primjećuje: "*Teško da je itko u Francuskoj znao da postoji i zemlja, koja se zove Bosnom.*" (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve,* str. 102.)

[249] "*In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati, et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus, et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conuentus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas, et diebus ab horas cantandes publice simul conueniemus.*" (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima,* str. 80.) U ovome Šanjekovu izdanju prijevod glasi: "*U svim našim mjestima, gdje braća zajedno žive, imat ćemo bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati da javno pjevamo noćne, jutarnje i dnevne časove.*" F. Šanjek napominje u vezi s ovim prijevodom da latinska vrela nazive *conuentus* i *conuenticula* daju zajednicama srednjovjekovnih katara i patarena. Međutim, ne može se sa sigurnošću pretpostaviti da je stilizacija iz 1203. godine napisana u navedenom smislu. U prijevodu F. Račkoga, rečenica glasi: "*U svih mjestih naših, gdje imade samostana (fratrum conventus), imati ćemo bogomolje (oratoria)…*"(F. Rački, *Bogomili i patareni*. /Priredio F. Šanjek/, str. 67.) Ovaj prijevod F. Račkoga prihvatio je i V. Klaić (V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* str. 62-63.) N. Klaić prevodi slobodnije ovako: "*U svima našim mjestima gdje ima samostana braće, imat ćemo bogomolje gdje ćemo se braća javno sastajati noću i danju na pjevanje časova.*" (N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest,* str. 313.) S. Jalimam u izdanju ovoga vrela preuzeo je prijevod N. Klaić. (S. Jalimam /priredio/, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države.* /Izbor/. Historij-

zajednica, a takvima su ih držali i Dubrovčani. God. 1442. oni pišu kralju Tvrtku II. da će postupati s njegovim pokladom onako kako on naredi u pismu "*koi bude upisao pr'd' redovnici rimske vjere, ili vjere bosanske*".[250] Dubrovčani od 1407. do 1446. godine češće spominju na raznim mjestima u Bosni: *kuća patarena, kraj patarena, societas patarena*, a od početka XV. stoljeća do njegovih sedamdesetih godina u Bosni se više puta spominju kuće (*hiža, kuća, mjesto, locus, domus*) u kojima zajednički žive krstjani.[251] Dubrovčani u pismu kardinalu Stojkoviću od 5. listopada 1443. godine navode za "redovnike" Crkve bosanske da su "*bez vjere, reda i pravila*".[252]

---

ski arhiv Tuzla, Tuzla, 1997, str. 144.) L. Petrović, u odnosu na ovakav smisao prevođenja, napominje: "*Rački krivo prevodi fratrum conventus s 'gdje imade samostana', razumijevajući zgrade. Pod fratrum conventus misli se na sastanak, shod, zbor, gdje ih je više na okupu.*" (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 182.) L. Petrović je točno objasnio značenje latinskog izraza *fratrum conventus*. Usp. Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. I. svezak. Suizdanje: Marka, Velika Gorica – MH, Zagreb. Velika Gorica – Zagreb, 2000, str. 609.; Karl Ernst Georges, *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörtebuch*. I. svezak. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998, str. 1661-1662.

[250] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 207. M. M. Petrović u terminu "Crkva bosanska" prepoznaje "*savetodavno, diplomatsko i arbitražno telo, kao neku vrstu izabranog sudskog veća, sa neobičnom hijerarhijom, bez teritorije, bez crkvenih zajednica i jurisdikcije u crkvenom smislu… 'Crkvu bosansku' čine: djed, gost, starac i strojnici- porota. Niko od njih ne vrši nikakvu crkveno jerarhijsku – sveštenićku službu, jer su svi mirska lica, ali učvršćena u pravoslavnoj veri.*" (M. M. Petrović, *Kuduguri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima*, str. 49, 53, 55, 58-60, 62, 69, 70-71.) Usp. M. M. Petrović, *Pomen bogomila - babuna u Zakonopravilu svetoga Save i 'crkva bosanska'*. Manastir Svetog arhiđakona u Slancima kod Beograda, Beograd, 1995. str. 28.

[251] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 85, 222-223. Ne može se isključiti mogućnost da se u ovim *hižama* mogla služiti i misa.

[252] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 207-208. S. Džaja ovaj izvorni tekst na latinskom prevodi ovako: "*Patareni, od samih Bosanaca nazvani redovnicima spomenutog bosanskog kraljevstva, iako se točnije mogu označiti kao bez vjere, reda i pravila…*" (S. M. Džaja, *Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti*. U: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice*, str. 56.)

Na samostalnost Crkve bosanske upućuje i naziv *gost* u njezinoj hijerarhiji za koji naziv ne znaju bugarski ni makedonski bogumili, a nema mu traga ni u zapadnim dualističkim crkvama.[253] Bosanski krstjani razlikovali su se od svih srednjovjekovnih heretičkih sljedbi, kojima je ideal bio življenje u siromaštvu. Iz oporuke gosta Radina od 5. siječnja 1466. godine kao i iz oporuke hercega Stjepana od 20 svibnja 1467. godine očito je da oni u osobnom bogatstvu napuštaju ovaj svijet.

Bosanska crkva bila je gotovo posve nezavisna od utjecaja rimskog i istočnoga kršćanstva. Svetkovina Svih svetih koju je uveo Grgur IV. (827. – 844.) i naredio da se po svemu svijetu slavi,[254] u krstjana je mogući ostatak nekadanjeg zajedništva s rimskom Crkvom, koje je po tome moglo u širem smislu postojati i u IX. stoljeću. Iz istočnog kršćanstva vjerojatno nije preuzeta svetkovina sv. Paraskeve koja se častila kao sveta Petka.[255] Ć. Truhelka, koji je pronašao u Dubrovačkom arhivu oporuku gosta Radina, odmah je nakon njezina tiskanja 1911. godine upozorio da je sveta Petka (sveta Paraskeva, Paraskijeva) krsno ime "većine Karavlaha". On je također istaknuo da se sveta Petka "*spominje uporedo sa sv. Nedjeljom na prvom mjestu ispred svih ostalih blagdana*", pa je izrekao mišljenje da se pod svetom Petkom ne može "*razumijevati posebna svetica, nego analogno sv. Nedjelji, dan u tjednu – petak, koji su, po njegovu mišljenju, bosanski krstjani svetkovali kao dan Kristove muke.*"[256] Iz povijesnih vrela stvarno proizlazi da se u prvim stoljećima kršćanstva svetkovao uz nedjelju posebno i petak kao spomen na muku Kristovu i ako su bosanski krstjani pod "petkom" častili petak onda i to posebno upućuje na veliku starinu njihove vjere. Većina hrvatskih povjesničara koji su o tome pisali i raspravljali (L. Petrović, J. Šidak, D. Mandić,

---

[253] P. Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, str. 313.

[254] L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve*, str. 154. Ovu je svekovinu, koja se slavi 1. studenoga, uvela rimska Crkva i "*samo ona ju je svetkovala na taj dan u svojoj liturgiji*". (D. Mandić, *Bosna i Hercegovina Povjesno-kritička istraživanja*. Sv. I. *Državna i vjerska pripadnost*, str. 498.)

[255] "*…na velike blage dni i u svetu nedjelju i u svetu petku…*". (Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, str. 373.)

[256] Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina*, str. 369.

F. Šanjek) prihvatila je Truhelkino mišljenje da sveta Petka u oporuci gosta Radina označuje dan u tjednu.[257] To se može zaključiti i iz podatka da je narod u pojedinim dijelovima Balkana petak nazivao i *petka*.[258]

4.

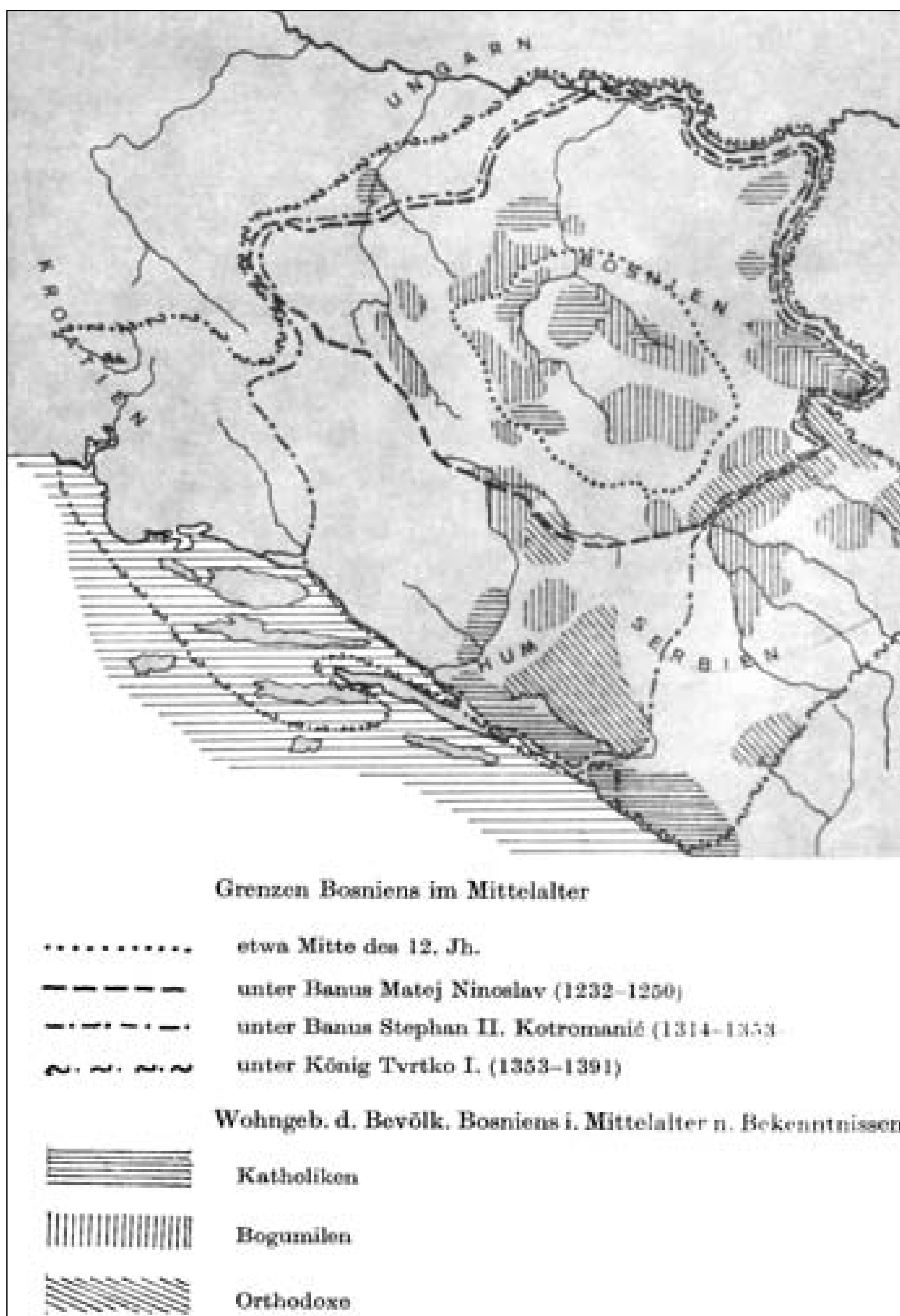
Bosanski krstjani bili su brojnošću gotovo neznatni u odnosu na sveukupno stanovništvo srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, koje je potkraj njihove državne samostalnosti, brojilo oko milijun i pol duša.[259] Na prijelazu iz XII. u XIII. stoljeće u Vukanovu izvješću

---

[257] Sabine Lauterbach zaključila je 1944. godine da je Truhelkino tumačenje zabluda koju nisu primijetili ostali povjesničari. Ona navodi da iz oporuke proizlazi kako se ne radi o petku, već o danu svete Petke, jer bi, ako bi se radilo o petku i nedjelji, tekst morao glasiti "... *svetu nedelju i sveti petak*". (S. Lauterbach, *Das Testament des Gost Radin*, str. 108-109.) Poznato je nekoliko svetica pod imenom Petka. Najstarija svetica je iz II. stoljeća, ali je samo Sveta Paraskeva, rođena oko 1023., a umrla oko 1050. godine postala najpopularnija svetica na Balkanu pod imenom Petka. Kult istočne svetice Petke bio je nekada raširen i kod katolika (posebno u Boki). Sveta Petka u pravoslavnih balkanskih i istočno-slavenskih naroda ima 56 prazničnih dana. "*Od njih, 52 su nedelje i uključujući svaki petak u godini.*" (Popov Račko, *Mnogobrojna lica svete Petke Trnovske*. U: *Kult svetih na Balkanu*. SANU - Univerzitet u Kragujevcu, *Liceum 5*, Kragujevac, 2001, str. 137. U literaturi (posebno ruskoj) prevladava mišljenje da je s dolaskom kršćanstva štovanje boginje Mokoš preneseno na sv. Petku Paraskevu i na Bogorodicu. (Mirjana Detelić, *Sveta Petka u sivoj zoni usmene književnosti*. U: *Kult svetih na Balkanu*. *Liceum 5*, str. 128-129.) "*Par sv. Petke i sv. Nedelje je bogato ikonografski potvrđen, ali je još značajnija narodna tradicija koja Nedelju drži Petkinom kćeri i koja dve svetice stavlja u dno sofre narodskog Olimpa.*" (Svetlana Slapšak, *Petka i Nedeljka, dve antroponimičke prevedenice*. SANU, Onomatološki prilozi, Beograd, 1979, str. 83.)

[258] "*U srpskom narodu se dan petak inače često javlja u ženskom rodu – petka, te nije neobično naići na 'tešku', 'belu', ili na 'blagovesnu' petku…*" (M. Detelić, *Sveta Petka i petak*. Istočnik, sv. 24, 1998, str. 70-72, 75-76.)

[259] Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. SANU, Posebna izdanja, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 12, Beograd, 1955, str. 5. "*Na području današnje Bosne i Hercegovine ima u prvoj polovici XV. stoljeća oko 750.000 katolika, 80.000 patarena, 30.000 pravoslavnih.*" (Josip Buturac - An-

Bosna u srednjem vijeku (Iz knjige: Georg Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, str. 2.)

papi Inocentu III. o pojavi krivovjerja u Bosni (1199./1200.) stoji da je ban Kulin sa svojom ženom, svojom sestrom i s mnogim rođacima uveo u "*krivovjerje više od deset tisuća kršćana*".[260] Ni u bližem, a ni u daljem susjedstvu Bosne nije bilo mnogo drugih heretika. Rajner Sacconi u spisu *Suma o katarima i leonistima* (1250.), navodeći "*mjesta u kojima obitavaju*", piše da sve zajedno sklavonska, filadelfijska, grčka, bugarska i dragovićka crkva imaju otprilike pet stotina članova, a da u cijelom svijetu nema ni četiri tisuće katara obojega spola.[261] D. Mandić napominje da je Crkva bosanska koncem prve i početkom druge četvrtine XIII. stoljeća doživjela dvije krvave križarske vojne i da je 1250. godine, kada je pisao Sacconi, teško moglo biti u Bosni više od 100 pravih krstjana svega zajedno. D. Mandić dopušta mogućnost da je prije 1222. godine, zatim koncem XIII. stoljeća, te u drugoj četvrtini XIV. stoljeća i početkom XV. stoljeća, kada su bosanski krstjani slobodno živjeli i bili u svom naponu, njihov broj morao biti daleko veći, vjerojatno od tri do pet stotina. On misli da je koncem XIV. i početkom XV. stoljeća "*ustanova utješenih krstjana i krstjanica prešla u šire narodne krugove, u svijet po selima*" i da ih je tada na prostoru današnje BiH "*moglo biti možda i koja tisuća*".[262]

---

tun Ivandija, *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1973, str. 167.) Očito je da su ovi podatci navedeni prema izračunu D. Mandića. Usp. D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*. Hrvatska revija, XIII, sv. 4/52/, Buenos Aires, 1963, str. 436-437. Prema tvrdnji vizitatora Masarechija iz 1624. (koji nije obašao svu Bosnu) muslimani čine tri dijela stanovništva Bosne, a katolika u njoj ima 300.000, kojima treba pribrojiti još 10.000 katolika s druge strane Neretve. Prema tom vizitatoru, pravoslavnih ima jedva polovica od broja katolika, što znači oko 150.000. "*Po navedenom ključu imala bi Bosna u nešto širim granicama nego danas, ali bez znatnog dijela Hercegovine, 1.350.000 duša, dakle znatno više nego g. 1878.*" (K. Draganović, *Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija g. 1624*. Napredak. Hrvatski narodni kalendar za 1937. Napredak, Sarajevo, 1936, str. 218.)

260 "*…plusquam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit*". (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 70-71.)

261 "*…Item ecclesia Sclauonia et Philadelphie et Grecorum, Bulgarie et Duguuithie omnes fere D. O lector, dicere potes secure quod in toto mundo non sunt Cathari utriusque sexus numero MMMM, et dicta computatio pluries olim facta est inter eos*." (F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 132-133.)

262 D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 389-390.

Papa Pio II. u spisu *Komentari o čudnovatim stvarima* piše da je bosanski kralj 1459. godine prisilio "*manihejce, kojih je bilo mnogo u njegovu kraljevstvu*" da se isele iz kraljevstva ako ne prihvate Kristovo krštenje. Važna rečenica u Šanjekovu izdanju izvornika glasi: "*…duodecim circiter milia baptizati sunt; quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosne ducem, perfidie socium, confugere.*" U istom Šanjekovu izdanju prijevod glasi: "*Kršteno ih je oko dvanaest tisuća. Četrdeset ili nešto više, tvrdokornih u zabludi, pribjegli su bosanskom vojvodi Stjepanu, istomišljeniku u krivovjerju.*"[263] D. Mandić zaključuje na temelju ovih podataka da je krstjana "*uoči pada Bosne moglo biti najviše 80-90.000, dotično ni 15% tadašnjega pučanstva bosanskoga kraljevstva*".[264] Teškoća u izračunu nastaje kod prijevoda riječi "quadraginta", koji broj većina autora, kao i D. Mandić, prevodi s četrdeset tisuća, a neki u smislu da je iselilo četrdesetak osoba.[265] M. Orbini ovu Piccolominijevu rečenicu u kojoj se navodi "quadraginta" donosi ovako: "*…furono basttezzati di questi heretici in circa due mila; ma quaranta di loro, o poco piu*".[266] U srpskom izdanju Orbinija prijevod glasi: "*Tada je bilo kršteno oko dve hiljade pomenutih jeretika, no njih četrdesetak, tvrdoglavo lutajući tamo-amo, dospeli su kod Stjepana, hercega od*

---

[263] F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, str. 146-147. U starijim izdanjima stoji "duo", a ne kako je u kritičkom izdanju utvrđeno "duodecim". (S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804*. II. popravljeno i dopunjeno izdanje. Ziral, Mostar, 1999, str. 26, 244.) Sam D. Mandić, koji se služio jednim starijim izdanjem, donosi rečenicu ovako: "*duo circiter milia baptisati sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosne ducem perfidiae socium confugere.*" (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 505-506.) On zbog navedenoga rečenicu prevodi: "*Oko dvije tisuće pokrstilo ih se, a oko četrdeset tisuća ili malo više, koji su se tvrdoglavo držali zabluda, pribjegli su k Stjepanu, vojvodi bosanskome, svome drugu u nevjeri*." (D. Mandić, ibid.)

[264] D. Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, str. 436.

[265] Tomo Vukšić, *Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.)* Vrhbosnensia. (Vrhbosanska katolička teologija.) Sarajevo, VII/2003, 2, 382-393.

[266] M. Orbini, *Il Regno degli Slavi*, str. 369. S. Ćirković prihvaća istraživanje J. Matasovića i navodi da je sve ovo Orbini preuzeo iz spisa pape Pija II. (M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, str. 352.) Dnevnik Pija II. sačuvan je u dva rukopisa, a u jednom stoji da se obratilo 2.000.

Sv. Save, poklonika kako neki vele iste jeresi.”[267] Ako je heretika tada pokršteno oko dvanaest tisuća, a iselilo oko četrdeset tisuća, tada ih je prema Mandićevu izračunu moglo biti do 15%, ali ako ih je pokršteno oko dvanaest tisuća, a iselilo samo oko četrdesetak osoba, tada ih je je prema istom Mandićevu izračunu moglo biti samo oko 7%. Realno je shvaćati izvor da je tada iselilo oko 40 osoba. Tayyiba Okić iz Ankare (povjesničar bosanskog podrijetla) na temelju proučavanja dokumenata iz arhiva Carigrada i Ankare, i to registara od 1468. do 1588. godine, zaključuje da turski izvori znaju za postojanje krstjana u Bosni i Hercegovini od druge polovice XV. do svršetka XVI. stoljeća i da krstjani mogu označivati samo sljedbenike Crkve bosanske, jer se za ostale kršćane upotrebljavaju nazivi “Gebr” ili “Kafir”.[268] T. Okić je pronašao svega 93 krstjanska lokaliteta.[269] Misli se da je neposredno poslije turske okupacije bilo svega nekoliko desetina krstjana.[270]

Iz svega izloženoga moguće je pretpostaviti da u srednjovjekovnoj bosanskoj državi krstjana stvarno moglo biti najviše oko 10% sveukupnog pučanstva.[271] Razmjerno dobar dio tadašnjega bosan-

---

[267] M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, str. 164.

[268] Anđelko Mijatović, *Problem nestanka ”Crkve bosanske” u poratnoj historiogafiji*. CCP, II/1978, 2, 2-13. (‘Kafir’ znači nevjernik). M. Hadžijahić tvrdi da se pod krstjanima u katastarskim defterima nikako ne mogu razumijevati ni pravoslavni niti katolici i da su mu to potvrdili svi orijentalisti koji su te deftere proučavali. M. Hadžijahić naglašuje kao važno da se pojam *krstjani* ne sreće nigdje u defterima osim u onima s bosanskog područja gdje je djelovala Crkva bosanska. M. Hadžijahić misli da je moglo postojati i više od 93 krstjanska lokaliteta, ali ne mnogo više. (M. Hadžijahić, *Zemljišni posjedi ‘Crkve bosanske*’. Historijski zbornik, god. XXV-XXVI za 1972-73, str. 461, 463, 466, 468.)

[269] M. Hadžijahić zaključuje da se krstjanske zemlje, u kojima su bili krstjani nakon turskog osvajanja nalaze u nahijama Neretva, Osanica, Pribud, Samobor, Borač, Hrtar i Kladanj. (Hadžijahić, *Zemljišni posjedi*, str. 476-477.)

[270] D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 138. Usp. S. Džaja, *Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine*. CCP, X/1986, 18, 206-214.

[271] Ignacije Gavran procjenjuje da krstjani u srednjovjekovnoj Bosni XV. stoljeća “*ne mogu tvoriti većinu, nego u najboljem slučaju desetinu toga stanovništva*”.

skog pučanstva sačinjavali su rimokatolici čiji su starosjediteljski pretci kristijanizirani tijekom XIII., XIV. i XV. stoljeća, posebno od franjevaca. Svi ostali stanovnici Bosne bili su u smislu shvaćanja Rimske crkve i istočne pravoslavne crkve *infideles* (*pogani*), kako ih vrela i nazivaju. Teza da su na islam prelazili pripadnici Crkve bosanske ne stoji zato jer je krstjana u Bosni brojčano bilo relativno malo.[272] Ne može se pokloniti vjera kralju Tomašu koji, prema pismu dominikanca Nikole Barbuccija od 31. svibnja 1459. godine, izjavljuje da se ne pouzdaje u svoje podanike "manihejce", koji "*čine gotovo većinu kraljevstva*" i više vole Turke nego kršćane.[273] Islam su posebno prihvaćali oni stanovnici koji nisu bili kršteni, a vjerojatno i dio onih, koji su bili kršteni nedavno, odnosno ne mnogo prije dolaska Turaka. Sve to znači da su islam u Bosni prihvatili većinom nekršteni starosjeditelji (*pogani*).

Prema Ahmedu S. Aličiću, granice bosanske države u vrijeme osmanskih osvajanja bile su sljedeće: od Save na sjeveru do Jadranskog mora na jugu, od Novog Pazara na istoku do planine Dinare na zapadu, od Kamengrada na sjeverozapadu do Kotora na jugoistoku, od Mačve na sjeveroistoku do Makarske na jugozapadu. Turci su do 1526. godine zauzeli gotovo cijelo navedeno područje osim Jajačke banovine, koja će nešto poslije ući u sastav Osmanskog Carstva. Oni

---

(I. Gavran, *Čiji su bosanski krstjani?* Kalendar Svetog Ante. Svjetlo riječi, Livno-Sarajevo, 1997, str. 44.)

[272] Neki pisci o slomu Bosne nekritički preuzimlju ispolitizirane zaključke. Tako Helmut Zander tvrdi da su se bogumili tijekom srednjeg vijeka proširili u Bosnu i podlegli prodoru islama na način da su postali jezgro današnjih bosanskih muslimana. (H. Zander, *Geschichte der Seelenwanderung in Europa Alternative religiöse Traditionen von der Antike bis heute.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999, str. 211. H. Zander je autor i knjige: *Reinkarnation und Christentum. Rudolf Steiners Theorie der Wiederkörperung im Dialog mit der Theologie.*)

[273] "*Kralj Tomaš očito je uvećao broj bosanskih bogomila, da se bolje opravda pred papom i njegovim legatom, što ništa ne poduzima protiv Turaka. Nikola Barbucci ne potvrđuje tvrdnju Tomaševu, nego samo veli, da 'ima mnogo manihejaca' u Bosni*." (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* II. izdanje, str. 503-504.) Usp. i Bazilije Pandžić, *Bosna i sabor u Mantovi (1459-1460).* Bosna Franciscana (Sarajevo), VI (1998), 10, str. 101-111.

su, međutim, zauzeli i neka područja izvan tih granica, i to ona koja su zatvarale planine Dinara i Velebit, odnosno područja južno od Velebita i zapadno od Dinare.[274]

D. Dragojlović prihvaća Šidakovu misao da se podatak "o šizmatičkim popovima" iz franjevačkih "Dubia" ne odnosi na Bosnu već na "neuke svećenike" vlaških pastira u Erdeljskim planinama, o čemu govori i sam papa u svom pismu od 1. srpnja 1372. godine. D. Dragojlović zaključuje, kao i Šidak, da do "*tada kao i kasnije sve do dolaska Turaka, nema u izvorima spomena o pravoslavnim vlasima u Bosni osim u starom Humu i na području kasnije Hercegovine*".[275] Da su svi pravoslavni u Bosni bili doseljenici, neprijeporno proizlazi i iz *Putopisa* Benedikta Kuripešića (Kuripečića) koji je 1530. godine putovao i Bosnom. B. Kuripešić je tu opisao "donju Bosnu" od rijeke Une (i Save) pa do Vrhbosne (Sarajeva). Ujedno je istaknuo da je donja Bosna brdovita zemlja koja na sve strane ima velikih šuma. O stanovništvu donje Bosne govori ovako: "*Dalje su u pomenutoj kraljevini Bosni našli tri narodnosti (Nationes) i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimsko-kršćanske vjere, a tim je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. Drugi su Srbi (Surffen), koje zovu Vlasi, a mi jih zovemo Cigani (Zigen) ili Martolozi (Marcholosen). Ovi dolaze iz Smedereva (Schmedraw) i Biograda (griechisch Weyssenburg), a vjere su sv. Pavla. Mi ih držimo za dobre kršćane, jer ne nalazimo,*

---

[274] "*Osmanlije su zvanično označavali tu oblast kao vilajet Hrvat (vilajet Hrvatska). U administrativnom-sudskom pogledu taj teritorij je pripadao kadiluku Skradin. Prema tome, kadiluk Skradin i vilajet Hrvat su jedan te isti teritorij, koji je globalno zauzimao područje Sinja, Knina, Drniša i Skradina*." (A. S. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*. U: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. XXV za 1975, Sarajevo, 1977, str. 171-177.)

[275] D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva*, str. 85. Dragojlović u toj knjizi prihvaća i mišljenje M. Filipovića da su pravoslavni Vlasi, koji se spominju tek od 1305., bili naseljeni na području od Drine i Lima do Huma (ibid.). Problematiku naseljavanja Vlaha u Hercegovinu temeljito je obradio Bogumil Hrabak u svojoj studiji: *Hercegovački Vlasi u XV. stoljeću*. Radovi ANUBiH, knj. LXXIII, Sarajevo, 1983, str. 150-151. B. Hrabak drži da su "*ogromna većina pravoslavnih u Bosni doseljeni*", ali ističe da ima dokumenata koji i izvan današnje Hercegovine, na području bosanske države, navode neke termine vezane uz pravoslavnu crkvu. (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

da ima kakove razlike između njihove i rimske vjere. Treći su narod pravi Turci, koji su vojnici i činovnici, a vladaju sa svime tiranski obima gore pomenutima plemenima, kršćanskimi podanici."[276]

B. Kuripešić (Kuripečić) je, dakle, zaključio: stari Bošnjaci su starosjeditelji i oni su rimokatolici, a to su mogli biti najvećim dijelom posebno oni koji su pokršteni od početka XIII. stoljeća do turskog osvajanja. Drugi stanovnici, dakle novodoseljeni, oni su za koje on misli da su Srbi, a koje inače zovu Vlasi, odnosno koje "mi" zovemo Cigani ili Martolozi. Oni su, prema njemu, došli u Bosnu iz Smedereva i Beograda i kršćanske su vjere sv. Pavla. Sudeći prema tome kako su tu drugu skupinu novonadošlog stanovništva ostali tada nazivali, očito je da su to bili pravoslavni Vlasi koji su već počeli potpadati pod utjecaj Srpske pravoslavne crkve.[277] Kada su se Vlasi kao paleobalkansko stanovništvo selili sa starih u nova sjedišta, s vremenom su se asimilirali s etnikom u novoj sredini, bilo da su živjeli u istoj državi, bilo da su prihvatili njegovu vjeru.

---

[276] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*. Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, str. 162. Usp. i Benedikt Kuripešić (Kuripečić), *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Svjetlost, Sarajevo, 1950, str. 54.

[277] Prema B. Kuripešiću (Kuripečiću), ostali dio stanovništva u Bosni bili su pravi Turci, a bili su vojnici i službenici, koji su vladali kršćanskim podanicima. Njima se ponekad znao priključiti pokoji mladi kršćanin kojega, prema Kuripešićevu (Kuripečićevu) mišljenju, navede mladost i lakomost da se poturči. B. Hrabak ovako opisuje tadašnju situaciju: "*U 1530. godini 'donja Bosna' mogla je kod starosedelaca imati katoličku većinu, već zato što su to do tada bili krajevi stare hrvatske države, a u kraju bliže Sarajeva u srednjem veku su nesumnjivo u većini bili patareni, no od sredine XV. stoleća, sa ugarskom upravom u Jajačkoj banovini i susednim krajevima vršeno je pokatoličavanje. To je izmenjena situacija i ne znači medievalno stanje tih krajeva. Druga kategorija, srpsko-martološka, je zaista u to vreme (1530) dolazila od Beograda i Smedereva, jer je Beograd pao u ruke Turaka 1521. a beogradski sandžak - bezi su bili zaduženi za nadiranje u Slavoniji, sve do Gradiške, koja je takođe rano pala u ruke beogradskih namesnika. Pri tome, martolozi nisu 'natio', nego turska vojna formacija, zaista vlaška većinom, ali sastavljena od raznih vlaha u severnoj Srbiji. Treba znati da se na osnovu turskih deftera lako izračunava vrlo slaba naseljenost severne Srbije u vreme turskog osvajanja i duže posle njega (1459).*" (B. Hrabak, u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

Fenomen bosanskih krstjana jedinstven je i u tom smislu zaslužuje posebnu pozornost, ali je njihovo stvarno značenje, u odnosu na njihovu malobrojnost u srednjovjekovnoj Bosni, u literaturi predimenzionirano. U bosanskom puku prevladavali su *infideles*, kako nekrštene nazivaju latinska vrela, odnosno *pogani*, kako ih naziva *Hrvatska kronika*. U postojećoj literaturi o bosanskom srednjovjekovlju ti se mnogobrojni *infideles* samo spominju, a upravo su oni mogli bez posebnog protivljenja prihvatiti islam.

PRILOZI

NASELJAVANJE BOSNE I HERCEGOVINE

Raznolikost Y-vezanih molekularnih biljega u referentnom uzorku bosansko-hercegovačkoga stanovništva

Marjanović Damir[1,2], Primorac Dragan[3,4], Hadžiselimović Rifat[1]

[1]*Institute for Genetic Engineering and Biotechnology, University of Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*
[2]*Genos, Osijek, Croatia*
[3]*Medical School at Split University, Split, Croatia*
[4]*Medical School at Osijek University, Osijek, Croatia*

Primjena fenotipskih i molekularnih biljega u humano-populacionim studijama

Fundamentalna genetička istraživanja humanih populacija uvjetovana su preliminarnom spoznajom prirode variranja odabranih biljega u svakoj konkretnoj populaciji. Naime, esencijalni nalazi realiziranih populacijsko–genetičkih analiza interesantnih ljudskih zajednica bitno dobivaju na značenju ako su jasno ustanovljeni parametri variranja korištenih biljega, kako na genotipskoj, tako i na fenotipskoj razini. Ovo univerzalno pravilo, primjenjivo na širok spektar organizama kao potencijalnih predmeta izučavanja, posebno dobiva na svojoj "specifičnoj težini" kada je u fokusu ispitivanja čovjek (*Homo sapiens*).

Suvremene populacijsko-genetičke studije doživjele su značajnu promjenu, osobito u posljednja dva desetljeća. Prethodne studije bazirale su se na analizi variranja osnovnih fenotipskih karaktera. Istovremeno praćenje raznolikosti većeg broja, pažljivo odabranih, fenotipskih biljega u populacijsko-genetičkim analizama i danas može rezultirati zanimljivim informacijama o mikropromjenama genetičke strukture promatranih populacija u određenom vremenskom periodu. Osnovni limitirajući faktori informativnosti pojedinih fenotipskih biljega su poteškoće u jasnom diferenciranju nasljedne i nenasljedne komponente u formiranju većine feno-

tipskih svojstava organizma, prvenstveno onih koje najlakše opažamo. Organizam predstavlja rezultat istovremenog djelovanja dva složena sustava: sustava vezanog za prijenos nasljedne informacije, te onoga vezanoga za životnu sredinu koja bitno utječe na krajnju formu organizma koji živi u njoj. Pri tome najveći broj vanjskih individualnih obilježja je nemoguće povezati isključivo sa nasljednim sustavom (Hadžiselimović 2004).

Humana populacijska genetika često se koristi intra- i interpopulacijskom distribucijom genetičkih (molekularnih) biljega unutar i između ispitivanih dijelova stanovništva da bi rasvijetlila njihovu demografsku i migracijsku prošlost (Wells *et al*. 2001). Razvoj novih molekularno-bioloških tehnika značajno je proširio sustav molekularnih biljega, prvo STR (engl. *short tandem repeat*) sekvencijama pozicioniranim na autosomalnim kromosomima (Bowcock *et al.* 1994), a zatim i konstruiranjem SNP (engl. *single nucleotid polymorphismis*) haplotipova (Jin *et al.* 1999), koji značajno mogu doprinijeti procesu spoznaje faktora i distribucije nasljednoga materijala u procesima migracija pojedinih populacija i njihovih determinirajućih dijelova.

Y-kromosom je muški spolni kromosom koji sadrži 59 milijuna baznih parova, što čini oko 1,8% ukupnog humanog genoma. S obzirom da su i Y i X kromosom pretežno heterokromatični, često se u literaturi opisuju kao heterosomi. Struktura heterosomalnog para, uz esencijalnu determinaciju primarnih spolnih oznaka ima i veoma kompleksne, spolno karakteristične efekte. U najvećem broju slučajeva kada je prisutan samo jedan par spolnih kromosoma, na primjer kao kod sisavaca (pa i vrste *Homo sapiens*), spolni kromosomi su genetički veoma različiti i dijele samo malo homologno područje koje konjugira tokom mejoze (Clarck 1996). To pseudoautosomalno područje obuhvaća svega 5% ukupne dužine humanog Y kromosoma (Jobling and Tyler-Smith 2003) koje dijeli pojedine sljedove s homolognim područjem na X kromosomu (STS gen, Xg krvne grupe - Clarck 1996). Ostatak Y kromosoma predstavljen je nerekombinirajućim udjelom ovog "*genskog transportnog sredstva*". Bez obzira na točnost i preciznost prethodnog naziva, Y kromosom se može uistinu prihvatiti kao naučno nepravedno zapostavljeni i nedovoljno istraženi genomski entitet, koji svojom kontradiktornošću sve češće skreće pozornost na sebe.

Polimorfni biljezi, kao što su bialelni i *STR* lokusi, pozicionirani na nerekombinirajućem području *Y* kromosoma (*NRY*), tj. holandrični biljezi, nasljeđuju se isključivo muškom linijom, što ovaj kromosom čini moćnim pokazateljem u različitim populacijsko–genetičkim i evolucijskim studijama (Jobling and Tyler-Smith 2003). Moderna tehnička dostignuća koja su omogućila potpuno sekvenciranje Y kromosoma, kao i lakši pristup i analiza *Y*–vezanih biljega, promovirala su i segmente njegove *DNA* kao izuzetno primjenjive u ispitivanju mikroevolucijske prošlosti suvremenog čovječanstva. Pritom, odsustvo rekombinacija u njegovom najvećem dijelu, rezultira četverostrukim smanjenjem efektivne veličine populacije u usporedbi sa autosomalnim lokusima. Uporedo s tim, činjenica da je za skoro 70% moderne civilizacije karakteristična patrilokalnost, uvjetovala je značajno

umanjivanje raznolikosti ovih biljega i bitno povećanje utjecaja genetičkoga odstupanja (engl. drift) na prostornu diverzifikaciju njihove učestalosti u svjetskom stanovništvu (Jobling and Tyler-Smith 2003). Zbog toga je ovaj "unikat" ljudske kromosomske garniture izuzetno koristan u studijama mikroevolutivnih genetičkih fenomena, kako u velikim tako i u malim, relativno izoliranim humanim populacijama.

U posljednjih nekoliko godina zabilježen je značajan priliv populacijskih podataka vezanih za nerekombinirajuće područje Y kromosoma (YCC 2002). Lavinu istraživanja u tom pravcu pokrenuli su radovi koji datiraju iz sredine 80-tih godina (Casanova *et al.* 1985). Biljezi locirani u ovome dijelu humanoga genoma pronašli su svoju primjenu kako u evolutivnim studijama (Hammer *et al.* 1996; Rosser *et al.* 2000), tako i u forenzičkoj (Jobling *et al.* 1997) ali i medicinskoj genetici (Jobling and Tyler-Smith 2000). Većina tada korištenih biljega bili su RFLP (engl. *restriction fragment length polymorphism*) ulomci ili pak STR lokusi (YCC 2002). Povijesnu prekretnicu u ovoj oblasti označilo je uvođenje DHPLC (engl. *denaturing high-performance liquid chromatography*) metode u postupak ispitivanja binarnih biljega vezanih za nerekombinirajući region Y kromosoma (*NRY*) (Underhill *et al.* 1997). Ova metoda je omogućila da se, kroz par studija (Underhill *et al.* 2000; Shen *et al.* 2000; Hammer *et al*. 2001), u vrlo kratkom periodu locira preko 200 SNPs i malih insercijskih-delecijskih (indel) pozicija (YCC 2002). Ove molekularne biljege karakterizira niska stopa uporednih mutacija, što ih čini izuzetno pogodnim za identificiranje i praćenje muške linije i tisućama godina unazad (YCC 2002). U cilju formiranja što prilagodljivijeg sustava nomenklature, kao i konstrukcije sveobuhvatnog stabla NRY binarnih haplogrupa, Y kromosom konzorcij (*YCC*), osnovan od strane vodećih eksperata za analizu Y kromosoma, 2002 godine, predložio je univerzalni sustav, koji je danas opće prihvaćen (YCC 2002). Prema tom sustavu NRY binarne haplogrupe, koje se u odgovarajućoj literaturi često označavaju samo kao haplogrupe, su definirane kao haplotipovi, određeni pojedinim binarnom molekularnim markerom, koji su stabilniji, ali i manje deskriptivniji od haplotipova determiniranih STR markerima (Jobling and Tyler-Smith 2003).

Konstruirano stablo se zasnivalo na postojanju tada poznate 153 haplogrupe (YCC 2002), a predložene su dva nomenklaturna sustava u koji treba da se uklope novootkriveni markeri. Ovo stablo danas obuhvaća rezultate velikoga broja studija koje su bile preduvjet za formiranje, trenutno važeće, globalne mape distribucije Y-haplogrupa u sveukupnom čovječanstvu.

Razvojne faze populaciono genetičkih istraživanja stanovništva Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je, demografsko–genetički gledano, protkana velikim brojem manje – više izoliranih lokalnih populacija autohtonog stanovništva i predstavlja veoma interesantno područje za populacijsko–genetička istraživanja različitih razina i usmjerenja. Fascinantna raznolikost bosanskohercegovačkih lokalnih humanih populacija, jasno vidljiva i promatranjem osnovnih vanjskih obilježja pripadajućih pojedinaca, kao i različiti nivoi propagacijske izolacije mogu biti uvjetovani istovremenim i zajedničkim utjecajima velikoga broja faktora (geografski, etnički, ekološki, religijski i drugi). Unutar tih područja, također, postojali su i različiti nivoi otvorenosti i međusobne izolacije lokalnih populacija i njihovih relacija sa širom matičnom populacijom. Rezultati prethodnih istraživanja genetičkih osobitosti bh. stanovništva pokazuju da u nekim regijama, u genetičkom smislu, još uvijek egzistiraju klasični “otoci u kopnu” (Marjanović *et al.* 2004).

U formiranju trenutnoga stanja značajnu ulogu su odigrali migracijski procesi, bilo da se radi o naseljavanju prostora centralnog Balkana, ili pak manjim imigracijskim i emigracijskim regionalnim epizodama, koji su uslijed granične prirode ovoga područja bili izuzetno učestali (Malcolm 1994).

Početci antropogenetičkih istraživanja na ovim prostorima mogu se vezati za period austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini (Hadžiselimović 1984). Prve poznate bioantropološke radove iz tog vremena austrougarskih vojnih liječnika na bosanskohercegovačkom stanovništvu možemo smatrati inicijalnom fazom ispitivanja genetičkog sastava ove populacije (Himmel 1887).

Bitno je napomenuti da se većina dosadašnjih istraživanja prvenstveno zasnivala na analizi fenotipskih svojstava, bilo da se radi o krvnim grupama (Kalić *et al.* 1934; Berberović *et al.* 1973), sljepilu za boje (Berberović 1969), senzibilnosti na PTC (Berberović *et al.* 1973) ili pak obliku ušne jagodice (Hadžiselimović 1970), savitljvosti palca (Hadžiselimović i Brdar 1979) i analizi utjecaja pojedinih faktora koji narušavaju genetički balans (Hadžiselimović 1983).

Vrhunac ovoga tipa populacijskih studija fenotipskih biljega dosegnut je 2003. godine (Pojskić *et al.* 2003).

Iste godine ostvareni su i prvi prilozi u upoznavanju raznolikosti izvornih tj. molekularnih-nuklearnih i mitohondrijalnih DNA biljega raznolikosti izoliranih populacija Bosne i Hercegovine (Marjanović *et al*. 2004, Marjanović *et al.* 2005a). Sprovedena su i prva populacione–genetička istraživanja varijacije STR biljega, kako autosomalnih (Marjanović *et al*. 2006a, Marjanović *et al*. 2006b), tako i Y-vezanih (Marjanović *et al.* 2005) s ciljem definiranja referentnog uzorka i inkorporaciju njegovog molekularnog biodiverziteta u regionalnu bazu podataka.

Materijal i metode

Prikupljanje uzoraka pune krvi bilo usmjereno formiranju referentnog uzorka, tj. uzorka koji omogućava vjerodostojno promatranje u procjeni genetičke strukture sveukupne bosanskohercegovačke populacije. U skladu s tim vodilo se računa o odgovarajućoj zastupljenosti uzoraka tri najbrojnije bh. etničke grupe. Ukupni uzorak brojao je 256 ispitanika (81 pripadnika srpske, 90 hrvatske i 85 bošnjačke nacionalnosti), što je usvojeni standard za srodne studije genetičkih posebnosti europskog i svjetskog stanovništva. Uzorci su prikupljani na pet sabirnih lokaliteta, a dodatnom analizom ostvarenog uzorka ispitanika ustanovljeno je da prikupljeni uzorci potječu iz više od 50 većih naseljenih mjesta.

Tijekom prikupljanja uzoraka u potpunosti su respektirani standardi informiranja ispitivanih osoba o načinu i svrsi određivanja njihovih genetičkih profila. Pripremljen je pisani obrazac u kojem se jasno navode ciljevi poduzetih istraživanja, a svoj pristanak na test svojim potpisom su potvrdili svi ispitanici – dragovoljci. Usporedo s tim prikupljeni su podaci o ispitanikovim precima u liniji dvije prethodne generacije, čime se s jedne strane potvrđivala njegova *"nacionalna linija"*, a s druge sakupljale neophodne informacije o lokalnom porijeklu izvornog primarnog genskog fonda iz kojega ispitanik potječe.

Ukupna genomska DNA, iz uzorka pune krvi (3–7 ml), izdvojena je primjenom optimizirane fenol-kloroform metode organske ekstrakcije, koja se zasniva na njenom osnovnom modelu (Sambrook *et al.* 1989). Kvantificiranje izdvojene DNA realizirana je na *UV*–spektrometru (fluorimetar *DyNA QUANT® 200*), a prema protokolu predloženom od strane proizvođača (*Amersham Biosciences 1998*)

Proces amplifikacije i detekcije 28 odabranih bialelnih SNP i indel biljega (12f2, YAP, P37, M9, M12, M17, M26, M35, M47, M67, M68, M74, M78, M81, M89, M92, M102, M123, M170, M172, M173, M201, M207, M223, M227, M253, M267 i M269) realiziran je u odvojenim reakcijama za svaki od njih, a koncepcija lančane reakcije polimerazom (engl. *polymeraze chain reaction -PCR)* se posebice prilagođavala specifičnostima korištenih biljega.

Preliminarno, na osnovu prethodnih studija balkanskih populacija (Semino *et al.* 2000), odabran je inicijalni biljeg, koji je poslužio kao putokaz u daljim istraživanjima. Sustav izbora bio je hijerarhijski, tj. primjena i testiranje svakog sljedećeg biljega ovisila je o rezultatima dobivenih amplifikacijom *DNA* segmenta definiranog prethodnim biljegom.

Analiza uspješnosti amplifikacije provjeravana je promatranjem rezultata PCR analize na 2% agaroznom gelu, koji je potopljen u TBE pufer sa 0,5 µg/ml etidijum bromida. U reakciji se pomiješaju 5µl amplificirane DNA i 2,5µl 2% koloranta. Razultati se očitaju nakon 30-45 minuta elektrofereze .

Statistička i populacijsko-genetička obrada podataka obuhvatila je kalkulaciju nekoliko visoko informativnih parametara. Prvenstveno su izračunate frekvencije pojavljivanja detektiranih Y-haplogrupa unutar svake od ispitanih populacija, proveden AMOVA test inter i intrapopulacijskog variranja (Weir, Cockerham 1984; Excoffier, Smouse, Quattro 1992), *exact P value* testa (Raymond & Rousset 1995) i standardni χ^2 test u cilju utvrđivanja stupnja statističke značajnosti razlike opaženih haplogrupnih frekvencija među analiziranim populacijama. Također, izračunata je intrapopulacijska haplogrupna raznolikost (Nei 2000) te genetička distanca između definiranih populacija, kako primjenom standardnog obrasca (Reynolds *et al.* 1983), tako i primjenom populacijske *parwais FSTs* diferencijacijske metode.

Na osnovu dobivenih rezultata konstruiran je i Neighbor-joining tip dendrograma. U realizaciji navedenih analiza korišten je softver *ARLEQUIN ver. 2000* (Schneider *et al* 2000). *Principal Component* (PC) analiza je realizirana na osnovu haplogrupnih frekvencija primjenom XL-stat programa.

Rezultati ovih analiza su publicirani u vidu znanstvenih publikacija (Marjanović *et al.* 2005b, Marjanović *et al.* 2006c) i kongresnih usmenih i posterskih prezentacija (Marjanović *et al.* 2004a, Marjanović *et al.* 2005c).

Rezultati i diskusija

Sve ispitane individue determinirane su u okviru standardnih haplogrupa E, F*, G, I, J, K* i R. U ukupnom bh. uzorku opseg variranja ustanovljenih haplogrupnih frekvencija iznosio je od 2% za haplogrupu G do preko 50% za haplogrupu I (Marjanović *et al.* 2005b). Ovo svakako ukazuju na činjenicu da je haplogrupa I (Hg I) najučestalija u ukupnom bosanskohercegovačkom uzorku i da je ona skoro u potpunosti prezentirana subhaplogrupom I-P37, dok su ostale subhaplogrupe I-M253 i I-M223 prisutne "*u tragovima*". Ostale haplogrupe koje prelaze prag od 5% su Hg E (14,5%), R-M17 (13,7%) i Hg J (7,2%). Od ispitivanih nacionalnih grupa genetički najhomogeniji pokazao se ispitivani uzorak Hrvata čiji intrapopulacijska haplogrupna raznolikost iznosi 0,46. Zatim slijede Bošnjaci sa 0,76 i Srbi sa 0,83.

Analiza raznolikosti bialelnih biljega lociranih na nerekombinantnom dijelu Y kromosoma ukazuje na to da humanu populaciju Bosne i Hercegovine karakterizira prisustvo Y-haplogrupa karakteristično i za ostale europske populacije. Tako su u okviru bh. populacije detektirane europsko-specifične haplogrupe (I-M170, R-M17 i R-M269) koje vjerojatno vode porijeklo iz glacijalnih refugijuma iz balkanskog, ukrajinskog i franko-kantabrijskog refugijuma), kao i haplogrupe čije se porijeklo veže za Afriku (E-SRY_{4064}) i Srednji istok (J-12f2) koje su dospjele u Europu tijekom produženog *gene flow-a*. Ono što bosanskohercegovačku populaciju ipak izdvaja u odnosu na

ostale europske populacije je nazočnost subhaplogrupe I-P37 kod više od 50% ispitanika.

Naime frekvencija ove subhaplogrupe unutar, prvenstveno hercegovačkih, Hrvata iznosi oko 71% (što se vrlo vjerojatno donekle može pripisati i genetičkom driftu), ali je razmjerno visoka i unutar bošnjačke i srpske etničke skupine. To ukazuje na činjenicu da ove skupine dijele veliki dio zajedničkog genskog fonda koji je kreiran pod jasnim utjecajem pojedinih demografskih povijesnih momenata. Uzimajući u obzir paleolitsko porijeklo P37 mutacije u ovom balkanskom refugijumu, koje je sugerirano u prethodnim radovima (Rootsi *et al.* 2004), čini se vrlo vjerojatnim da je postglacijalna ekspanzija humane populacije koju karakterizira visoka učestalost ovog biljega iz jednog od glacijalnih refugijuma koji su postojali na prostoru Balkana odigrala najbitniju ulogu u kreiranju genskog fonda stanovništva recentne Bosne i Hercegovine.

Hg E je druga po zastupljenosti haplogrupa unutar bh. populacije (14,5%) i njena prisutnost u Europi predstavlja rezultat višestrukih migracija iz pravca Bliskog Istoka i sjeverne Afrike tijekom i poslije Neolitika (Cruciani *et al.* 2004, Semino *et al* 2004). Skoro u potpunosti je prezentirana *subkladom* E-M78 (13,7%) i zabilježeno je određeno variranje ovog biljega unutar ispitivanih etničkih grupa. Bitno je spomenuti da klinalna distribucija E-M78 u Europi i njena internalna mikrosatelitna varijacija se povezuje s njenom disperzijom u neolitskom i postneolitskom periodu s Balkana u svim smjerovima sve do Iberijskog poluotoka na zapadu, i vrlo vjerojatno Turske na jugoistoku (Cinnioglu *et al.* 2004, Semino *et al* 2004, Cruciani *et al* 2004). Naši podaci sugeriraju da je ova ekspanzija ostavila značajan trag u genofondu bh. populacije.

Hg J je druga haplogrupa koja je također dospjela u Europu preko bliskog istoka i njene *subklade* vjerojatno determiniraju proces kompleksnih migracija tijekom i poslije Neolitika (Cinnioglu *et al.* 2004, Semino *et al* 2004, Giacomo *et al* 2004). Unutar bh. populacije, ova haplogrupa je, u nazočnosti skoro svih njezinih *subklada*, detektirana prvenstveno unutar bošnjačke etničke grupe. Naime, detektirane su: J-M267 koja je povezana s arapskom ekspanzijom, J-M92 koja sugerira genetičku vezu između Anadolije i južne Italije, J-M67 koja

je frekventna na Kavkazu i J-M102 koja kao svoj centar maksimalne frekvencije determinira južni Balkan i jugo-centralnu Italiju. Ova posljednja je prvenstveno prisutna unutar srpske etničke grupe (6,2%). Izuzetno niska zastupljenost ove haplogrupe unutar ispitivanog uzorka bh. Hrvata je vrlo vjerojatno još jedan od pokazatelja (uz ranije navedenu visoku zastupljenost I-P37) da su genetičko odstupanje i efekt osnivača odigrali bitnu ulogu u kreiranju njegovog genofonda.

R-M17 je zastupljenija subhaplogrupa Hg R, koja je i u ranijim studijama detektirana u drugim istočno-europskim populacijama (Semino *et al* 2000, Passarino *et al* 2001, Wells *et al* 2001). Ona je skoro ravnomjerno distribuirana u sve tri etničke grupe (od 12,2% kod Hrvata do 15,3% kod Bošnjaka) i u potpunosti se uklapa u očekivanu distribuciju ovog biljega koji je skoro ekskluzivno zastupljen u istočnoj Europi i čiji gradijent opada u pravcu sjeveroistok-jugozapad. Ova distribucija se vjerojatno može primarno pripisati postglacijalnoj humanoj ekspanziji iz ukrajinskog glacijalnog refugijuma (Semino *et al* 2000), ali i infiltraciji indoeuropsko jezičnih populacija unazad 2000 godina iz pravca Rusije (Jovanović *et al.* 1979, Barać *et al.* 2003), kao i dolasku slavenskih plemena na ove prostore tijekom velike seobe naroda u 7. stoljeću. Ipak da bi se potvrdio ovaj scenarij neophodno je analizirati bosanskohercegovački R-M17 internalnu STR raznolikost.

Veoma je interesantna i nazočnost R-M269 subhaplogrupe unutar ispitivanog uzorka bh. populacije. Uprkos izuzetno slaboj zastupljenosti ovog biljega može se zaključiti da je genski fond franko-kantabrijskog glacijalnog refugijuma ipak ostavio traga i na genofond stanovništva recentne BiH, što je bilo pokazano i u prethodnim studijama u kojima je observirana mtDNA (Achilli *et al* 2004).

Prva PC analiza (Marjanović *et al.* 2005b) sugerira da su ove tri etničke grupe ekstremno bliske jedna drugoj, te blisko srodne ostalim balkanskim populacijama. Druga PC analiza pak pokazuje određenu izdvojenost uzorka bh. Hrvata u odnosu na sve ostale populacije, vjerojatno zbog ranije navedenog genetičkog drifta i efekta osnivača vezanog za elaborirani uzorak ove etničke skupine.

Na osnovu ovih rezultata mogu se diferencirati tri osnovna determinirajuća faktora kreiranja genskog fonda današnjeg bosan-

skohercegovačkog stanovništva. To su postglacijalna ekspanzija iz glacijalnog balkanskog refugijuma, kompleksni migracijski procesi iz pravca centralne Azije i istočne Europe te višestruke neolitske i postneolitske migracijske epizode koje su na ove prostore donijele dijelove genofonda srednjoistočnog i afričkog porijekla.

Osnovni pravci eventualnih budućih studija u rekonstruiranju mikrofilogenetskih pravaca i modela naseljavanja prostora Bosne i Hercegovine

Rezultati ove studije ponudili su okvir jednog od mogućih scenarija naseljavanja prostora recentne Bosne i Hercegovine. U cilju njegovog testiranja i detaljnije elaboracije neophodno je u budućim studijama inzistirati na više osnovnih parametara.

Prvi od njih je multidisciplinarnost budućih istraživanja koja podrazumijeva detaljan pregled svih povijesnih činjenica vezanih za naseljavanje BiH i balkanskog regiona uopće. To bi, između ostalog, obuhvatilo analizu svih dosadašnjih povijesnih, arheoloških i drugih otkrića koji se povezuju za determinirajuće migracijske faktore, ali i za recentnije mikromigracijske procese. Svakako, neophodna je usporedba dobivenih rezultata ove studije s prethodnim populaciono-genetičkim studijama zasnovanim na analizi velikoga broja, kako fenotipskih tako i molekularnih biljega. Takav pristup bi mogao značajno utjecati na modeliranje ponuđene konstrukcije, zasnovane na rezultatima analize variranja holandričnih biljega.

Izuzetno je važan drugi parametar koji ukazuje na datiranje osnovnih mutacija unutar uzorka bosanskohercegovačke populacije. Metoda analize odgovarajućih Y-vezanih STR biljega, njihove frekventnosti i korelacije sa determiniranim haplogrupama omogućava estimaciju vjerojatnog perioda nastanka ovih mutacija. Tako dobiveni rezultati omogućit će preciznije procjenjivanje regionalnih migracijskih procesa. Za očekivati je da će određivanje starosti Hg I unutar bosanskohercegovačke populacije, uz komparaciju sa istim parametrom susjednih populacija, ponuditi odgovor na pitanje da li je ovaj zapadnobalkanski refugijum ustvari centar postglacijalne humane ne-

okolonizacije europskog kontinenta, ili je on particija šireg balkansko-istočnoeuropskog paleolitskog autohtonog genetičkog bazena. Također, vjerojatno će nam pružiti preciznije odgovore na indicije o utjecaju recentnijih migracija, kao što su one uvjetovane položajem ove regije unutar rimskih carstava, velika seoba naroda iz 6. i 7. stoljeća, te utjecaj Otomanske imperije u formiranju recentnog genofonda bosanskohercegovačke populacije.

I posljednje, ali ujedno i najvažnije, aktivnosti moraju biti usmjerene k ciljanom proširivanju odabranog uzorka. Uzorak od 256 individua za ukupnu bosanskohercegovačku populaciju je, u europskim razmjerima, daleko veći od skoro svih do sada analiziranih uzoraka za jednu takvu, relativno malu, populaciju. Također, veličina pojedinačnih uzoraka najbrojnijih bh. etničkih skupina u potpunosti zadovoljava kriterije ovog tipa istraživanja i oni su obuhvatniji od mnogih znatno većih populacija, koje su proučavane u prethodnim europskim studijama. O kvalitativnoj reprezentativnosti ukupnog uzorka, sama za sebe, govori i činjenica da vodi porijeklo iz više od 50 različitih mjesta u BiH. S obzirom na visoku specifičnost i usku povezanost ispitivanih bh. etničkih grupa, njihovu zajednički historijski razvoj, specifične mikromigracijske tijekove, kao i specifične povijesne uvjete nastajanja ovih etničkih populacija bitno je ispitati intrapopulacijsku raznolikost regionalnih subpopulacija. Primjera radi, hrvatska populacija bi se mogla analizirati uključujući poduzorke hercegovačkih, srednjobosanskih i posavskih Hrvata, srpska bi obuhvaćala hercegovačke, istočnobosanske i krajiške grupe, dok bi se bošnjačka mogla istraživati komparirajući hercegovačku, istočno-srednjobosansku i zapadnobosansku skupinu, pri čemu se mogu respektirati i sve ostale demografsko-genetičke osobitosti šire i uže definiranih lokalnih dijelova stanovništva svih ovih naroda. Nakon toga bi bila neophodna interpopulacijska komparacija u istoj regiji. Takav pristup bi mogao pružiti odgovore na pitanja da li su signifikantne razlike ustanovljene ovom studijom doista interpopulacijskog (etničkog) ili, **što je mnogo vjerojatnije, intrapopulacijskog (regionalnog) karaktera.**

Do realizacije takvih kompleksnih istraživanja, neophodno je konstatirati da svi nalazi, implikacije, hipoteze, rekonstrukcije i modeli ove studije počivaju na rezultatima analize skrining-uzorka bo-

sanskohercegovačkog stanovništva i odgovarajućih relacija s ranije istraženim euroazijskim populacijama.

Posljednja znanstvena istraživanja iz ove oblasti ponudila su jedan uistinu zanimljiv i skoro potpuno novi scenarij i hrvatska znanost ima tu sreću da je od samoga početka, prvo kroz radove prof. dr. Dragana Primorca i suradnika (Semino *et al* 2000), a zatim i uvaženoga znanstvenog tima, pod okriljem akademika Pavla Rudana, (Barać *et al* 2003 i drugi) značajno uključena u tom pravcu. Ipak, neophodan je izuzetan oprez u široj medijskoj prezentaciji ovih znanstvenih rezultata kako bi se izbjeglo krivo prezentiranje dosegnutih činjenica, te neznanstvenu zloupotrebu koja može imati nesagledive posljedice.

LITERATURA

Achilli A, Rengo C, Magri C *et al.* (2004) The molecular dissection of mtDNA haplogroup H confirms that the Franco-Cantabrian glacial refuge was a major source for the European gene pool. *Am J Hum Genet* 75, 910–918.

Amersham Biosciences. DyNA QUANT® 200 Fluorometer User Manual. San Francisko (USA): *Amersham Biosciences*: 1998.

Barać L, Peričić M, Klarić IM *et al.* Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates. *Eur. J. Hum. Genet.* 2003; 11: 535-542.

Berberović Lj. Incidence of colour blindness ina a sample of the population of Sarajevo (Bosnia). *Bull. Sci., Sect A* 1969; 14: 11-12.

Berberović Lj, Hadžiselimović R, Karanac V. Sustav sklapanja brakova u SR BiH, s obzirom na AB0 u Rh sustav krvnih grupa (analiza grupa slučajeva spornog očinstva). II jugoslavenski simpozijum iz humane genetike, *Rezimei referata* 1973: 41.

Berberović LJ, Hadžiselimović R, Hadžić A. Tha Ability of Tasting PTC in a Group of School Children from Banja Luka. *Bull. Sci., Sect. A* 1973; 18: 4-6.

Bowcock AM, Ruiz-Linares A, Tomfohrde J *et al.* High resolution of human evolutionary trees with polymorphic microsatellites despite a constraint in allele length. *Nature* 1994; 368: 455-457

Casanova M, Leroy P, Broucekkine C *et al.* A human Y-linked DNA polymorphism and its potential for estimating genetic and evolutionary distance. *Science* 1985; 230: 1403-1406.

Cinnioglu C, King R, Kivisild T *et al*. Excavating Y-chromosome haplotype strata in Anatolia. *Hum. Gen.* 2004; 114: 127-148.

Clarck MS, Wall WJ. Chromosomes – The Complex Code. London (England): *Chapman and Hall*; 1996.

Cruciani F, Santolmazza P, Shen P *et al.* A back migration from Asia to sub-Saharan Africa supported by high-resolution analysis of human Y-chromosome haplotypes. *Am. J. Hum. Genet* 2002; 70: 1197-1214.

Excoffier L, Smouse P, Quattro J. Analysis of molecular variance inferred from metric distances among DNA haplotypes: Application to human mitochondrial DNA restriction data. *Genetics* 1992; 131: 343-359.

Di Giacomo F, Luca F, Popa L *et al.* Y chromosomal haplogroup J as a signature of the post-neolithic colonization of Europe. *Hum Genet* 2004; 115, 357–371.

Hadžiselimović R. Podaci o učestalosti tipova ušne jagodice (*lobulus auriculae*) kod stanovništva Sarajeva. *Genetika* 1970; 2: 155.

Hadžiselimović R, Brdar D. Populacijsko genetička analiza distalne ekstenzibilnosti palca u stanovništvu Prijedora. *God. Biol. Inst.* 1979; 32: 117.

Hadžiselimović R. Diferencijalna reprodukcija kao mogući faktor genetičkog drifta u stanovništvu Bosne i Hercegovine. Simpozijum "Savremena populaciono - genetička istraživanja u Jugoslaviji (Sarajevo), *Knjiga saopštenja* 1983: 121.

Hadžiselimović R.: Razvojne faze i pristupni modeli savremenih populaciono – genetičkih istraživanja kvalitativne varijacije u stanovništvu Bosne i Hercegovine. *Genetika* 1984; 3: 223-231.

Hadžiselimović R. *Antropopligija – biodiverzitet recentnog čovjeka (autorizirana skripta)*, Sarajevo (BiH): *INGEB*; 2005.

Hammer MF, Zegura SL. The role oh the Y chromosome in human evolutionary studies. *Evol. Anthropol.* 1996; 5: 116-134.

Hammer MF, Karafet TM, Red AJ, Jarjanazi H, Santachiara-Bennerecetti S, Soodayll H, Zegura SL. Hierarchical patterns of global human Y chromosome diversity. *Mol. Biol Evol.* 2001; 18: 1189-1203.

Himmel H. Die Soldatenmaterial der Herzegowina in Anthropologisher Beziehung. *MAGW* 1887; 17: 84.

Jin L, Underhill PA, Doctor V, Davis RW, Shen P, Cavalli-Sforza LL, Oefner PJ. Distribution of haplotypes from a chromosome 21 regions distinguishes multiple prehistoric human migrations. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 1999; 96: 3796-3800.

Jobling MA, Pandya A, Tyler-Smith C. The Y chromosome in forensic analysis and paternity testing. *Int. J. Legal Med.* 1997; 110: 118-124.

Jobling MA, Tyler-Smith C. New uses for new haplotypes the human Y chromosome, disease and selection. *Trends. Genet.* 2000; 16: 356-362.

Jobling MA, Tyler-Smith C. The human Y chromosome: an evolution marker comes of age. *Nature Rev. Genet.* 2003; 4: 598-612.

Jovanović, B. (1979) *Preistory of south Slavic countries.* (ed. N. Tasic) vol 3. Sarajevo: Svjetlost.

Malcolm N. Bosnia: A Short History. London (UK): *Macmillan London Limited Copyright*; 1994.

Marjanović D, Kapur L, Drobnič K *et al.* Comparative study of genetic variation at fifteen STR loci in three isolated populations of Bosnian mountain area. *Human Biology* 2004; 76: 15-32.

Marjanović D, Fomarino S, Montagna S *et al.* The distribution of Y-chromosome haplogroups in the three main ethnic groups of Bosnia and Herzegovina. 6st *Balkan Meeting on Human Genetics, Thessaloniki, Greece*; Abstracts: 37 2004b.

Marjanović D, Bakal N, Pojskić N *et al.* Population Data for the Twelve Y-chromosome Short Tandem Repeat Loci from the Sample of Multinational Population in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Forensic Science* 2005; 50: *1*: 223-225.

Marjanović D, Kapur L, Pojskić N, Hadžiselimović R. DNA diversity in the studies of genetic distance among isolated human populations in Bosnia. Humane Evolution 2005a; 20: *2-3*: 157-166.

Marjanović D, Fomarino S, Montagna S *et al.* The peopling of modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome haplogroups in the three main ethnic groups. Annals of Human Genetics 2005b; 69: *6*: 757-764.

Marjanović D, Fomarino S, Bakal N *et al.* Y-chromosome bi-allelic and STR markers in the three main ethnic groups of modern Bosnia and Herzegovina. European Journal of Human Genetics Vol 2005c; 13: Supplement 1: 339.

Marjanovic D, Bakal N, Pojskic N *et al.* Allele Frequencies for 15 Short Tandem Repeat Loci in a Representative Sample of Bosnians and Herzegovinians. Forensic Science International 2006a; 156: *1*: 79-81

Marjanovic D, Pojskic N, Davoren J *et al.* Population data at two STR loci D2S1338 and D19S433 in the sample of multinational Bosnia and Herzegovina residents. Journal of Forensic Science 2006b; 51: *5*: 1219-1220.

Marjanovic D, Pojskic N, Kalamujic B *et al.* Most recent investigation of peopling of Bosnia and Herzegovina: DNA approach. Documenta Praehistorica 2006c; XXXIII: 21-28.

Nei M, Kumar S. Molecular Evolution and Phylogenetics. Oxford, New York: *Oxford University Press*; 2000.

Passarino G, Cavalleri GL, Lin AA *et al.* Different genetic components in the Norwegian population revealed by the analysis of mtDNA and Y chromosome polymorphisms. *Eur. J. Hum. Genet.* 2001; 10: 521-529.

Pojskić N, Ahmic A, Kapur L *et al.* Efects of forced migration on spatial and temporal changes on genetic structure of two local populations in Bosnia and Herzegovina. Hum. Evolution 2003; 20: 2-3: 137-145.

Raymond M., Rousset F. An exact test for population differentiation. *Evolution* 1995; 49: 1280-1283.

Rootsi S, Magri C, Kvislid T *et al.* Phylogeography of Y-chromosome haplogroup I reveals distinct domains of prehistoric gene flow in Europa. *Am. J. Hum. Genet.* 2004 (in press).

Sambrook J, Fritsch EF, Maniatis T. Molecular Cloning: A Laboratory Manual. Cold Spring Harbor (NY-USA): *Cold Spring Harbor Laboratory Press*; 1989.

Schneider S, Roessli D, Excoffier L. Arlequin ver.2000: The software for population genetics data analysis. Genetics and Biometry Laboratory, University of Geneva, Switzerland, 2000.

Scozzari R, Cruciani F, Pangrazio A *et al.* Human Y-chromosome variation in the western Mediterranean area: implication for the peopling of the region. *Hum. Immunol.* 2001; 62: 871-884

Semino O, Passarino G, Oefner PJ, *et al.* The genetic legacy of paleolithic *homo sapiens* in extant Europeans: a Y chromosome perspective. *Science* 2000; 290: 1155-1159.

Semino O, Magri C, Benuzzi G *et al.* (2004) Origin, diffusion, and differentiation of Y-chromosome haplogroups E and J: Inferences on the neolithization of Europe and late migratory events in the Mediterranean area. *Am J Hum Genet* 74, 1023–1034.

Shen P, Wang F, Underhill PA *et al.* Population genetic implications from sequence variation in four Y chromosome genes. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2000; 97: 7354-7359.

Underhill PA, Jin L, Lin AA *et al.* Detection of numerous biallelic polymorphisms by denaturing high-performance liquid chromatography. *Genome Res.* 1997; 7: 996-1005.

Underhill PA, Shen P, Lin AA *et al.* Y chromosome sequence variation and the history of human population. *Nat. Genet.* 2000; 26: 358-361.

Wells RS, Yuldasheva N, Ruzibakiev R *et al.* The Eurasian heartland: a continental perspective on Y-chromosome diversity. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2001; 98: 10244-10249.

Weir BS, Cockerham CC. Estimating F-statistics for the analysis of population structure. *Evolution* 1984; 38: 1358-1370.

Y Chromosome Consortium. A nomenclature system for the tree of human Y-chromosomal binary haplogroups. *Genome Res.* 2002; 12: 339

Napomena: Dana 11. siječnja 2006. godine održan je u Matici hrvatskoj u Zagrebu okrugli stol pod nazivom *Genetička otkrića – nova vrela za etnogenezu i povijest Hrvata*. Ovaj prilog je pisana verzija izlaganja doc. dr. sc. Damira Marjanovića, koji je izlaganje pripremio u koautorstvu s prof. dr. sc. Draganom Primorcem i prof. dr. sc. Rifatom Hadžiselimovićem. Ovaj tekst objavljuje se prvi put i to u redakciji koautora.

O arijanstvu u usporedbi s *Crkvom bosanskom*

1.

Arijanci su se već od početka u svom bogoslovlju cijepali na stroge i umjerene. Strogi su se nazivali i *anomojcima* stoga što su naučavali da je Isus stvoren iz “ništa” i da je zato bitno različit od Oca. Umjereni arijevci ili poluarijevci su se dijelili na dva ogranka.[278] Istočni Goti su sredinom V. stoljeća prihvatili homojsko arijanstvo,[279] a sam Wulfila ubraja se u homojce i on je stvarno jedva nešto drugo vjerovao nego većina pravovjernih.[280]

---

[278] Jedni su naučavali, “*da Sin, iako nije istobitan Ocu, kao što to ispovjedaju pristaše Nicejskoga Vjerovanja, nije Mu ni različnobitan, kao što to hoće strogi arijevci, nego Mu je sličan po biti ili sličnobitan. Neki su ovu sličnobitnost tako poimali, da su se od pristaša Nicejskoga Vjerovanja samo u izrazima razlikovali. Ove je poluarijevce u borbu sa strogim arijevcima predvodio Bazilije Ankirski, pa su se prozvali i bazilijevcima, dok su se po svojoj nauci zvali homojuzijcima.*” Drugi su poluarijevci “*ispovjedali, kako je Sin doduše sličan Ocu, ali samo voljom. Prema tome su se prozvali homojcima… Homojci su nastali od strogoga arijevstva, pa su po svome mentalitetu bili bliži anomojcima nego homouzijcima.”* (J. Jelenić, *Povijest Hristove crkve*. II. knjiga. Nakladnik Savez Trećega reda, Zagreb, 1924, str. 40-41.)

[279] G. Haendler, *Geschichte des frühmittelalters und der Germanenmission.* U: Gert Haendler - Günther Stökl, *Die Kirche in ihrer Geschichte*. II. izdanje, Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen, 1976, str. 9.

[280] “*In seinem Glaubensbekenntnis, das uns Auxentius überliefert, wird Christus bezeichnet als filius unigenitus, Dominus et Deus noster. Also bekennt auch Wulfila die Gottheit Christi. Freilich wird Gott-Vater übergeordnet, er ist ‘Gott unseres Gottes’… Man kann Wulfila und seine Anhänger nur ‘in terminologischer, nicht aber in religiöser Hinsicht als Häretiker beurteilen’.*” (Gert Haendler, *Geschichte des frühmittelalters und der Germanenmission.* Str. 6. U: Ha-

Arijanizam je sebe doživljavao kao oživotvorenje prakršćanstva, a svoje dugo održanje može zahvaliti posebno bogoslužju na narodnom jeziku, kao i činjenici postojanja Wulfilina prijevoda *Svetog pisma*. Uz navedeno važna je i činjenica da je arijanizam dopuštao kraljevima arijanskih naroda da budu poglavari njihovih nacionalnih crkava.[281] Narod se nije posebno okupirao teološkim suptilnostima tako da podjela između nicejskog kršćanstva i arijanizma nije bila bitna u shvaćanju teoloških finesa širokih pučkih slojeva.[282] Arijanska crkva imala je strogu hijerarhijsku strukturu, a njezini su joj posjedi u nekretninama također omogućivali moćni utjecaj na vladarskim dvorovima i on nije bio slabiji od onoga na teritoriju Katoličke crkve.[283] U gradovima koje su nastavali istodobno arijanci i katolici djelovala su dva biskupa, katolički i arijanski. Dakako da su za potrebe arijanaca bile građene nove crkve ako nije postojala mogućnost preuzimanja nekih ranije sagrađenih.[284] U Gota se, osim rijetkih iznimaka, na dvoru i u natpisima kao službeni jezik koristio latinski.[285] Bogoslužje se u arijanskoj crkvi držalo samo na narodnom jeziku, a arijanski

---

endler Gert - Günther Stökl, *Die Kirche in ihrer Geschichte.* II. izdanje, Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen, 1976.)

281 Michel Rouche zaključuje da je ta činjenica bila najveća zapreka suživljenju pobijeđenih i pobjednika i glavni uzrok nestanka Vandala i Ostrogota. (M. Rouche, *Storia dell´alto medioevo.* Jaca Book, Milano, 1993, str. 12.)

282 "*Kad su i ostali Istočni Germani, nastanjeni na obema stranama Dunava, primali hrišćanstvo, nastajale su i među njima brojne sekte, jeresi, crkvene opštine različitih dogmatskih opredeljenja i učenja, koja su se u ovo vreme javljala kao posledica velikih razlika u tumačenjima dogma nove religije. Prokopije (Bell. Got. IV, 4) lepo kaže da vernici, naročito Germani, ni sami nisu znali kojem hrišćanskom učenju pripadaju, jer nisu bili u stanju da shvate suptilne razlike novih hrišćanskih učenja*." (Ivan Pudić, *Seobe i iščezavanje istočnih Germana*. Anali Filološkog fakulteta u Beogradu. Knjiga VII za 1967. Beograd, 1967, str. 120.)

283 R. Luft, *Die Goten unter dem Kreuz*. Adolf Klein Verlag, Leipzig, 1935., str. 45.

284 Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997, str. 59.

285 Ferdinand Wrede, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien.* Karl J. Trübner, Strassburg, 1891, str. 14 –15.

kler nije živio u celibatu i nosio je pučku odjeću.[286] U arijanskih Gota uglavnom je prevladavala vjerska tolerancija.[287] Pape su arijance tretirali kao heretike gore od pogana, nazivajući ih okuženim ljudima i svinjama s kojima se ni za stolom ne može sjediti.[288] Nauk arijanizma nije se naizgled razlikovao od nicejskog vjerovanja.[289] Salvian sudi oko 440. godine da su sljedbenici Wulfiline homojske kristologije u zabludi ne iz mržnje, nego iz ljubavi prema Bogu kojega oni poštuju i ljube.[290]Prvobitno shvaćanje Trojstva u arijanaca tijekom vremena se ublaživalo.[291] Teodorik podiže arijansku crkvu u ime Isusa Krista.[292] Carevi arijanci stavljali su na revers svoga novca kristogram.[293] Arijanci su koristili obred krštenja koji je Katolička crkva držala pravovaljanim.[294] U rimskoj Crkvi od V. stoljeća prevladava krštenje male-

---

[286] Helmut Schröcke, *Germanen. Slawen*. Verlag für ganzhelitliche Forschung, Viöl, 1999., str. 279.

[287] F. Wrede, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien,* str. 12. Usp. i Heinz-Eberhard Giesecke, *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Verlag B. G. Teubner, Leipzig – Berlin, 1939., str. 23-221.

[288] H. Schröcke, *Germanen. Slawen*, str. 269.

[289] G. Haendler, *Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission.* U: *Die Kirche in ihrer Geschichte,* str. 5 - 6.

[290] G. Haendler, *Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission*, str. 6.

[291] U tom smislu u arijanizmu su se očitovala i shvaćanja da Duh Sveti nije pravi Bog, da Marija nije Bogorodica nego majka ljudskog sina, da Krist nije pod Pilatom raspet. (Heinz - Eberhard Giesecke, *Die Ostgermanen und der Arianismus.* B. G. Teubner, Leipzig – Berlin, 1939, str. 23-25, 44, 50-51, 60-61.) O prvobitnim shvaćanjima Krista i Trojstva u arijanstvu usp. Atanasio, *Trattati contro gli ariani.* Citta nuova, Roma, 2003, str. 359.; Manlio Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo.* Institutum patristicum “Augustinianum”, Roma, 1975, str. 598.; M. Simonetti, *Studi sull’arianesimo*. Editrice Studium, Roma, 1965, str. 200.

[292] “THEODORICUS REX HANC ECCLESIAM A FUNDAMENTIS IN NOMINE DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI FECIT.” (Pedro de Palol – Gisela Ripoll, *Die Goten*. Bechtermünz Verlag Weltbild Verlag GmbH, Augsburg, 1999, str. 55.) Usp. Bruno Schulz, *Das Grabmal des Theoderich zu Ravenna*. Mannus - Verlag, Bonn, 1974, str. 34. (Pretisak izdanja iz 1911. godine.)

[293] Branka Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Katalog izložbe: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*. Arheološki muzej, Zagreb, 1994, str. 67.

[294] U Rimskoj crkvi se, od druge polovine IV. do oko sredine VII. stoljeća, držalo da već krštene arijance, koji su htjeli preći u katoličku vjeru, ne treba ponovno

ne djece[295], a i arijanci su krštavali djecu.[296] Kralj Authari (584 - 590) izričito je 590. godine zabranio katoličko krštenje za langobardsku djecu.[297]

2.

Utjecaj arijanizma na nekadašnji desidijatski prostor bio je moguć iz Panonije i doseobom "pogana", kako su nazivani i arijanci. Arijanski biskupi u panonskim zajednicama pretvorili su, "*kako se to u literaturi s pravom ističe, IV. stoljeće u svoje stoljeće*".[298] Međutim, ranokršćansko razdoblje u hrvatskom dijelu Panonije najslabije je istraženi arheološki horizont.[299] Teritorij Desidijata, odnosno kasnije

---

krstiti. (Heinrich Denziger – Peter Hünermann, *Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*. Đakovo, 2002. Izdavač Karitativni fond UPT: 'Ne živi čovjek samo o kruhu', str. 49-50, 86-88, 125,133.) Ivanu Krstitelju posvećena je arijanska crkva 661. godine u San Juan de Baños /Baños de Cerrato, Palencia/. (Siegfried Fuchs, *Kunst der Ostgotenzeit*. Walter de Gruyter, Berlin, 1944, str. 132-134.)

295 J. Jelenić, *Povijest Hristove crkve*, II, str. 106.

296 *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. Sv. 5, str. 536-537.

297 Njegov nasljednik Agilulf (591-616) bio je mnogo tolerantniji. (Wilfried Menghin, *Die Langobarden*. *Archäologie und Geschichte*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 1985, str. 136.) Usp. Giuseppe Restelli, *Goti Tedeschi Longobardi*. Paideia Editrice, Brescia 1984, str. 72.

298 Mirja Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinetalne Hrvatske*. U: *Od nepobjedivog sunca*, str. 37.

299 "*Usprkos nastojanjima da se pojedini oblici arhitekture pripišu arijanskim Gotima, činjenica je da arijansko kršćanstvo nije stvorilo nikakav poseban svijet simbola, odnosno, umjetnosti općenito. Ono je, naprotiv, uvelike bilo nesklono umjetničkim i simboličkim očitovanjima vjerskih osjećaja i rituala. S obzirom da je veći dio hrvatske Panonije u IV. st. bio pod utjecajem arijanskoga kršćanstva, osobito snažnoga na području istočne Slavonije sa središtem u Mursi, pitanje je može li se barem djelomice toj činjenici pripisati izrazito mali broj predmeta, obilježenih kršćanskom simbolikom. Takvoj bi pretpostavci u prilog išao i podatak da većina predmeta s kršćanskim simbolima potječe iz Siska – biskupije koja se uspjela oduprijeti arijanskoj prevlasti.*" (Branka Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. U: *Od nepobjedivog sunca*, str. 41, 67.)

srednjovjekovne Bosne, mogao je biti pod utjecajem arijanizma iz Panonije, kao i od doseljenih Hrvata u Liku, Krbavu i Gacku, koji su po Tomi, bili arijanci. Po *Hrvatskoj kronici* i na teritoriju kasnije Bosne zavladala je gotska dinastija koja je mogla biti samo arijanska, ali ona je (prema tom ljetopisu) prestala vladati u VII. stoljeću. Istočni Goti gradili su crkve i na području rimske Dalmacije.[300] U arhitektonskom smislu gradnje nije moguće razlikovati katoličke crkve i baptisterije od arijanskih crkava i baptisterija.[301] Razlika u arhitekturi između crkava, koje su pripadale arijancima i sljedbenicima nicejskog pravovjerja, nije bilo.[302]

Gregor Čremošnik prvi je u historiografiji, 1937. godine, obrazlagao mišljenje da vjera bosanskih krstjana vuče podrijetlo od arijanskih Gota.[303] "*Radi se, naime, o upadnoj okolnosti da se bogumilstvo i srodne jeresi pojavljuju baš u onim istim zemljama, u kojima su nekoliko vekova ranije boravili Goti i u kojima su oni ostavljali svoga elementa kao trajne naseljenike. To teritorijalno podudaranje može biti jedna puka slučajnost, ali može imati i svoje dublje značenje... Celo vreme svoje vladavine u Italiji kralj Teoderih ostaje u dobrim odnosima sa Vizantijom i upravlja Italijom nominalno u ime istočnog carstva. Tek pred kraj njegovog života odnosi sa Vizantijom postadoše zategnuti. U Vizantu se bio popeo na prestolje ortodoksni Justin, čiji je još ortodoksniji i netrpeljivi nećak Justinijan počeo bezobzirno da progoni jeretike i da ih nasilno obraća u pravoverne. Tada Teoderih prisili papu Ivana da lično on pođe u Carigrad, da tamo na carskom dvoru interveniše u korist progonjenih jeretika (jedinstveni slučaj da verski glavar pravovernih mora da moli i krivo-*

300 "*Kao revni hrišćani Istočni Goti su, to se može pretpostaviti, morali imati svoje hramove. Koje od mnogih sačuvanih bazilika, međutim, pripadaju arijanskim Gotima, a koje ortodoksnom domaćem stanovništvu, do danas nije rasvijetljeno.*" (Nada Miletić, *Rani srednji vijek*. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* str. 378-379.)

301 F. Glaser, *Frühes Christentum,* str. 42, 59.

302 Vladimir Posavec, *Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji.* Historijski zbornik, god. XLIX, 1996, str. 10.

303 G. Čremošnik, *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*. Prosveta, XXI/1937, 1,10-16.

verce). Niko ne može sumnjati da su progonjeni krivoverci oni ostaci Germana, prvenstveno Gota, koji su ostali na Balkanu, unutar granica istočnog carstva, i posle seobe jezgre toga naroda u Italiju, a od takvih zaostalih Gota vodi svoje poreklo gore spomenuti istoričar Jordan. U protivnom slučaju, Teoderih ne bi imao interesa da se tako neobično intenzivno zauzima za njih. Iz toga se, dalje, može zaključiti da je gotsko-arijanski elemenat na Balkanu, i to u onom delu Balkana koji je ostao pod vlašću istočnog carstva (ceo Balkan sem Bosne i Dalmacije), morao biti srazmerno znatan i jak, dok je mogao izazvati državnu upravu na energične mere u prilog pravovernih... Zločin nad Amalasvintom mora da je prouzrokovao u samom početku rata cepanje gotskih snaga. Amalasvintini pristaše zacelo su voleli da idu zajedno sa Vizanticima protiv Teodahada, nego da se bore na strani ovog nevaljalca koji među njima ni od ranije nije uživao dobar glas protiv Justinijana kao nominalnog vrhovnog gospodara na jednoj, a osvetnika Amalasvinte na drugoj strani. I zaista, Prokopije priča da je u Italiji mnogo Gota prešlo na stranu Vizantinaca, među njima glavom sam Teodahadov zet Evermut. Sva je prilika da ni u Bosni nije drukčije izgledalo, da su i u Bosni Goti prelazili Vizantincima iz istih razloga, inače bi bilo prosto nemoguće da cela ta pokrajina za manje od po godine padne u ruke dosta slabih carskih snaga... Na taj je način više nego verovatno da je i u Bosni ostalo gotskoga elementa i onda, kada je gotska politička vlast u Italiji i celome Iliriku propala pod navalom Justinijana. Uostalom, ako bi o tome sumnjali samo ime Gacko (o tome je pisao J. Kelemina) može nas uveriti o ispravnosti gornje pretpostavke. Gacko (´gotsko´ t. j. selo ili naselje) mogli su novodoseljeni Sloveni nazvati samo ono naselje u kome stanuju Goti. Iz toga sledi da su ili Sloveni doselili u Bosnu pre gotske propasti god. 535, ako naime zabacimo pretpostavku o gotskim etničkim ostacima u Bosni - tako rano naseljavanje Slovena je prema svima do sada poznatim faktima isključeno -, ili da su Sloveni prilikom doseljavanja pred kraj VI stoleća nalazili još uvek gotskih ostataka, što je s obzirom na napred navedene momente mnogo verovatnije. Isto tako, i gotski naziv Onogošta (gotski Anagast), današnjeg Nikšića, je najlakše protumačiti na taj način da su Sloveni i u tome gradu zatekli

još stare gotske naseljenike i zadržali stari naziv."[304] U svezi s iznesenim Čremošnikovim mišljenjem treba navesti kako se u literaturi naziv "arijanci" u srednjem vijeku tumači u smislu da se odnosio primarno na one za koje se vjerovalo da niječu božanstvo Kristovo. Tako se navodi da je naziv "arijanska hereza" od prve polovine XI. stoljeća u upotrebi i kao oznaka za neomaniheizam,[305] a od XII. stoljeća da se posebno odnosio na katare.[306]

Čremošnikova zapažanja ostala su dugo vremena bez posebnog odjeka u historiografiji.[307] Poslije II. svjetskog rata Čremošnikovo mišljenje ponovili su kao mogućnost Ivan Pudić[308] i Marko Japundžić. [309] Tek je L. Margetić 2003. godine na jednom skupu u Zagrebu na temu *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* poku-

---

304 G. Čremošnik, *Oko bogumilstva*, str. 12-16.

305 Yves Congar, "*Arriana haeresis" come designation du neomanicheisme au XIIe siecle.* Revue des sciences philos. et theo. Godište XLIII za 1959, str. 451, 456, 461.

306 G. Rottenwöhrer, *Der Katharismus.* Band III., str. 440-451.

307 Josip Hamm napominje da i Stefan Prvovjenčani u *Žitiju* svoga oca govori o tome kako se Arijeva hereza u Nemanjino vrijeme ukorijenila u njegovim zemljama i dodaje "da se i Stefan i Toma toliko obaraju baš na arijanstvo", pa nas to dovodi "*i nehotice na pomisao nije li naša ´bosanska crkva´u svojoj prvotnoj jezgri bila nastavak srednjovjekovnog arijanstva koje je baš u Bosni za sobom ostavilo brojne arhitektonske spomenike*." (J. Hamm, *Glagoljica i sv. Braća.* Hrvatska smotra, VII/1939, 9, 446 - 447.) Vladimir Ćorović odbio je prihvatiti Čremošnikovo mišljenje s ovim obrazloženjem: "*G. Čremošnik je skrenuo pažnju na to, da se bogumila javljaju naročito u onim oblastima, gde su ranije stanovali Goti i misli da u tom možda ima neke veze. Nama ta kombinacija ne izgleda mnogo ubedljiva:* 1) *što je najveći deo Gota već napustio oblasti Balkana kad su na nj zaseli Sloveni i da preostale manje skupine nisu mogle vršiti jači uticaj; i* 2) *što glavna oblast, gdje se bogumilstvo razvilo, srednja i južna Maćedonija, nije bila nikad pod dužim i intenzivnijim uticajem Gota*." (V. Ćorović, *Historija Bosne*, str. 180-181.)

308 "*Nije isključeno da prve korene bogumilstva treba tražiti u arijanizmu ovih Istočnih Germana, pretežno Vulfinilih Gota, koji su se na Balkanu zadržali kao samostalna nacija do početka 10. veka, sve dok se nisu utopili u Slavene*". (I. Pudić, *Gotski jezik i istorijska gramatika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd, 1971, str. 28.)

309 "*Naprotiv, u Bosni je to bila vladajuća religija, po svoj prilici nakalamivši se na arijanstvo koje je bilo rašireno u Bosni i Slavoniji od najstarijih vremena pa sve*

šao detaljnije obrazložiti tezu "*da heterodoksija bosanskih krstjana ima jednu od svojih osnova u kvaziarijanskom naučavanju, koje se uz sve perturbacije uspjelo sačuvati u Bosni još od vremena kada je arijanstvo bilo državna politika Rimskog Carstva u 4. stoljeću*". To je, po njemu, bilo moguće zato što ortodoksija iz Rima (odnosno Konstantinopola) nije od 5. do 11. stoljeća mogla u Bosni jače i izravnije djelovati.[310] Neke su Margetićeve pretpostavke nedokazive,[311] a neprihvatljivo je njegovo zaključivanje o obredu krštenja bosanskih krstjana samo na temelju nebosanskih vrela.[312]

Na mogućnost da Crkva bosanska potječe iz arijanstva, posredno bi mogli upućivati neki izvori koji spominju arijanizam u su-

---

do dolaska Turaka, kako to svjedoče povijesni dokumenti." (M. Japundžić, *Tragom hrvatskoga glagolizma*, str. 8.)

310 L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*. U: *Fenomen 'krstjani'*, str. 55-64, 89-90. L. Margetiću nije poznat Čremošnikov rad o ovoj problematici pa ga zato i ne spominje.

311 Na primjer: Naziv hiža za kuću u kojoj su živjeli bosanski krstjani pojavljuje se, prema L. Margetiću, "*u specifičnom značenju 'božje kuće', a to treba povezati s gotskom riječi gudhûs (Gotteshaus) za što nema primjera u slovenskom i kajkavskom pa treba zaključiti da je riječ nastala neovisno o slovensko–kajkavskoj 'hiži' pod izravnim lingvističkim i kulturnim utjecajem u Bosni živućih Gota (i eventualno drugih arijanskih skupina)*." (L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije*, str. 60.)

312 "*Dakako, isto shvaćanje krštenja nalazimo i u bosanskih krstjana i zapadno-europskih heterodoksija… Dakle, prema tumačenju bosanskih krstjana, treba razlikovati krštenje vodom po Ivanu Krstitelju od Isusova krštenja Duhom Svetim polaganjem evanđelja i ruku ovlaštene osobe na glavu onoga koji tim činom postaje kršćanin… Nadalje, bosansko krštenje 'putem knjige' nalazi paralelu u rukopisu Radoslavova zbornika, što ga je prvi objavio Rački 1882. godine, a nalazi se u Vatikanskoj knjižnici. Taj tekst nalazi paralelu u katarskom utješenju (consolamentum) prema tekstu lionskog rukopisa iz druge polovice 13. stoljeća.*" (L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije*, str. 80-84.) L. Margetić posebno navodi kako "*Pavao Đakon piše da je u Paviji postojala krstionica arijanskog biskupa, iz čega bi slijedilo da su Langobardi kao arijanci poznavali krštenje*". (L. Margetić, *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*, str. 63.) Međutim, postoje i mnogi drugi raznovrsni izvori da su arijanski narodi imali obred krštenja vodom i u ime Trojstva i da je Katolička crkva to krštenje držila valjanim.

sjedstvu srednjovjekovne Bosne.[313] U XII. stoljeću prvi srpski kralj Stjepan (Stefan), zvan '*Prvovjenčani*', u svom djelu *Žitije svetog Simeona* opisuje kako je njegov otac Stefan Nemanja u svojoj državi uništio arijansko krivovjerje u posljednjim desetljećima XII. stoljeća.[314] Toma arhiđakon herezu u Hrvata u drugoj polovini XI. stoljeća povezuje s arijanizmom, a s njim povezuje pismo (*Goticas litteras*) i bogoslužje na slavenskom jeziku. U rijetkim vrelima spominje se i arijanstvo u Bosni. Tako kardinal Ivan Stojković na Bazelskom koncilu 1433. godine izjavljuje da je "*prilika da se bosansko kraljevstvo koje je već 300 i više godina zaraženo manihejskom i arijanskom jeresi*" vrati u krilo Rimske crkve.[315]

Bosanski banovi, a kasnije i kraljevi, bili su kao najviši politički poglavari bosanske zemlje tijesno vezani s bosanskim krstjanima,[316] što asocira na sličan odnos u nekadašnjim arijanskim državama. Međutim, bosanski vladari i oblasni gospodari često se kunu u nazočnosti *krstjana* u 318 nicejskih otaca,[317] a ti su oci na saboru u Niceji godine 325. osudili arijanstvo. [318]

---

[313] "*Nastojanje Carigradske patrijaršije da pokršteni Bugari ne prihvate arijanstvo najbolje ilustruje patrijarh Fotije koji u jednom pismu opominje bugarskog cara Borisa na učenje 'zločestog Arija'. Deset godina kasnije papa Jovan VIII savetuje cara Borisa da ne pođe za Arijevim bogohulstvom i da zbog Arijeve poročnosti ne padne u propast. Sa optužbama protiv Arija i njegovog učenja počinju i najvažniji slovenski izvori za istoriju bogomilstva: Poslanica Kozme Prezbitera, Sinovik cara Borila i srpski sinodici.*" (D. Dragojlović, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji i bogomilski rodonačalnici.* SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja knj. 2, Beograd, 1974, str. 83-84.)

[314] F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko dualistički pokret u srednjem vijeku,* str. 68-69.

[315] D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 96.

[316] Djedovi Bosanske Crkve imali su svoja sijela u blizini vladareva dvora. (L./eo/ P./etrović/, *Kršćani Bosanske Crkve,* str. 206-207.)

[317] D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 170-171.

[318] Euzebije piše da je na Nicejskom crkvenom saboru sudjelovalo oko 250 biskupa, Atanazije ih navodi više puta oko 300, a jednom 318. "*Možda ih je bilo 318, kada je sabor bio najposjećeniji. I naši se južnoslavenski vladari kadikada kunu s 318 nikejskih bogonosnih otaca.*" (J. Jelenić, *Povijest Hristove crkve.* II. knjiga, str. 33.)

Bosanska crkva, prema bosanskim vrelima, držala se apostolskom crkvom i nije priznavala primat Rimske crkve, ali je u shvaćanju Trojstva i Bogorodice, ispovijedala istu vjeru kao ortodoksna zapadna i istočna crkva. Takvo shvaćanje bosanskih krstjana ne isključuje, ali posebno i ne potvrđuje povijesnu i teritorijalnu mogućnost da je Crkva bosanska nastala iz arijanizma. Postojanje izvornog arijanizma iz istočnogotskog doba u Bosni moglo je s vremenom zatrti i moguće pokrštavanje većeg dijela bosanskog pučanstva za kralja Budimira, kao i utjecaj susjednih kršćanskih crkava, i to osobito u ćirilo-metodsko doba.

ABJURACIJA BOSANSKIH ‘KRSTJANA’
u mjestu “Bolino poili” 8. travnja 1203.

U ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskog roda, godine 1203. od njegova utjelovljenja, šeste godine gospodina pape Inocenta III. Mi priori onih ljudi, koji se dosada navlastito nazivasmo povlasticom kršćanskog imena na bosanskom zemljištu, mjesto svih prisutnih, obećavamo pred Bogom i njegovim svecima u prisutnosti gospodina Ivana de Casemaris, kapelana pape i rimske crkve, u tu svrhu u Bosnu poslana, pred zaštitnikom banom Kulinom, gospodarom Bosne, za sve koji su od navedene zajednice naše bratovštine da ćemo se držati uredbe i zapovijedi rimske crkve tako u životu i ponašanju svojem kako (i u tome) da ćemo joj poslušni biti i živiti po njezinim propisima, obvezujući se za svekolike od naše družbe i jamčeći, ako bi ikada odsad slijedili krivovjersku opačinu, svojim posjedima i cijelim imetkom. Ponajprije se odričemo raskola kojim smo ozloglašeni i priznajemo rimsku crkvu za svoju majku, glavu svega kršćanskoga jedinstva. U svima našim mjestima gdje ima samostana braće, imat ćemo bogomolje gdje ćemo se braća javno sastajati noću i danju na pjevanje časova. U svima pak crkvama imat ćemo oltare i križeve i čitat ćemo knjige tako Novoga kako Staroga zavjeta, kao što čini rimska crkva. U svima našim mjestima imat ćemo svećenike koji će bar u nedjelju i na blagdane čitati misu prema obredu, slušati ispovijed i dijeliti pokoru. Uz bogomolje imat ćemo groblja u kojima će se zakopati braća i pridošlice, ako bi slučajno ondje umrli. Najmanje sedam puta u godini primat ćemo iz ruku svećenika tijelo Gospodnje, naime na Božić, Uskrs, Duhovo, Petrovo, na Veliku i Malu Gospu i na Sve svete, koji se blagdan slavi prvoga studenoga. Obdržavat ćemo postove crkvom određene i od

naših starijih obzirno zapovijedane. Žene koje budu od našega reda, bit će od muževa odijeljene tako u spavaonicama, kako i blagovaonicama i ni jedan brat neće razgovarati sam sa samom odakle bi se mogla poroditi pogrešna sumnja. Uostalom, nećemo primati oženjenog ili udatu, osim ako se obojica obrate obećavši čistoću uzajamnom privolom. Blagdane ćemo svetaca koji su od sv. otaca ustanovljeni svetkovati. Ubuduće nećemo među nas primiti ni jednoga koji bi po sigurnom znanju bio manihej ili koji drugi krivovjerac. I kao što se od ostalih svjetovnjaka odvajamo životom i ponašanjem, tako ćemo se razlikovati i odjećom, koja će biti zatvorena, ne šarena, do gležanja odmjerena. Uostalom, nećemo se ubuduće kao dosada nazivati kršćani, nego braća da se onim posebnim imenom ne čini krivica drugim kršćanima. Kad umre magister, načelnici će od sada za sva vremena ubuduće uz savjet bogoljubne braće birati poglavara da ga jedini papa potvrdi. Ako bi još štogod drugo rimska stolica htjela dodati ili oduzeti, s poštovanjem ćemo primiti i obdržavati. A da sve to zauvijek steče vrijednost, potvrđujemo vlastitim pismom. Učinjeno kod rijeke Bosne, u mjestu koje se naziva Bolino Polje, 8. travnja. Potpisasmo: Dragič, Ljubin, Brgela, Pribiš, Ljuben, Radoš, Bladoš, ban Kulin, dubrovački arhiđakon Marin.[319]

---

[319] N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest,* str. 313.

KATAKOMBE U JAJCU

U današnjem Jajcu već je u rimsko doba postojalo naselje.[320] Međutim, Jajce se pod svojim današnjim imenom javlja u pisanim dokumentima tek u vrijeme Hrvoja Vukčića Hrvatinića, ali nema nikakva dokaza da se, kako su neki pisali, njemu može pripisati i osnutak grada. Ima ostataka u arhitekturi zbog kojih postanak grada možemo smjestiti u mnogo ranije vrijeme.[321] Jajce je postojalo mnogo prije 1404. godine kada dubrovačke kronike nazivaju Hrvoja "*conte di Jajce*".[322]

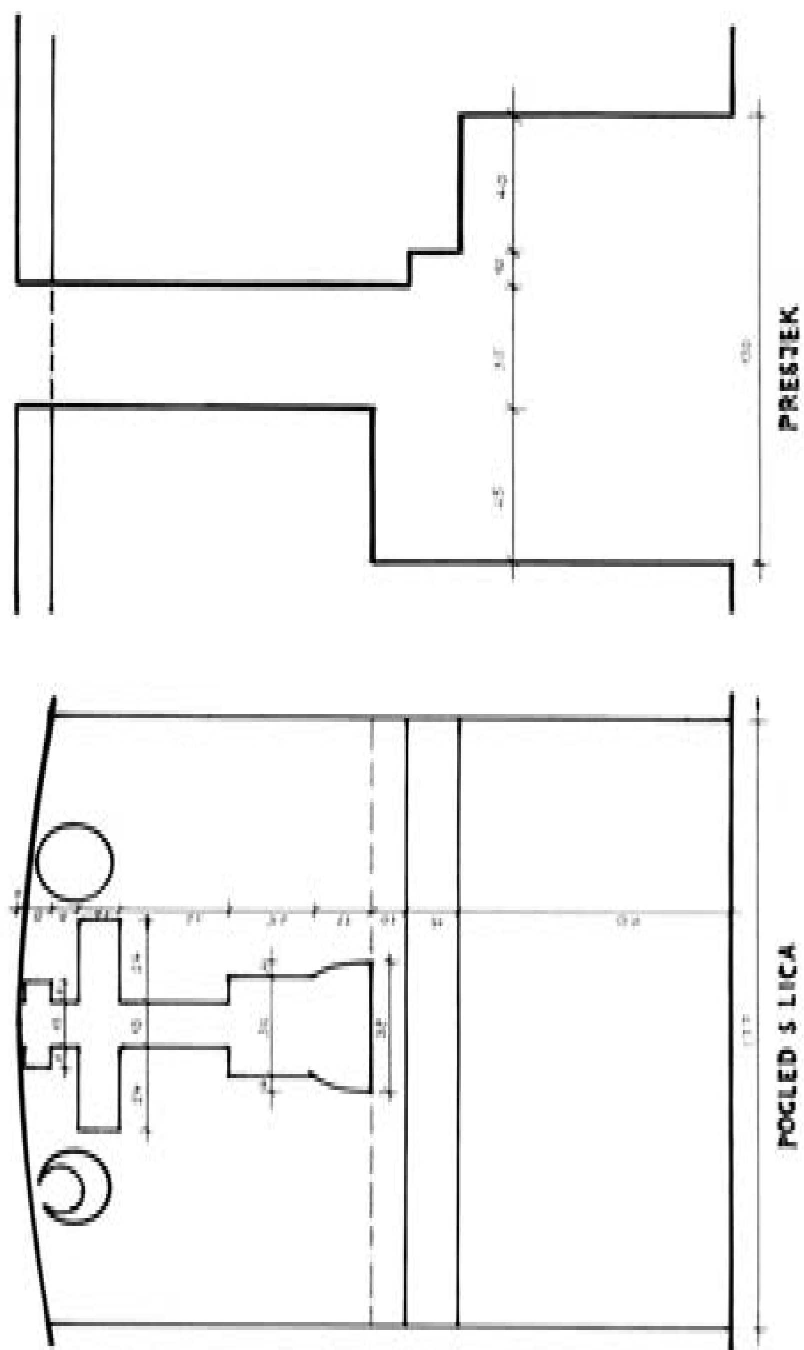
Jedna je od "najzanimljivijih građevina bosanskih" (Ć. Truhelka) objekt koji je narod nazvao *Katakombama*, a što se u znanstvenoj literaturi prihvatilo. Prvi koji je o tom objektu svojedobno opširno pisao bio je Ć. Truhelka.[323] Njegov je opis u bitnim detaljima sljedeći: "Između Medvedkule i zvonika nalazi se u stijeni ulaz u jednu zanimljivu podzemnu gradjevinu. Taj ulaz prije u samoj stijeni, danas je proviđen malim kamenim trijemom, sazidanim u novije doba, da se brani kiši i vodi da ne ulazi u nutarnjost građevine. Pošav ovim trijemom silazimo niz dvije tri stepenice i tu nam se otvara put na mala gvozdena vrata u tjesno predvorje podzemnoga hrama, a na druga vrata ući ćemo u samu zgradu. Cijeli hram istesan je golemom

[320] Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*. *Povijest i znamenitosti*. J. Studničke i druga, Sarajevo, 1904, str. 5.

[321] Đoko Mazalić, *Stari grad Jajce*. (*Novija arheolo*ška *istraživanja*), GZM, nova serija, tom VII, Sarajevo, 1952, str. 59.

[322] Ljudevit Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajce 1430-1527*. Kr. Hrv. Slav. Dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1916, str. 21-23.

[323] Do prvog i posljednjeg pokušaja populariziranja tog objekta došlo je 1900. godine, kad je spomenut i ilustriran crtežima u katalogu jedne međunarodne izložbe u Parizu. Usp. *La Bosnie-Herzegovine a I' expostition internationale universalle de 1900 a Paris*, Adolphe Holzhause, Vienne, 1900, str. 8.

Pogled s lica i presjek *Katakomba* u Jajcu

mukom iz same stijene... Crkva razdijeljena je posve pravilno kao sve starije crkve romanskoga sloga. Glavne su joj sastavine (vidi osnovu i prorez u priloženim slikama) nartex (predvorje), baptisterij (sa krstionicama), sama crkva, kojom se upoprije čio sanktuarij ili prezbiterij na oblik krsta i oltar. Nartex je uska prostorija, 2,18 m širine, 5,50 m duljine, svedena gore na badnjasti ćemer (Tönnegewölbe) bez ikakva arhitektonskoga uresa. Samo s lijeve i desne strane crkvenih vrata uklesani su opisani grbovi. Ta prostorija nije sva iz žive stijene istesana već je sa dvije strane, gdje je trebalo, ozidana kamenom. Na tijesna i niska, na ćemer svedena vrata, koja se nalaze nasred debela zida, ulazilo se u crkvu. Prvi joj dio proširio se s lijeva i desna te s obje strane završuje u dvije panjege (C), gore svedene. U desnom uglu istesana je od kamena klupa, a u njoj urezane su tri okrugle jame, gdje bijahu nekoć smještene posude sa svetom vodom. Taj baptisterij širok 7,50 m, odnosno 9,50 m, a dug 2,05 m. Glavni dio crkve, koji slijedi za baptisterijem, uži je i razmjerno kratak 2,80x4,00 m. S lijeve i desne mu strane isklesan je u stijeni obli niski ćemer oko 1,20 m dubok, u dnu te udubine urezan je u zid dvostruki krst, s obje mu strane mjesec i sunce. Taj ćemer pokriva jedno 2 m duboku raku (D). Lijeva raka iskopana je sasvim, a desna je tek začeta i jedva 10 cm pod podnicom iskopana. Te dvije rake zapremaju cijelu dužinu pobočnih zidova same crkve, koja se prema prezbiteriju znatno raširuje. Oba pobočna zida završuju se tu u niz pilova (E), koji se prema prezbiteriju razmiču. Prezbiterij uzak je, ali dug (2,94x10,66 m, te se popriječio preko crkve, kao krilo u krsta. S desne strane započeta je ista taka panjega ali tek je jedno 20 cm duboko izvađena stijena, pa je posao ostao nedovršen. S lijeve strane sanktuarija imadu u pobočnom zidu usječena mala niska vrata. Kroz tijesni hodnik ulazi se tu u malu odajicu (F) - 1 m široku, 2 m dugu - a pošto je i tu dno do neke dubljine iskopano, valjda je i tu imala biti raka, koja stoji usporedo za prednjom rakom. Simetrički imala se jamačno i s desne strane iskopati slična raka, ali tu su tek označena i slabo iskopana vrata. Dno crkve zaprema neki široki oltar. Nad prostranom i podubokom apsidom, pod kojom se imao smjestiti žrtvenik, savio se šiljasti gotski luk, a s lijeve i desne strane oltara, dva su slična luka, samo manja. Te maljušne izbice (I), jamačno nijesu bile žrtvenici

već su možda ondje imali kod obreda sjediti viši svećenici. Desna je dovršena te ima osim luka u pročelju s lijeve i desne strane po jedan prozor, dočim je lijeva panjega tek na prosto prorezana i nedovršena. Na lijevom dnu prezbiterija opet je u stijenu usječena panjega (H), kao i u baptisteriju, od koje se time razlikuje, da joj prednju polu prikriva niski široki ćemer, a dno manji šiljati svod. S obje strane oltara iskopan je tijesan hodnik, koji se malo savio oko njega, a onda ostao nedovršen. Bez sumnje imao je taj hodnik opasati oltar, te je tako ovaj imao stajati osamljen, opasan korom, kako je to običajno u svih crkava romanskoga stila. U dnu toga kora imala bi doći polukružna konha, kojom završuje crkva. Kako se razabire iz tog kratkog opisa, crkva nije dovršena, a ni osnova joj nije do kraja provedena. U priloženim slikama ocrtao sam tu osnovu kako je do sada izgrađena, nedovršena, i kako je osnova imala biti, pošto bi se gradnja dovršila. Po toj osnovi bila bi crkva dosta široka, prostrana zgrada. Svod crkve nejednak je te se mijenja. Nartex je u vrhu šćemeren običnim oblim načinom, baptisterij i crkva poniskim oblim, kojega je u sredini nadvisio uži gotski ćemer, sveden na šiljak. Taj svod pomno je izglađen. Nad sanktuarijem nadvisio se uski, dugi, plitki svod, koji je zahvatio cijelom dužinom od jednoga do drugoga kraja. Nekoliko koračaja od ulaza, skoro nasred crkve nalazi se u podu četverokutna jama, a niz nju proći ćeš preko nekoliko strmih stepenica u kriptu. To je tijesna niska izba, 3,92 m duga, 4,22 m široka, 1,90 do 2,20 m visoka, nepravilno istesana, a cijelu sredinu zaprema joj golemi, iz stanca istesani žrtvenik, koji je dosegao do ćemera, te ondje s njime srastao. U onoj ploči, koja se nad žrtvenikom osovila, prorezan je opet onaj dvostruki krst s mjesecom i suncem - simboli mrtvačkog kulta - koje već vidjesmo i iznad raka u gornjoj crkvi. Već je gore u onom mraku i zagušljivom dimu zubalja mučno opstati, ali tu dolje atmosfera tako je mutna, da čovjeku otima dah i sapu. Ta kripta bijaše glavna čest te crkve, a u njoj imali su se služiti u srednjem vijeku mrtvački obredi. Sa umjetničkog gledišta ne možemo ocijeniti tu gradnju, jer joj, kako rekoh, fali svaki umjetnički nakit, a i sa građevnog gledišta moglo bi se primijetiti, da joj visina nije ni u kakovom razmjeru sa duljinom (ukupno 13,72 m) i širinom. Crkva je najviša pod gotskim svodom

na sredini, a i tu jedva 4,15 m, dočim je pri kraju tako nizak svod, da ga se skoro glavom dotičeš."[324]

Bez obzira na to što Truhelkin opis sadrži sve bitno o tom objektu, ipak sam zamolio za određene stručne dopune arhitekta Hidajeta Kršlaka, koji je bio glavni urbanist grada Jajca 27 godina. Njegove dopune Truhelkina opisa bile bi sljedeće: "Kroz *katakombe* nije proticala voda, a nema ni tragova o protoku vode. Je li postojala mogućnost proticanja vode, također je nevjerojatno, jer nema prirodnih tragova mjesta izljeva. Naime, same *katakombe* su ugrađene u jednu kamenu zaravan - terasu (396,40 nadmorske visine) koja neposredno, graniči prijašnjim koritom rijeke Plive gdje ima sedrenih naslaga, ali niže od terase katakomba 390,10 n. v. Sama je terasa od pješčanog masiva kamena (sada nazvan Plivit) od kojega su građene i građevine u Pešti i Beču, a poneko gradi i u okolici Jajca. Terasa se tako proteže prema istoku i taj isti kameni masiv stalno se vidi na koti 373,72 n. v., a i tvrđava - kaštel je sagrađena na tom kamenom masivu na 442,99 n. v. No, u visini *katakomba*, po obrubu vidi se sedra, te se govori da je vodopad Plive i Vrbasa bio od *katakomba* do na istočnoj strani građa kamenih i sedrenih masiva, na kojima su građene gradske zidine 373,72 n. v. Navodno postoji (u prepričavanju) i tajni izlaz iz *katakomba* vezan hodnikom od vodopada Plive na 344,30 n. v., gdje se je snabdjevalo pri opsadi vodom.

Donja prostorija

Priložena skica je stvarno stanje križa u donjoj prostoriji s postoljem, što se vidi iz skice. Izmjere su dane u centimetrima. Ovaj križ je potpuno završen, i čini se da je obrađen gotovo do brušenja. Svod iznad križa je u stvari plafon donje prostorije i cijelo postolje je samoniklo tijelo kamenog masiva poda, postolja i plafona besprekidno. Znači, postolje križa, pod i plafon isklesani su u kamenom masivu, kao, uostalom, i *katakombe*. Lijevo od križa vidi se krug prečnika 18 cm udubljen u postolje i u gornjem dijelu manji krug (valjak) koji

[324] Ć. Truhelka, *Katakombe u Jajcu*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. IV/1892, 1, Sarajevo, str. 57-68.

je ostao, pa prosto se dobije dojam kao da visi, ili da je prilijepljen za udubljenu kružnicu. Mali neiskopani krug (valjak) je prečnika 10 cm. Ova lijeva kružnica nije u cjelosti završena, znači, nije prokopana, gdje bi inače debljina, odnosno, dubina rupe trebala biti 35 cm. Mislim, da se je to imalo završiti, a ne da je to ostavljeno kao konačno oblikovano. Desna je rupa postavljena simetrično lijevoj i potpuno je završena i probijena dubine 35 cm te fino obrađena.

Gornja etaža

S lijeve strane prostorije na sredini zida grobnice D nalazi se istovjetni po obliku i veličini križ kao i u donjoj prostoriji, samo je taj križ na desnoj strani prema gledanju iz prostorije na grobnicu D oštećen da li namjerno ili slučajno radi kamena, ne zna se, ali su i na njemu krug lijevo s polumjesecom, koji se vidi (nedovršen) i desni krug, koji se djelomično vidi, jer je razbijen. Ovaj križ i oštećenje vidi se na fotografiji. Nadalje, na desnoj strani prostorije, iznad grobnice vide se tragovi također početka radova na križu, ali su samo obilježene lijevo i desno kružnice i jedna manja rupa za križ. Znači, to nije dovršeno. Mjerenjem udaljenosti rupa, u donjoj i gornjoj etaži i u ovom nezavršenom križu, vidi se da su svi isti po obliku i veličini. Pitate, kakvo je moje viđenje simbolike rupa pored križeva. Ako se gleda na to kako je izvedeno, dobije se dojam polumjeseca, a unutarnji krug (ili valjak kako je izveden) može biti i Sunce i Zemlja, ako je Sunce s desne strane kao ‘dovršena rupa’. Međutim, lijeva strana očito pokazuje polumjesec za okruglinom u danom momentu zamračivanja Mjeseca... Jasno se vidi u donjoj etaži da se krug s polumjesecom nalazi s lijeve strane, što se očito vidi i na križu u gornjoj etaži i na započetom desnom križu. Znači, polumjesec je uvijek u krugu i u istoj je ravni i unutarnja kružnica zamračivanja dijela Mjeseca. Na svim križevima uvijek je, bez sumnje, desno sam krug... U donjoj prostoriji može se hodati oko križa, a u gornjoj samo kod lijevog oštećenog, može se doći iza, dok kod započetog desnog križa ne može se doći, jer je to masiv. Interesantno je napomenuti da

je oltar u gornjoj prostoriji okrenut prema istoku, što nije slučaj kod kršćana."[325]

U znanosti su prihvaćeni Truhelkini zaključci o tom objektu. Tako Đoko Mazalić ističe da je Truhelka opširno opisao tu građevinu i da je njegov zaključak kako je ona imala poslužiti kao grobna crkva Hrvoju i njegovima ispravan. "Možemo samo dodati da je ta podzemna građevina imala da bude kripta pod jednom crkvom, koju je Hrvoje kanio podići. To se vidi i iz fakta, da se išlo direktno u zemlju i da bi prostorija zakisavala, odnosno bila plavljena vodom, kad ne bi imala nad sobom zgradu, a da se radilo samo o grobnici kopala bi se u visoke stijene koje su tu, odmah iznad katakombe nalaze. Vidi se i po lijepom platou u koji je spuštena *katakomba* da je tu imala biti crkva." Đ. Mazalić je u prilogu svoga teksta donio crteže nedovršenih figura isklesanih na ulazu i zaključio: "Vjerojatno je muška figura imala da predstavi samoga Hrvoja, a ženska Jelenu Nelipićevu, njegovu suprugu. Ta ženska figura ne drži križ, kako je to vidio Truhelka, već neki drugi heraldički znak."[326]

Ako se prihvati pretpostavka da je doista Hrvoje dao graditi te *katakombe*, odnosno nastaviti prije započetu gradnju, neophodno je istaknuti njegovo vjersko uvjerenje. Njemu je glavni cilj bio realiziranje svoje moći. Pače, toliko, da se može zaključiti da je samo za to i živio. Hrvoje, hrvatski velikaš,[327] čija je žena (kći Ivana Nelipića) bila pobožna katolkinja, držan je u tadanjim katoličkim krugovima patarenom. U pismu Matije de San Miniato, tajnika kralja Ladislava Napuljskoga od 11. srpnja 1403. godine stoji: "*Taj je čovjek, pataren, ali ima put, kojim bi se mogao privesti svetoj vjeri, a to je kad bi ga se učinilo krajiškim grofom bosanskim, tako veli njegov prijatelj, nad-*

---

[325] Citati su navedeni prema pismu Hidajeta Kršlaka, koje je on poslao piscu ovog teksta iz Jajca 10. prosinca 1985.

[326] Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, 92-93.

[327] "*Akad. rječnik tumači ime Hrvoje kao hipokoristikon od Hrvat, Hrvatin. Thalloczy također izrijekom ističe hrvatsko podrijetlo HRVOJEVO (Blagay-codex pg. CXXIX, predgovor) a to se ionako najlakše tumači postojbinom njegova roda, naime Donjim Krajima, s lijeve obale Vrbasa*". (F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba* /*1350-1416*/. MH, Zagreb, 1902, str. 285.)

biskup spljetski."[328] Ovaj navod treba vrednovati u smislu da su tada na Zapadu često sve nekatolike u Bosni držali za patarene. Vrlo je važno da sam Hrvoje svoje nekatoličko uvjerenje ne naziva patarenstvom, već doslovno poganstvom. U jednom pismu kraljici Barbari, koje se još u XVII. stoljeću čuvalo u arhivu obitelji Cindro u Splitu, Hrvoje zaklinje kraljicu Barbaru (ženu ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda) da ne dopusti da u starosti umre u poganskom obredu i nevjeri, jer je jedva i teško dočekao vrijeme da se iz poganstva vrati u katoličku vjeru.[329] I iz nekih drugih detalja moguće je zaključiti da je Hrvoje držan nevjernikom.[330]

Bez obzira na navedenu Hrvojevu izjavu činjenica je da katolička vjera Hrvoju nije ništa posebno značila, a što se osobito očitovalo u tome da je on s Turcima sklopio savez i tako prvi uveo islam u Bosnu. Kad je 1. svibnja 1413. godine Hrvoje proglašen odmetnikom, on je tada pozvao Turke koji su od 1414. godine počeli intenzivno provaljivati u Bosnu i Hrvatsku. Hrvoje je prije smrti u travnju 1416. godine bio neograničeni gospodar zapadne Bosne, ali drugi dio su zauzeli Turci.[331] Đ. Basler *katakombe* u Jajcu tretira kao "hram" za

---

328 Ljudevit Thalloczy, *Vojvoda Hrvoja i njegov grb*. GZM, IV/1892, knj, II, 172.

329 "*Exoro serenitatem regiam et vestram maiestatem, ut iam in tempore senectutis meae non permittant (me) mori in paganismo ritu et sub infidelitate, quia vix et difficulter expectavi, ut ritus de paganismo convertat in fidem catholicam, et possim dicto domino meo regi fideliter servire*." (D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. II. izdanje, str. 110.) Usp. Ivan Lucić, *Povijesna svjedo*čanstva *o Trogiru*. II, Čakavski sabor, Split, 1979, str. 855.

330 "*Hrvojev misal završava starom misom u čast Muke te introitom i nepotpunom oracijom mise za grijehe, premda im ovdje nije mjesto. Iza ovog teksta slijedi oveća minijatura sv. Mihaela arkanđela koji stoji na zmaju, što je simbol pobjede nad zlom i grijehom. Kao da je naručitelj misala htio skinuti okove grijeha i tražiti pobjedu i spasenje od sv. Mihaela za Hrvoju (ozloglašena patarena?) ispred njegove suverene figure na konju i njegova novog grba ‚herceg grada Splita' na posljednjim stranicama misala*." (Marija Pantelić, *Hrvojev misal i njegov historijsko-liturgijski sastav*. Str. 493. U: *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića-Hrvatinića*. str. 493. Priredili: Biserka Grabar - Anica Nazor - Marija Pantelić. Zagreb-Ljubljana-Graz, 1973, str. XI + 513.)

331 Radi objektivnosti ipak treba navesti da Hrvoje u spomenutom pismu kraljici Barbari upozorava da će se radi obrane od nasilja obratiti gdje bude mogao naći zaštitu, a onda, kao usput, dodaje da se Bošnjaci već misle složiti s Turcima i da

Križ sa suncem i mjesecom u *Katakombama* u Jajcu

vršenje nekog mističnog rituala. "Prostor je prema grbu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, u predsoblju glavne dvorane, datiran pod konac XIV. ili u prve godine XV. stoljeća. Hrvoje je bio član Zmajevog reda, tj. organizacije koju je osnovao kralj Žigmund."[332]

Ako su te *katakombe* doista Hrvojevo djelo, onda je, s obzirom na njegovo vjersko uvjerenje, neophodno obratiti pozornost na postojeću, makar i nedovršenu, simboliku u tom objektu. Ako objekt nije njegovo djelo, onda je jednako zanimljivo značenje postojećih simbo-

---

su u tom smislu poduzeli i potrebne mjere. (Lucić, *Povijesna svjedo*čanstva, str. 856). Činjenica je da se je u tadanjem kršćanskom svijetu savez s islamom jedva mogao zamisliti, ali sam Lj. Thalloczy u tekstu o Hrvoju ističe da se u XVI. st. i francuski kralj Franjo I. u borbi protiv Karla V. udružio sa Sulejmanom Velikim. (Thalloczy, *Vojvoda Hrvoje,* str. 177.)

[332] Đ. Basler, *Orfički elementi u simbolici stećaka*. Dobri pastir XXVI, Sarajevo, 1976, str. 83-84. Red je utemeljen 1408. godine „u vezi s idejom ženskoga nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolju". (Bilješka F. Šišića u: Starohrvatska prosvjeta, n. s. I, 1927, br. 1-2, str. 128.)

la u njemu. Utvrđeno je da su simboli Sunca i Mjeseca prvobitno poganski. Sunčeva božanstva (Mitra, Jupiter) prikazivana su sa Suncem i Mjesecom sa svake strane. Rimski carevi kad su se poistovjećivali sa "sol invictus" bili su smješteni između Sunca i Mjeseca. Prvi kršćani u simbolici su slijedili tradiciju pa su antičke teme - uključivši i one iz astralnoga kulta - prilagođivali svojoj vjeri.[333] Već u III. stoljeću iznad prikaza Dobrog Pastira vide se Sunce i Mjesec na jednoj kršćanskoj lampi koja se nalazila u Kaiser-Museumu u Berlinu. Poslije se ta konstelacija Sunca i Mjeseca ponavlja i na drugim motivima gdje se pojavljuje Krist.[334] Kako ističe Louis Hautecoeur već na prvim prikazima raspeća možemo zabilježiti predstavljanje Sunca i Mjeseca. Na paliju Achimima Panopolisa, koji se datira u vrijeme Justinijana, Sunce i Mjesec zauzimaju mjesto iznad krakova križa i to Sunce s desne, a Mjesec s lijeve strane Krista. Taj raspored prikazan je i na minijaturi jednog Evanđelistara iz 586. godine. Raspeća s dva nebeska tijela vjerojatno su sirijskog podrijetla, a u VII. i VIII. stoljeću prelaze na zapad (u Rimu se pojavljuju oko 650. godine na grobu sv. Valentina). U tom rasporedu slijedila se stara tradicija (vjerojatno iz astroloških učenja), prema kojoj Mjesec upravlja lijevom stranom tijela, a Sunce desnom. Tako je Kristu Sunce bilo s desne strane, a Mjesec s lijeve. Međutim, to nije bilo apsolutno pravilo, jer osobito poslije XII. st. ima čestih slučajeva gdje je položaj dvaju nebeskih tijela zamijenjen. U XV. i na početku XVI. stoljeća Sunce i Mjesec još se nalaze na mnogim raspećima, ali se spuštaju i na horizont i tako pojavljuju ispod krakova.[335] Iz svega iznesenog proizlazi, da prikazivanje Sunca i Mjeseca iznad raspeća (križa) ne dopušta zaključak da bi ta simbolika imala nekršćanski smisao. Međutim, u konkretnom slučaju *katakomba* u Jajcu susrećemo se s činjenicom prikaza križa s dvostrukim horizontalnim krakovima. To je još interesantnije kad znamo da se takvi križevi pojavljuju i na srednjevjekovnim bosanskim stećcima. "Dvostruki, trostruki, ponovljeni krstovi najčešći

---

[333] Usp. L. Hautecoeur, *Le soleil et la lune dans les crucifixions.* Revue Archeologique, cinquieme serie, sv. XIV, Paris, 1921. E. Leorux, str. 13-32.

[334] Paul Thoby, *Le Crucifix des Origines au Concile de Trente*. Bellanger, Nantes, 1959, str. 30.

[335] L. Hautecoeur, *Le soleil et la lune*, str. 13-32.

su sjeverno od Neretve, od Ljubuškog do Sinja."[336] Š. Bešlagić, koji je te križeve vodoravna kraka prema stručnoj terminologiji nazvao (bez obzira na njihove završetke) "lorenskim" ili dvostrukim križem, evidentirao je do 1982. godine dvadeset i pet primjeraka na više od 900 ukupnih primjeraka različnih vrsta križeva.[337] U stručnoj literaturi takvi križevi tretiraju se kao kršćanski simboli.[338] I u katoličkim crkvama ima primjera takvih križeva s dvostrukim horizontalnim krakovima. Posebno je zanimljiv križ iz XII. stoljeća koji se nalazi u riznici splitske katedrale, dakle, u gradu kojim je Hrvoje neko vrijeme vladao. Ipak je činjenica da je takvoj vrsti križeva pučko praznovjerje pridavalo dimenzije određene magične moći. Taj tip križa postaje osobito cijenjen već u ranom srednjem vijeku. U njemu se gleda djelotvorna zaštita od nevremena i demonskih utjecaja, "sveti" znak kod rođenja, ali i znakovit nadgrobni simbol.[339]

Teško je nešto više zaključivati o objektu u Jajcu i zbog činjenice da je u cjelini i u detaljima ostao nedovršen. Moguće je, kako se i pretpostavlja, da je gradnja započeta mnogo prije Hrvojeva vremena i da je prvobitno imala sasvim drugu namjenu. Međutim, neprijeporno je da simbolika dvostrukog križa sa Suncem i Mjesecom iznad krakova križa pripada srednjem vijeku. Iako su detalji simbola (križ s dvostrukim krakovima, Sunce i Mjesec), pojedinačno uzeti, nazočni na srednjovjekovnim stećcima, ipak toga motiva u njegovoj cjelovitosti - konkretno iz tih *katakomba* - nema na stećcima. Objekt svojim podzemnim kompleksom i nekim detaljima asocira na mogućnost prvobitne gradnje za potrebe nekog magijskog kulta, ali postojeći elementi, i bez obzira na nedovršenost, upućuju na njegovo moguće kršćansko značenje.

---

336 M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, str. 92.

337 Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 180,190.

338 I. Schwarz-Winklhofer i H. Biedermann, *Das Buch der Zeichen und Symbolen*. Sammler, Graz, 1980, str. 81, 94-95.

339 Kriss-Rettenbeck, *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens*. Georg D. W. Callwey, München, 1971, str. 47, 48. Problematika takve vrste križeva detaljno je obrađena u djelu: Hanns Otto Münsterer, *Amulettkreuze und Kreuzamulette*. Fiedrich Pustet, Regensburg, 1983, str. 242.

OPORUKA GOSTA RADINA

† Neka je (u) sviden'je svemog(uće)ga g(ospo)dina b(og)a i u znan'je samovladuštaago i b(la)goljubimaago gospodstva dubrovač'koga, jere jaa, gost' Radin', buduće m(i)los'tiju b(o)žiom' naměstan' u svoioi pameti na svako cělo i istino ufan'je[340], da mi je nepotvoreno za mene i kon'[341] mene. Postavih' u kneza Tadioka Maroevićja i u sinovca mu Maroja Naokovićja, kako se i što zdr'ži i uzdr'ži u zapisěh i načiniěh', koja pisma jedna esu u notari g(o)spodstva dubrovačkoga a druga pisma esu u mene gosta Radina od' iste ruke kneza Tadioka Maroevićja i pod' njegovu pečat' věrovanu, za ti za isti poklad'[342], e k(a)da li (bi) se što zgodilo menie gostu Radinu, smrt li ali koim' drugim' uzrokom', tai pisma ostaju i esu u Ivan Kaboga, koi se zdr'že u imenu u više r(e)čenieh' pisměh' i poveljah', za koi poklad' s'da od'lučih' i razredih' na bol(j)i na pravii način' nego što se i kako imenuje u prvieh pisměh'. S'da ovoi poslěgne[343] od' prvieh' pis'mo učinismo, da zdr'ži vsa ina i po sem' pismu moem', gosta Radina, da se ima i hoće razrediti i uči(ni)ti za moje r(e)čeno iman'e, koe se nahodi u prvěh više r(e)čenieh' poveljah', da se svakomu momu surodniku, a ili sluzi ali prijaatelju na punu i na tvrdu moje razregen'je: Naipr'vo za moju dušu, gosta Radina, šest sat' dukat' zlatieh' da se dadu na službu božiju, tai šest

340 Riječ "namjestan" (namjesni) ima više značenja, koja dosada nisu sva utvrđena. Smisao je ove rečenice u tome da Radin donosi odluku s potpunom sviješću. (Nap. N. Klaić.)

341 Poslije. (Nap. N. Klaić.)

342 U poklad, tj. u pohranu daju se različite dragocjenosti i novac. Imućnici u zaleđu obično su davali svoj imetak u poklad riznici dubrovačke općine ili kojem dubrovačkom vlastelinu. (Nap. N. Klaić.)

343 Posljednje; Radin, naime, poništava svoje dotadašnje odluke i određuje ovom posljednjom oporukom kako treba "na bolji i ispravniji način" podijeliti njegovu ostavštinu. (Nap. N. Klaić.)

sat' dukat' da se imaju podati razložno i načino(m'). Trista dukat' da se imaju i hoće dati u ruke net'ja[344] mi, gosta Radina Seoničanina, da on' toi razděli s pravom' dušom' i z dobriem' načinom' kršteniem', koi su prave věre apostolske, praviem' kr'st'janom' kmetem' i pravěm' kmeticam' krstjanicam'[345], koi da za moju dušu svaki velik' dan' i svetu nedělju i svetu petku, na zemlju kolena poklečuće gov(o)re svetu molivitvu(!) božiju, da bi nas' iz'bavio g(os)pod' bog' od' grěhov' našieh' i pomilovao na strašnom' sudištu věku věkoma; a navlašno da se toi děli stariem' kmetem' i kmeticam', takoge tko bi bili ubozi dobri muž'je[346], od' koe su godie vr'ste, ili krst'jane ili krst'janice, koi grěha ne ljube[347] da im' imaa i hoće dělit r(e)čeni neti mi Radin', kako koga vidi i znaa od' našega zakona, ili slěpa ili hroma ili mlobna[348] ili uboga, kako koga videći, nikomu tri perpere a nikomu četiri a nikomu pet a nikomu šest a nikomu sedam a nikomu osam, takoće i mr'sniem' ljudem'[349], prokaženiem'[350] i slěpim' i hroměm' i gladniem' i žedniem' i starcem' i staricam': těm' da se imaa i hoće dav(a)ti, kako koga videće, na velike blage dni u svetu nedělju i u svetu petku i navlašno na dan' svetoga rožas'tva Hristova i na sveto blagověšten'je i na sveto vz'krsen'je gospogn'je i na dan' svetoga Georgija moga kr'snoga imena, i na dan' svetoga vz'nesen'ja g(o)spognja i na dan' svetoga Petra i na dan' svetoga Pavla i na dan' svetoga Stěpana pr'vomučenika i na dan' svetoga Mihail'ja arhangela, na dan' svete děve Marie, na dan' svěh' svetieh': toi sve više pisano imenovano, kako se i što u sem pismu zdr'ži, tei 300 dukat' da ima

[344] Nećak. (Nap. N. Klaić.)

[345] U to vrijeme riječ "kmet" označuje već zavisnog seljaka, pa je ona zacijelo i ovdje upotrijebljena u tom smislu; prema tome se na tom mjestu govori o seoskom stanovništvu "bosanske vjere". (Nap. N. Klaić.)

[346] Plemići. (Nap. N. Klaić.)

[347] Izraz "koji grijeha ne ljube" upućuje na to da se radi o redovnicima, "krstjanima" i "krstjanicama" u užem smislu riječi. (Nap. N. Klaić.)

[348] Slaba. (Nap. N. Klaić.)

[349] Pod "mrsnim ljudima" razumijeva Radin zacijelo one koji ne pripadaju njegovoj crkvi, pa prema tome ne obdržavaju postove kao njezini vjernici; najvjerojatnije su to katolici na bosanskom (hercegovačkom) teritoriju. (Nap. N. Klaić.)

[350] Gubavci. (Nap. N. Klaić.)

dati knez’ Tadioko Marojevik’ i sinovac’ mu Maroje Naoković’ r(e)čenomu gostu Radinu svrhu njegove věre, koju věruje i posta, koi posti, da ne može ni hoće na manje donesti ni učin(i)ti više pisanoga imenovanoga 300 dukat, nego razděliti pravo i cělo i istino za moju dušu, kako se i što više imenuje, ako neće biti pričešnik’[351] božiem’ neposlušnikom’ i ako hoće, da mu je mirna i pok(o)ina duša prid’ višniem’ g(o)spodom’ b(o)gom’ i prěd’ svetom’ troicom’ nerazdělimom’, těm’ pravo da up(o)koi dušu moju, koliko ushoće g(ospo)d(i)n b(o)g’ svemogući.

Takogere po ti način’ rěč’ po rěč’, slov(o) po slov(o), od’ těhie naiprě šest sat’ dukat’ stalju a na ufan’je božie drugu tri sta dukat’ u oblast’ i razgledbu kneza Andruška Sorkočevićja i Tadioka Maroevićja, da su oni tomui počelo i svrha, razredit i razdělit rečeno zaduš’je moje, gosta Radina, po pravom’ pravilu ništetniem’ i uboziem’, slěpiem’ i hromiem’, sirotam’ i udovicam’, za to pově i ostavih’ u njih’ moje rečeno zaduš’je svr’hu věre i duše plem(e)nstva njih’, da děle, kako koga vide stara ili uboga a ili nevolna čověka, nikomu 3 dinare a někomu 4 dinare a někomu 5 a někom’ 6 a někomu 7 a někomu mimo 8 dinara. K tomu da se imaju svěće žeći za dušu moju, gosta Radina, u hraměh’ božieh’ na onei svete velike dni, koi se više imenuju, svaku svetu nedělju i svetu petku. Od’ veće togai zadušja, koe je od’lučeno na službu božiju i svieh’ svetěh’, jaa gost Radin, ne znaje svr’šen’ja životu momu, k’da li, gdě li, u koe li vrěme, naredih’ i sredih’ i razpisah’ ostaalo pravo iman’je moje, bude zdrav’ u pameti moioi, da stoi reč(e)no iman’je moje, sve pod’puno, menie za menie, na moju volju, po svem’, u svem’ i po sve. A zgodilo li bi se s’mrt’ meně, gostu Radinu, ostaljam’ i nareguju ostalo moje imanje: naiprvo Vukavi krst’janici bratučedi mi, a kčerši[352] Tvrtkovi 150 dukat’, a gostu Radinu netju mi Seoničaninu 100 dukat’, a drugoi Vukavi kr’stjanici mlaišoi[353] Vuknin(oi) 100 dukat’; Stoisavi mlaišoi moioi šest’ des’t’ dukat’; Vukni sestri moioi 360 dukat; a Vučici kčerši moioi 200 dukat; a trem’ kr’stjam’, koi su za mnom’ pošli, naipre da se daa Vukše 60 dukat’, a Radoju 50 dukat’; Mil’savi kr’stjanici da se

[351] Zapravo: učest’nik = sudionik. (Nap. N. Klaić.)

[352] Sinovica, bratova kći. (Nap. N. Klaić.)

[353] Služavka. (Nap. N. Klaić.)

daa 20 dukat' a Radanu kr'st'janinu da se daa 60 dukat'. A od' pročieh'[354] naiprie da se daa Pavi nevěsti[355] mi s tremi sinmi dvě tisuće dukat' a kćerši mi Alinci 100 dukat, a sinovcu mi Vladislavu z duma sinovma tisuću dukat' a nevěsti mi K'tavi 100 dukat'. A slugam' mojem', koi su za mnom' pošli, naiprie Vukasu kom(o)rniku 100 dukat', Radoslavu i bratu mu Vukiću Radilovićem' 60 dukat' Radovanu Ostoiću 30 dukat', a četirem' Goitanovićem', Radivoju i Mihoju i Radosavu i Obradu, svěm' njim' 70 dukat', tako da budu Mihoju tridesti dukat', a oniem sviem trem' 40 dukat'. Radonji Vukotiću 40 dukat', Vukiću Vukašinoviću 30 dukat', Obradu i Milici, slugam' Paviniem', 10 dukat', a Gjurenu i Ilie 10 dukat' a našemu prijatelju, knezu Tadioku Maroeviću, dvěsti dukat' i šubu moju crvenu od' aksamita[356], podstavljenu ciblini[357], koju mi je darovao gospodin kral' Matijaš', a knezu Andrušku 100 dukat', za hram' i za greb', gdě mi kosti budu i legu, 140 dukat'.

A ovoi neka se znaju pokladi, pravi gost' Radin', što je tko u mene postavio, da mu ne izgine ni na manije doge[358]: naiprie bratučeda mi, gosta Radivoja, 270 dukat', toi da mu se daa dětetu, a sinu Božićka Miloševićja Sěrčanice da mu se da 190 dukat', a Vuoku, gostu uskolpalskomu, 110 dukat'.

A ostalo moje iman'je, ili je u sudoveh' ili u inom' kovu[359], toi da razděle četiri sinovci moi Vladislav' i Tvr'tko i Jurai i Radič', a ostalo pokuć'je i iman'je moje toi da je na glave Vukni i Vučici i Mihni i Tvrtku i Jurju i Radiču, ili bi konji, ili su svite[360] moje i bisazi, ili koe godie pr'tište[361], izam'[362] šuba sa zlatom': onai da e Tvr'tku.

---

[354] Ostalima. (Nap. N. Klaić.)

[355] Bratova žena. (Nap. N. Klaić.)

[356] Svilena tkanina. (Nap. N. Klaić.)

[357] Krzno samura (zibelina). (Nap. N. Klaić.)

[358] Dođe; *đ* se u bosančici piše katkad kao umekšano *g*. (Nap. N. Klaić.)

[359] U kovanu posuđu ili drugoj kovini. (Nap. N. Klaić.)

[360] Odijela, haljine. (Nap. N. Klaić.)

[361] Ruho, roba. (Nap. N. Klaić.)

[362] Osim. (Nap. N. Klaić.)

Toi sve više imenovano na ufan'je božie razdělismo i naredismo, da dobar'način' i razred'bu učine tomui svemu više pisani početni i više imenovaani vlas'tele knez' An'druško Sorkočević' i knez' Tadioko Maroević' i š njim' mojaa dva sinovca Vladislav' i Tvr'tko.

Pisano lět g(o)spodneh' na 1466. lěto m(ě)seca ženara 5. dan' u Dubrovniku.[363]

[363] Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 316-319.

BIBLIOGRAFIJA
citiranih izvora i literature

I.

IZVORI

BANAŠEVIĆ, Nikola. *Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1971. 301 str.

CONSTANTINUS Porphyrogennitus. *O upravljanju carstvom* / Konstantin Porfirogenet; prijevod i komentari Nikola Tomašić (hrvatski), R J. H. Jenkins (engleski); priređivač grčkog izvornika Gyula Moravcsik. Zagreb: Dom i svijet, 2003. XVII, 407 str. (Biblioteka Povjesnica)

DENZINGER, Heinrich; Hünermann, Peter (priredili). *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*. Đakovo: Karitativni fond UPT "Ne živi čovjek samo o kruhu", 2002. LX, 1330 str.

GRACIOTTI, Sante. *I frammenti bosniaci di Monteprandone : edizione e interpretazione*. Ricerche slavistiche (Roma), 42 (1995), str. 125-181.

JALIMAM, Salih (priredio). *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države* : *(izbor)*. Tuzla: Historijski arhiv, 1997. 144 str.

KAMBER, Dragutin. *Kardinal Torqemada i tri bosanska bogomila (1461)*. Croatia sacra (Zagreb), 1932, 3, str. 27- 93.

KLAIĆ, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972. XII, 386 str.

KNIEWALD, Dragutin. *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1949. 166 str. + 8 tabli. P. o.: Rad JAZU ; knj. 270 (1949), str. 115-276 + 8 tabli.

KURIPEŠIĆ, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo: Svjetlost, 1950. 54 str.

MUŽIĆ, Ivan (priredio). *Hrvatska kronika : 547.-1089*. 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002. 260 str., [64] str. s tablama.

ROTTENWÖHRER, Gerhard. *Der Katharismus*. Bad Honnef: Bock und Herchen, 1982-1993.

Bd. I/1: *Quellen zum Katharismus*. 1982. XVII, 161 str. ; Bd. I/2: *Quellen zum Katharismus. Anmerkungen*. 1982. 468 str. ; Bd. II/1: *Der Kult,*

die religiöse Praxis an Kult und Sakramenten der Katholischen Kirche. Der Kult. 1982. XX, 447 str. ; Bd. II/2: *Der Kult, die religiöse Praxis, die Kritik an Kult und Sakramenten der Katholischen Kirche. Die religiöse Praxis. Die Kritik an Kult und Sakramenten der Katholischen Kirche.*1982. Str. 448-901 *;* Bd. III: *Die Herkunft der Katharer nach Theologie und Geschichte*. 1990. 655 str. ; Bd. IV/1: *Glaube und Theologie der Katharer.* 1993. 493 str. ; Bd. IV/2: *Glaube und Theologie der Katharer.* 1993. 448 str. ; Bd. IV/3: *Glaube und Theologie der Katharer.* 1993. 424 str.

ŠANJEK, Franjo. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima : (13–15. st.).* Zagreb: Barbat, 2003. XLVI, 397 str.

ŠIŠIĆ, Ferdo (uredio). *Letopis Popa Dukljanina*. Beograd; Zagreb: Zaklada tiskare narodnih novina, 1928. 480 str. (Posebna izdanja SANU; knj. 67. Filosofski i filološki spisi; knj. 18)

TOMA Arhiđakon. *Historia Salonitana : povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* / predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Split: Književni krug, 2003. XXII, 530 str. (Knjiga Mediterana; 30)

TORQUEMADA, Juan de. *Symbolum pro informatione manichaeorum : (el bogomilismo en Bosnia).* Burgos: Hijos de J. Rodríguez, 1958. 147 str. (Publicaciones del Seminario Metropolitano de Burgos. Serie B ; 3)

TRUHELKA, Ćiro. *Testamenat gosta Radina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 23 (1911), 3, str. 355-375.

VEGO, Marko. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1962-1970. Knj. 1: 1962. 72 str. ; Knj. 2: 1964. 61 str. ; Knj. 3: 1964. 63 str. ; Knj. 4: 1970. 175 str.

II.

LITERATURA

ALIČIĆ, Ahmed S. *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju (Sarajevo), 25 (1975), str. 171-177.

ALIĆ, Salih. *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja* : materijali od simpoziumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982. Str. 153-193.

ANĐELIĆ, Pavao. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska : stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004. 329 str.

ANĐELIĆ, Pavao. *Doba srednjovjekovne bosanske države*. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Prerađeno i dopunjeno izd. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984. Str. 435-579.

ANĐELIĆ*, Pavao. Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1982. 242 str.

ANGELOV, Dimitar. *Il bogomilismo : un'eresia medievale bulgara*. Roma: Bulzoni, 1979. 547 str.

ANTOLJAK, Stjepan. *Hrvatska historiografija do 1918*. Knj. 1. Zagreb: NZ Matice hrvatske, 1992. 457 str., [16] str. s tablama.

ATANASIO. *Trattati contro gli ariani*. Roma: Città nuova, 2003. 359 str.

BABIĆ, Anto. *Uvod u istoriju srednjovjekovne bosanske države*. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. Knj. I: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. Str. 21-83.

BADURINA, Anđelko (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber : Kršćanska sadašnjost : Institut za povijest umjetnosti, 1979. 621 str.

BARADA, Miho; Katić, Lovro; Šidak, Jaroslav. *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*. Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1943. 204 str.

BARADA, Miho. *Osvrt na odgovor J. Šidaka*. Nastavni vjesnik (Zagreb), 50 (1941/1942), sv. 1 (rujan/listopad), str. 17-20.

BARADA, Miho. *Šidakov problem „Bosanske Crkve“*. Nastavni vjesnik (Zagreb), 49 (1940/41), 6, str. 398-411.

BASLER, Đuro. *Bosanska crkva do 1203. godine*. Pregled (Sarajevo), 63 (1973), 203, str. 297-304.

BASLER, Đuro. *Die Bosnische Kirche im frühen Mittelalter*. U: *Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X-XI* : atti del symposium… Padova: Antenore, 1982. Str. 363-373.

(BASLER, Đuro). KUJUNDŽIĆ, Juraj (pseudonim). *Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka*. Nova et vetera (Sarajevo), 30 (1980), 2, str. 181-185.

BASLER, Đuro. *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske*. U: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*“. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973. Str. 267-276.

BASLER, Đuro. *Katolička crkva u Bosni pod konac srednjeg vijeka*. Nova et vetera (Sarajevo), 29 (1979), 1, str. 195-199.

BASLER, Đuro. *Orfički elementi u simbolici stećaka*. Dobri pastir (Sarajevo), 26 (1976), str. 79-96.

BASLER, Đuro. *Porijeklo naziva ‘pataren’*. Pregled (Sarajevo), 11 (1974), str. 1203-1206.

(BASLER, Đuro). KUJUNDŽIĆ, J.[Juraj] (pseudonim). *Problematika stećaka i romanike u Bosni i Hercegovini*. Nova et vetera (Sarajevo), 30, (1980), 1, str. 237-255.

BENAC, Alojz. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja* : materijali od simpoziumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982. Str.195-205.

BENAC, Alojz. *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća.* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 2 (1953), str. 59-85.

BENAC, Alojz. *Stećci*. Beograd: “Jugoslavija”, 1967. XXIV, 46 str.

BENKOVIĆ, Ambrozije. *Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. vijeka do danas*. Đakovo: Vl. naklada, 1966. 123 str.

BEŠLAGIĆ, Šefik. *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982. 638 str.

BEŠLAGIĆ, Šefik. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971. 158 str.

BLEHOVA-Čelebić Lenka. *Hrišćanstvo u Boki : 1200–1500 : Kotorski distrikt*. Podgorica: Pobjeda : Istorijski institut Crne Gore ; Cetinje : Narodni muzej, 2006. 649 str.

BOJANOVSKI, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988. 432 str.

La BOSNIE-Herzegovine a l' exposition internationale universalle de 1900 a Paris. Vienne: Adolphe Holzhause, 1900. 135 str.

BORAK, Hadrijan (priredio). *Redovnička pravila*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985. 359 str.

BRKOVIĆ, Milko. *Srednjovjekovna Bosna i Hum : identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu, 2002. 266 str.

BUTURAC, Josip; Ivandija, Antun. *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973. 372 str.

CONGAR, Yves. *„Arriana haeresis“ come désignation du néomanichéisme au XIIe siècle*. Revue des sciences philosophiques et théologiques, 43 (1959), str. 449-461.

COULIANO, Ioan P. *I miti dei dualismi occidentali : dai sistemi gnostici al mondo moderno*. Milano: Jaca Book, 1989. 326 str.

COURTH, Franz. *Sakramenti*. Đakovo: Forum bogoslova, 1997. 559 str. (Biblioteka Teološki priručnici ; 6)

CRACCO, Giorgio. *Pataria: "opus" e "nomen" : (tra verità e autorità)*. U: *Medioevo ereticale* / a cura di Ovidio Capitani. Bologna: Il Mulino, 1977. Str. 153-184.

ČREMOŠNIK, Gregor. *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*. Prosveta, 31 (1937), 1, str. 10-16.

ČREMOŠNIK, Gregor. *Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih*. Zgodovinski časopis (Ljubljana), 18 (1964), str. 229-236.

ĆIRKOVIĆ, Sima; Mihaljčić, Rade (priredili). *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd: Knowledge, 1999. XI, 834 str.

ĆOROVIĆ, Vladimir. *Historija Bosne*. Knj. 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940. 658 str.

ĆOŠKOVIĆ, Pejo. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2005. 559 str.

ĆOŠKOVIĆ, Pejo. *Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave*. Prilozi (Sarajevo), 32 (2003), str.75-117.

DEMISCH, Heinz. *Erhobene Hände : Geschichte einer Gebärde in der bildenden Kunst.* Stuttgart: Urachhaus, 1984. 410 str.

DEMOVIĆ, Miho. *Sveti Pavao bio na Mljetu i osnovao pracrkvu?* Glas koncila, 47 (2008), br.16 (od 20. 4.), str. 25.

DETELIĆ, Mirjana. *Sveta Petka i petak.* Istočnik, 1997, 24, str. 66-76.

DETELIĆ, Mirjana. *Sveta Petka u sivoj zoni usmene književnosti.* U: *Kult svetih na Balkanu.* Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta, 2001. (Biblioteka Liceum ; knj. 5). Str. 123–135.

DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija g. 1624*. Sarajevo, 1936. Str. 215-225. P. o.: Kalendar "Napredak" (Sarajevo) ; 27, 1937.

DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas* : *(Prilog uz istoimenu historijsko-statističku kartu)*. Zagreb, 1934. 42 str.

DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. 1. 2. izd. Sarajevo: HKD Napredak, 1991. Str. 685-766.

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Azij*. Knj. 1: *Bogomilski rodonačalnici*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974. XVI, 233 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut; knj. 2)

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*. Knj. 2: *Bogomilstvo na pravoslavnom istoku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1982. 234 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; knj. 15)

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi*. Novi Sad: Svetovi, 1997. 231 str.

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1987. 281 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; 30)

DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. *Srednjovekovne dualističke jeresi i arijanstvo.* Balcanica (Beograd), 7 (1976), str. 91-92.

DUJČEV, Ivan. *I „Responsa" di Papa Nicolò I. ai Bulgari neoconvertiti.* Milano, 1968. Str. 403-428. P. o.: Aevum ; 42 (1968), 5/6.

DUVERNOY, Jean. *Le catharism : la religion des cathares.* Toulouse: Privat, 1979. 404 str.

DŽAJA, Srećko M. *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*. Jukić (Sarajevo), 15 (1985), str. 81-102.

DŽAJA, Srećko M. *Die «Bosnische Kirche» und das Islamisierungs-problem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*. München: Rudolf Trofenik, 1978. 145 str.

DŽAJA, Srećko M. *Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine*. Croatica Christiana Periodica, 10 (1986), 18, str. 206-214.

DŽAJA, Srećko M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine : predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804*. 2. popravljeno i dopunjeno izd. Mostar: ZIRAL, 1999. 336 str.

DŽAJA, Srećko M. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina.* München: R. Oldenbourg Verlag, 1984. 304 str.

DŽAJA, Srećko M. *Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije.* U: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Napredak, 1993. Str. 37-78.

DŽAJA, Srećko M. *Rimski izvori o propasti bosanskog kraljevstva 1463. g.* Croatica christiana periodica, 10 (1986), 18, str. 211-214.

EGGERS, Martin. *Das „Großmährische Reich" : Realität oder Fiktion? ; Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert.* Stuttgart: Anton Hiersemann, 1995. IX, 525 str.

FINE, John V. A. *The Bosnian Church : a new interpretation*. Boulder: "East European Quarterly"; New York: Distributed by Columbia University Press, 1975. IX, 447 str.

FINE, John V. A. *Zaključci mojih posljednjih istraživanja o pitanju Bosanske Crkve*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja* : materijali od simpoziumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982. Str.127-132.

FUCHS, Siegfried. *Kunst der Ostgotenzeit*. Berlin: Walter de Gruyter, 1944. 120 str.

GAVRAN, Ignacije. *Čiji su bosanski krstjani?* Kalendar Svetog Ante (Sarajevo), 1997(1996), str. 41-48.

GEORGES, Karl Ernst. *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörtebuch.* Sv. 2. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998. 3108 str.

GIESECKE, Heinz-Eberhard. *Die Ostgermanen und der Arianismus*. Leipzig; Berlin: Teubner, 1939. 222 str.

GLASER, Franz. *Frühes Christentum im Alpenraum.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997. 203 str.

GLUŠAC, Vaso. *Istina o bogomilima.* Beograd: Književne novine, 1992. 326 str.

GLUŠAC, Vaso. *Problem bogomilstva i pravoslavlje „crkve bosanske”*. Godišnjak Istoriskog društva BiH (Sarajevo), 5 (1953), str. 105-138.

GOMBAČ, Boris. *Atlante storico dell'Adriatico orientale.* Pontedera: Bandecchi & Vivaldi, 2007. XVI, 469 str.

GORYS, Erhard. *Leksikon svetaca*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003. 470 str.

HACHMANN, Rolf. *Die Goten und Skandinavien.* Berlin: Walter de Gruyter, 1970. XIII, 584.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat*. Südost-Forschungen (München), 42 (1983), str. 11-60.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *O jednom manje poznatom domaćem izvoru za proučavanje crkve bosanske.* Sarajevo, 1974. Str. 55-109. P. o.: Prilozi Instituta za istoriju ; 10 (1974), 12.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Orijentalne ili slavensko-orijentalne tradicije?* Sociologija (Sarajevo), 17 (1975), 4, str. 679-683.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. Sarajevo: BZK Preporod, 2004. 336 str.

HAENDLER, Gert. *Geschichte des frühmittelalters und der germanenmission* / von Gert Haendler. *Geschichte der slavenmission* / von Gunther Stokl. 2. erg. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. 93 str. (Die Kirche in ihrer Geschichte ; Bd.2, Lfg. E)

HAMM, Josip. *Glagoljica i sv. Braća.* Hrvatska smotra, 7 (1939), 9, str. 435- 447.

HAŠIMBEGOVIĆ, Elma. *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni.* U: *Prilozi* (Sarajevo), 32 (2003), str. 39-47.

HAUTECOEUR, Louis. *Le soleil et la lune dans les crucifixions.* Revue Archéologique (Paris), 14 (1921), str. 13-32.

HEWSEN, Robert H. *The Geography of Ananias of Sirak* / introd., transl., and commentary by Robert H. Hewsen. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1992. XII, 467 str.

HOERNES, Moriz. *Mittelälterliche Grabdenkmäler in der Hercegovina*. Mitteilungen der K.K. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmäler (Wien), N.F. 8 (1882), str. 19-25.

HRABAK, Bogumil. *Hercegovački Vlasi u XV. stoljeću*. Radovi ANUBiH (Sarajevo), 73 (1983), str. 150-151.

IMAMOVIĆ, Enver. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1977. 518 str.

IMAMOVIĆ, Enver. *Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika*. Tribunia (Trebinje), 1983, 7, str. 37-59.

ISIDOR. *Geschichte der Goten, Vandalen und Sueven*. Essen ; Stuttgart : Phaidon, 1986. 135 str.

ISTORIJA Crne Gore. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka* / autori Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967. XIII, 508 str.

IVANIŠEVIĆ, Milan. *Uspomena splitskoga arhiđakona Tome na godinu 1222*. (Rukopis). 13 str.

JALIMAM, Salih. *Historija bosanskih bogomila*. Tuzla: IPP Hamidović, 1999. 315 str.

JAPUNDŽIĆ, Marko. *Hrvatska glagoljica*. Hrvatska revija (Buenos Aires), 13 (1963), sv. 4(52), str. 51-60.

JAPUNDŽIĆ, Marko. *Hrvatska glagoljica*. Zagreb: Hrvatska uzdanica, 1998. 100 str.

JAPUNDŽIĆ, Marko. *Tragom hrvatskoga glagolizma*. Zagreb: Provincijalat franjevaca trećoredaca : Kršćanska sadašnjost, 1995. 209 str.

JARAK, Mirja. *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinetalne Hrvatske*. U: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde* / urednik Željko Demo. Zagreb: Arheološki muzej, 1994. Str. 17-39.

JARNUT, Jörg. *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart [etc.]: Verlag W. Kohlhammer, 1982. 163 str.

JELENIĆ, Julijan. *De patarenis Bosnae* / P. Julianus Jelenić. Disertacija. Sarajevo: Typis Vogler & Co, 1908. 121 str.

JELENIĆ, Julijan. *Kultura i bosanski franjevci* . Sv. 1. Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, 1912. 256 str.

JELENIĆ, Julijan. *Povijest Hristove crkve*. 3 sv. Zagreb, 1921-1928. Kn. 1: (*Godina 1.-313.*). Zagreb: Tiskara C. Albrecht, 1921. XLVIII, 194 str. ; Kn. 2: (*Godina 313.-692.*). Zagreb: Savez Trećega reda, 1924. 184 str.

JOSIPOVIĆ, Marko. *Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske i dualistički svjetonazor.* U: *Fenomen „krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* : zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju ; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 563-586.

KLAIĆ, Nada. *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989. 344 str.

KLAIĆ, Vjekoslav. *„Bosanska crkva" i patareni*. U: *Crtice iz hrvatske prošlosti* / Vjekoslav Klaić. Zagreb: Matica hrvatska, 1928. Str. 69-87.

KLAIĆ, Vjekoslav. *Hrvati i Hrvatska : ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1930. 73 str.

KLAIĆ, Vjekoslav. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva.* Zagreb, 1982. 352 str.

Der KLEINE Pauly : Lexikon der Antike : [in fünf Bänden] / hrsg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Hans Gärtner. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979. Bd. 5: 1651 str.

KNEZOVIĆ, Oton. *Bosna i Hercegovina od sebe naroda do XII. stoljeća*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. 1. 2. izd. Sarajevo: HKD Napredak, 1991. Str.159-195.

KRASIĆ, Stjepan. *Dominikanci : povijest Reda u hrvatskim krajevima.* Zagreb: Hrvatska dominikanska provincija : Nakladni zavod Globus, 1997. 236 str.

KRASIĆ, Stjepan. *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni*. Đakovo: Karitativni fond UPT "Ne živi čovjek samo o kruhu", 1996. 97 str.

KULTURNA istorija Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast / Alojz Benac et al. 2. prerađeno i dopunjeno izd. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984. 589 str.

KUNA, Herta. *Bosanski rukopisni kodeksi u svijetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog*. U: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973. Str. 89-102.

KURELAC, Miroslav. *Narativni izvori*. U: *Hrvatska i Europa*. Sv. 1: *Srednji vijek (VII.-XII. stoljeće*). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti : AGM [etc.], 1997. Str. 321-336.

KUTZLI, Rudolf. *Die Bogumilen : Geschichte, Kunst, Kultur.* Stuttgart: Urachhaus, 1977. 262 str.

KUTZLI, Rudolf. *Langobardische Kunst*. Stuttgart: Urachhaus, 1974. 256 str.

LASIĆ, Vinko D. *Pleterni ukras od najstarijih vremena do danas : njegov likovni oblik i značenje.* Chicago: ZIRAL, 1995. 918 str.

LAUTERBACH, Sabine. *Das Testament des Gost Radin : Studien zur «Bosnischen Kirche» des ausgehenden Mittelalters.* Diss. phil. München, 1944. 161 str.

LEXIKON des Mittelalters. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2002. Bd. 2: VIII, 2222 str. ; Bd. 6: 2219 str.

LOOIJENGA, Tineke. *Who wrote the Breza futhark, and why?* U: *Grippe, Kamm und Eulenspiegel : Festschrift für Elmar Seebold zum 65. Geburtstag* / hrsg. von Wolfgang Schindler und Jürgen Untermann. Berlin ; New York: Walter de Gruyter, 1999. Str. 263-276.

LUCIĆ, Ivan. *Povijesna svjedo*čanstva *o Trogiru*. Sv. 2. Split: Čakavski sabor, 1979. Str. 723-1220.

LUFT, R.[Robert]. *Die Goten unter dem Kreuz*. Leipzig: Adolf Klein Verlag, 1935. 56 str.

MAJNARIĆ Pandžić, Nives (uredila). *Ćiro Truhelka : zbornik.* Zagreb: Matica hrvatska, 1994. 123 str.

MAKSIMOVIĆ, Jovanka. *Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni.* Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU, 17 (1976), str. 175-187 + 33 slike.

MANDIĆ, Dominik. *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago: The Croatian Historical Institute, 1962. 508 str.

MANDIĆ, Dominik. *Bosna i Hercegovina : povjesno-kritička istraživanja*. 2. izd. 3 sv. Chicago: ZIRAL, 1978-1982.
Sv. 1: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*. Chicago; Roma: ZIRAL, 1978. 605 str. ; Sv. 2: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana.* Chicago; Roma; Zürich; Toronto: ZIRAL, 1979. 620 str. ; Sv. 3: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Chicago; Roma: ZIRAL, 1982. 706 str.

MANDIĆ, Dominik. *Herceg-Bosna i Hrvatska*. Hrvatska revija (Buenos Aires), 13 (1963), sv. 4 (52), str. 423-462.

MAREVIĆ, Jozo. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik.* Sv. 1. Velika Gorica: Marka ; Zagreb: Matica hrvatska, 2000. 1823 str.

MARGETIĆ, Lujo. *Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine*. U: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* : zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju ; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 27-103.

MATANIĆ, Atanazije. *I «krstjani» di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Maja Miletić, Roma, 1957…* (Prikaz). Hrvatska revija, 9 (1959), 1, str. 89-94.

MATANIĆ, Atanazije. *Novije oko bogumila ili patarena*. Hrvatska revija (Buenos Aires), 4 (1954), br. 4, str. 377-380.

MATANIĆ, Atanazije. *Pitanje povijesti veze između starovjekovnih manihejaca i srednjovjekovnih dualističko-gnostičkih kršćanskih heretika (s posebnim osvrtom na „bosanske krstjane“)*. U: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne :* radovi Simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089-1989) / priredili Želimir Puljić, Franjo Topić. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991. (Studia Vrhbosnensia ; 4). Str 143-155.

MATKOVIĆ, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb), 56 (1881), str. 141-232.

MAŽURANIĆ, Vladimir. *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb: Informator, 1975.
Pretisak iz 1908-1922. Dio 1: XIX, 885 str. ; Dio 2: Str. 886-1756 + XV, 74 str.

MENGHIN, Wilfried. *Die Langobarden*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 1985. 236 str.

MENIS, Gian Carlo (redaktor). *I Longobardi*. Milano. Electa, 1990. 492 str.

MIGOTTI, Branka. *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. U: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde* / urednik Željko Demo. Zagreb: Arheološki muzej, 1994. Str. 41-70.

MIJATOVIĆ, Anđelko. *Problem nestanka ”Crkve bosanske” u poratnoj historiografiji*. Croatica cristiana periodica (Zagreb), 2 (1978), 2, str. 2-13.

MIKIĆ, Živko. *Antropološki prikaz srednjovekovnih stanovnika Ričica*. U: *Ričice : nekropole stećaka*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1983. Str. 45-59.

MIKIĆ, Živko. *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora - Stećci kod Mostara*. Godišnjak / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17 (1978), 2, str. 223-280.

MILETIĆ, Maja. *I «krstjani» di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1957. 185 str. (Orientalia christiana analecta ; 149)

MÜNSTERER, Hanns Otto. *Amulettkreuze und Kreuzamulette*. Regensburg: Fiedrich Pustet, 1983. 242 str.

MUŽIĆ, Ivan. *Kontinuitet poganske simbolike u nekropolama sa stećcima*. U: *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske Dalmacije* / Ivan Mužić. 7. izd. Split: Knjigotisak, 2001. Str. 321-348.

MUŽIĆ, Ivan. *O vjerovanjima predkršćanske Europe - Štovanje mjeseca na teritoriju Hrvata*. Str. 5-26. U: Nenad Cambi, Heinrich i Ingrid Kusch, Ivan Mužić *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. 2. izd. Split: Naklada Bošković, 2004. 180 str.

MUŽIĆ, Ivan. *Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata*. Starohrvatska prosvjeta (Split), ser. 3, sv. 34 (2007), str. 477-490.

MUŽIĆ, Josip. *La religione bogomile : mito della creazione ed eterodossia*. Disertacija. Roma: Romae Pontificum Athenaeum Antonianum, 1992. 171 str.

NAZOR, Anica. *Rukopisi Crkve bosanske*. U: *Fenomen „krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* : zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju ; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005, str. 539-562.

NIČETIĆ, Antun. *O nekim navigacijskim aspektima plovidbe svetoga Pavla od Krete do Melite*. U: *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku 2005. Str. 357-433.

NIKOLAJEVIĆ, Ivanka. *Dve minijature Hvalovog zbornika*. Radio-Sarajevo Treći program, 4 (1975), 11, str. 351-356.

NOVI zavjet / iz izvornoga teksta preveo i bilješke priredio Ivan Šarić; bibliofilsko izdanje za tisak priredio Ivan Mužić. Split: Laus, 2002. 514 str.

OD nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj / urednik Željko Demo. (Katalog izložbe). Zagreb: Arheološki muzej, 1994. 209 str.

ORBINI, Mavro. *Il Regno degli Slavi* / Mauro Orbini; besorgt von Sima Ćirković u. Peter Rehder. München: Sagner, 1985. 23, 473 str. (Sagners Slavistische Sammlung ; 9)

ORBINI, Mavro. *Kraljevstvo Slavena* / priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek. Zagreb : Golden marketing : Narodne novine, 1999. 623 str.

ORBINI, Mavro. *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1968. CLII, 475 str.

PALOL, Pedro de; Ripoll, Gisela. *Die Goten.* Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1999. 305 str.

PANDŽIĆ, Bazilije. *Bosna i sabor u Mantovi (1459-1460).* Bosna Franciscana (Sarajevo), 6 (1998), 10, str. 101-111.

PANDŽIĆ, Bazilije. *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*. U: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne :* radovi Simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089-1989) / priredili Želimir Puljić, Franjo Topić. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991. (Studia Vrhbosnensia ; 4). Str. 241-268.

PANTELIĆ, Marija. *Hrvojev misal i njegov historijskoliturgijski sastav*. U: *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vuk*čić*a Hrvatini*ć*a* : transkripcija i komentar / priredili Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić. Zagreb ; Ljubljana ; Graz, 1973. Str. 489-494

PAPASOV, Katja. *Christen oder Ketzer - die Bogomilen /* Mit e. ausführl. Einl. sowie e. Nachw. u. Anh. von Hermann Gruber. Stuttgart: Ogham-Verlag, 1983. 269 str.

PAŠKVALIN, Veljko. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone : arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003. 379 str.

PAŠKVALIN, Veljko. *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), 18 (1963), str. 127-151.

PAVIĆ, Matija. *Arijanstvo u Panoniji Sriemskoj*. Đakovo, 1891. 46 str.

PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Naučna knjiga, 1955. 120, [5] str. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka ; knj. 229. Nova ser., Odeljenje društvenih nauka ; knj. 12)

PERIČIĆ, Eduard. *Sclavorum regnum Grgura Barskog.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1991. 370 str.

PETRAK, Ljudevit. *Jesu li Bošnjani izpoviedali dualizam*? Križ - zbornik zagrebačkih bogoslova (Zagreb), 3 (1942/43), str. 79-91.

PETRANOVIĆ, Božidar. *Bogomili : Crkva bosanska i krstjani.* Zadar: Pečatnja Demarki-Ružier, 1867. 181 str.

PÈTREMENT, Simone. *Le dualisme dans l'histoire de la philosophie et des religions*. Paris: Gallimard, 1946. 128 str.

P.[PETROVIĆ], L.[Leo]. *Kršćani Bosanske Crkve.* Dobri pastir (Sarajevo), 3 (1952) 1/4, str. 41-216.

PETROVIĆ, Leo. *Kršćani Bosanske Crkve.* U: *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine : (zbirka tekstova iz Napredkovih kalendara)* / uredio Milenko Brkić. Studenci: PCC Međugorje, 1995. Str. 177-182.

PETROVIĆ, Leon. *Kršćani Bosanske Crkve.* 2. izd. Sarajevo : Svjetlo riječi ; Mostar : ZIRAL 1999. 303 str.

PETROVIĆ, Leo. *Oporuka Radina Butkovića*. Napredak (Sarajevo), 34 (1944), str. 48-62.

PETROVIĆ, Miodrag M. *Kuduguri – bogomili u vizantijskim i srpskim izvorima i „Crkva bosanska“.* Istorijski časopis (Beograd), 44 (1997), str. 35-74.

PETROVIĆ, Miodrag M. *Pomen bogomila - babuna u Zakonopravilu svetoga Save i „Crkva Bosanska“.* Beograd: Manastir Svetog arhiđakona Stefana u Slancima kod Beograda, 1995. 51 str.

POPOV, Račko. *Mnogobrojna lica svete Petke Trnovske*. U: *Kult svetih na Balkanu*. Kragujevac : Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta, 2001. (Biblioteka Liceum ; knj. 5). Str. 137–148.

POSAVEC, Vladimir. *Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji.* Historijski zbornik (Zagreb), 49 (1996), str. 1-15.

POVIEST hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463 / napisali Krunoslav Draganović et al. Knj. 1. Sarajevo: HKD Napredak, 1942. VII, 853 str.

POVIJEST Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do godine 1463 / napisali Krunoslav Draganović et al. Knj. 1. 2. izd. Sarajevo: HKD Napredak, 1991. 853 str. Reprint izd. iz 1942.

PSEL, Mihovil. *O demonima : dijalog o snazi i djelovanju demona : protiv manija i euhita ili entuzijasta* / priredio Josip Mužić. Split: Verbum, 1995. 131 str.

PUDIĆ, Ivan. *Seoba i iščezavanje istočnih Germana.* Anali Filološkog fakulteta (Beograd), 7 (1967), str. 111–131.

PUŠIĆ, Ilija. *Preistorijski crteži na stijeni u Lipicima*. Godišnjak / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4(2) (1966), str. 187-191+4.

RAČKI, Franjo. *Bogomili i patareni /* priredio Franjo Šanjek. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2003. 253 str.

RAČKI, Franjo. *Bogomili i Patareni*. U: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i Patareni* / za štampu spremio Jov. Radonić. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1931. Str. 335-599.

RADOJČIĆ, Nikola. *O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova*. Cetinje: Narodna knjiga, 1951. 88 str. (Naučno društvo NR Crne Gore : Istorijski institut ; knj. 1)

RADOJEVIĆ, Danilo M. *Neistorijska paradoksiranja S. Mijuškovića o Dukljaninu*. Kritika (Zagreb), 1969, 6, str. 370-377.

RADOJKOVIĆ, Bojana. *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku*. U: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973. Str. 207-234.

RAHNER, Karl; Vorgrimler, Herbert. *Teološki rječnik*. Đakovo: Forum bogoslova, 1992. 696 str.

REBIĆ, Adalbert (glavni urednik). *Opći religijski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002. 1062 str.

RENDIĆ-Miočević, Duje. *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*. Zbornik Zagrebačke slavističke škole, 3 (1975), 3, str. 292-301.

RENĐEO, Ivan. *Značenje bosanskog bana i kralja Tvrdka I. u povijesti hrvatskog naroda*. U: *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine : (zbirka tekstova iz Napredkovih kalendara)* / uredio Milenko Brkić. Studenci: PCC Međugorje, 1995. Str. 119-129.

RESTELLI, Giuseppe. *Goti, tedeschi, longobardi*. Brescia: Paideia, 1984. 201 str.

ROTKOVIĆ, Radoslav. *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka : izvori i legende*. Podgorica : Print, 1999. 454 str.

ROTKOVIĆ, Radoslav. *Odakle su došli preci Crnogoraca : onomastička istraživanja*. Cetinje: Matica crnogorska, 1995. 327 str.

RUPČIĆ, Bonicije. *Značenje „Dubia“ fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73 za povijest Bosne*. Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU (Zagreb), 15 (1988), str. 65-88.

RUPČIĆ, Bonicije. *Značenje “Dubia” fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne*. U: *Regiones paeninsulae Balcanicae et proximi orientis*. Bamberg: Fach Slavische Philologie der Universität, 1988. Str. 1-33.

SADNIK, Linda. *Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern. II: Die „Bosnische Kirche“*. Blick nach Osten (Klagenfurt-Wien), 2 (1952), 4, 261-266.

SANTE Graciotti. Zagreb ; Osijek : Slavistički komitet Hrvatskoga filološkog društva, 1999. 31 str. (Dobitnici nagrade 'Vatroslav Jagić' ; knj. 2)

SCARDIGLI, Piergiuseppe. *Die Goten, Sprache und Kultur*. München: Beck, 1973. VI, 399 str.

SCHMAUS, Alois. *Der Neumanichäismus auf dem Balkan.* Saeculum (München), 2 (1951), 2, str. 271-299.

SCHMIDT, Ludwig. *Die letzten Ostgoten.* Berlin : Akademie der Wissenschaften : de Gryter, 1943. 15 str. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse ; 1943, 10)

SCHRÖCKE, Helmut. *Germanen, Slawen*. Wiesbaden : Panorama-Verl., 1999. 466 str.

SCHUBERT, Hans von. *Das älteste germanische Christentum oder der sogen. "Arianismus" der Germanen*. Tübingen: Mohr, 1909. 36 str.

SCHULZ, Bruno. *Das Grabmal des Theoderich zu Ravenna und seine Stellung in der Architekturgeschichte*. Bonn: Mannus-Verl., 1974. 34 str. Pretisak izdanja iz 1911.

SIMONETTI, Manlio. *La crisi ariana nel IV secolo*. Roma: Institutum Patristicum "Augustinianum", 1975. VII, 598 str.

SIMONETTI, Manlio. *Studi sull'arianesimo*. Roma: Editrice Studium, 1965. 200 str.

SLAPŠAK, Svetlana. *Petka i Nedeljka, dve antroponimičke prevedenice*. Onomatološki prilozi (Beograd), 1 (1979), str. 81-85.

SLIŠKOVIĆ, Slavko. *Dominikanci i bosansko-humski krstjani*. U: *Fenomen „krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* : zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju ; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 479-498.

SMODLAKA, Josip. *Zemlje Južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330. u "Putu oko svijeta" jednoga španjolskog fratra*. Split, 1931. 32 str. + 2 table. II. prilog "Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku" ; sv. 50, 1928/1929.

SOLOVIEV, Alexandre. *Saint Grégoire : patron de Bosnie*. Byzantion (Bruxelles), 19 (1949), str. 263-279.

SOLOVJEV, Aleksandar. *Gost Radin i njegov testamenat.* Pregled (Sarajevo), 2 (1947), 6, str. 310–318.

SOLOVJEV, Aleksandar. *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu.* Godišnjak Istoriskog društva BiH (Sarajevo), 5 (1953), str. 1-103.

STÖKL, Günther. *Geschichte der Slavenmission* U: Haendler, Gert. *Geschichte des fruhmittelalters und der germanenmission.* 2. erg. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. Str. 77-93.

STOYANOV, Yuri. *L'altro Dio : religioni dualiste dall'antichità all'eresia catara*. Brescia: Morcelliana, 2007. 470 str.

ŠANJEK, Franjo. *Abjuracija bosansko-humskih krstjana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom zapadu u 12./13. stoljeću*. Prilozi (Sarajevo), 32 (2003), str. 11-16.

ŠANJEK, Franjo. *Bosanski krstjani u drugoj polovici XV. stoljeća*. U: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*. Sarajevo: Franjevačka teologija ; Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1979. Str. 30-38.

ŠANJEK, Franjo. *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975. 216 str.

ŠEHIĆ, Zijad; Tepić, Ibrahim. *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine : Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*. Sarajevo: Sejtarija, 2002. 350 str.

ŠEMUDVARAC, Marin. *Narodna vjerovanja o Mjesecu kod Hrvata*. (Disertacija). Zagreb, 1945. 199 str.

ŠETKA, Jeronim. *Hrvatska kršćanska terminologija*. 2. izmijenj., popravljeno i upotpunjeno izd. Split : "Vjenceslav Glibotić", 1976. 366 str.

ŠIDAK, Jaroslav. *Samostalna „crkva bosanska" i njezini redovnici*. Nastavni vjesnik (Zagreb), 50 (1941/1942), sv. 1 (rujan/listopad), str.1-17.

ŠIDAK, Jaroslav. *Studije o «Crkvi bosanskoj» i bogumilstvu*. Zagreb: Liber, 1975. 400 str.

ŠIŠIĆ, Ferdo. *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1944. 202 str.

ŠIŠIĆ, Ferdo. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba* (*1350-1416*). Zagreb: Matica hrvatska, 1902. 285 str.

ŠKOBALJ, Ante. *Bosanska crkva i njezini sljedbenici*. U: *Obredne gomile*. Vl. naklada, „Sveti Križ na Čiovu", 1970. Str. 463-485.

THALLÓCZY, Lajos. *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527* / napisao Ljudevit Thalloczy. Zagreb: Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljska vlada, 1916. IX, 312 str.

THALLÓCZY, Lajos; Jagić, Vatroslav. *Slavische Fragmente aus der Bibliothek S. Giacomo della Marca in Monteprandone*. Archiv für slavische Philologie (Berlin), 27 (1905), str. 79-91.

THOBY, Paul. *Le crucifix des origines au Concile de Trente*. Nantes: Bellanger, 1959. XIV, 287, CLXXXIX str.

TRUHELKA, Ćiro. *Bosanska narodna /patarenska/ crkva.* U: *Povijest Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. 1. 2. izd. Sarajevo: HKD Napredak, 1991. Str. 779-780.

TRUHELKA, Ćiro. *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 25 (1913), 3-4, str. 363-381.

TRUHELKA, Ćiro. *Katakombe u Jajcu*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (Sarajevo), 4 (1892), 1, str. 57-68.

TRUHELKA, Ćiro. *Kraljevski grad Jajce : povijest i znamenitosti*. Sarajevo: Nakladna knjižara J. Studnička i drug, 1904. 96 str.

TRUHELKA, Ćiro. *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske*. Hrvatsko kolo, 23 (1942), str. 1-13.

TRUHELKA, Ćiro. *Studije o podrijetlu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941. 136 str.

VEGO, Marko. *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980. 501 str.

VEGO, Marko. *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*. U: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1973. Str. 307- 335.

VEGO, Marko. *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled (Sarajevo), 64 (1974), 4, str. 409-412.

VINAVER, Vuk. *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 2 (1953), str. 125-147.

VITEZOVIĆ Ritter, Pavao. *Oživjela Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing : Narodne novine, 1997. 235 str.

VUKŠIĆ, Tomo. *Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.)*. Vrhbosnensia (Sarajevo), 7 (2003), 2, str. 371-407.

WARNECKE, Heinz; Schirrmacher, Thomas. *War Paulus wirklich auf Malta?* Stuttgart: Hänssler, 1992. 255 str.

WEITERSHAUS, Friedrich Wilhelm. *Christliche Taufnamen.* Aschaffenburg: Pattloch, 1986. 263 str.

WENZEL, M.[Marian]. *A mediaeval mystery cult in Bosnia and Herzegovina*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes (London), 24 (1961), 1/2, str. 89-107.

WENZEL, Marian. *Bosanski stil na stećcima i metalu = Bosnian style on tombstones and metal.* Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. 312 str.

WENZEL, Marian. *Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why*. Süddost-Forschungen (München), 21 (1962), str. 103-143.

WENZEL, Marian. *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve*. Zbornik / Muzej primenjene umetnosti (Beograd), 8 (1962), str. 42–48.

WENZEL, Marian. *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Split), 14 (1962), str. 79-94.

WENZEL, M.[Marian]. *Some notes on the iconography of St. Helen*. U: *Actes du XIIe Congres International des Études Byzantines*. III. Belgrade, 1964. Str. 415-421.

WENZEL, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1965. 459 str.

WILD, Georg. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970. XIII, 236 + 31 tabla.

WOLFRAM, Herwig. *Die Goten*. 3., neubearb. Aufl. München: Beck, 1990. 596 str.

WREDE, Ferdinand. *Über die Sprache der Ostgoten in Italien.* Strassburg: Karl J. Trübner, 1891. VII, 208 str.

ZACHER, Julius. *Das gothische Alphabet Vulfilas und das Runenalphabet.* Vaduz/Liechtenstein: Sändig Reprint Verlag Hans R. Wohlwend, 1984. XIV, 120 str.

ZAKARIJA, Anton. *"Hrvatska kronika" i hrvatska povijest.* Marulić, 26 (1993), 4, str. 489-516.

ZANDER, Helmut. *Geschichte der Seelenwanderung in Europa : alternative religiöse Traditionen von der Antike bis heute.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. 869 str.

ZOVKIĆ, Mato. *Uporaba Svetoga pisma među bosanskim krstjanima.* U: *Fenomen „krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* : zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju ; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005. Str. 587- 611.

KAZALO OSOBA

KAZALO AUTORA

Kazala izradila: Nada Vrsalović

KRATICE

ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
CCP	Croatica Christiana Periodica
KS	Kršćanska sadašnjost
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HKD	Hrvatsko kulturno društvo
HPI	Hrvatski povijesni institut u Rimu
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U SPLITU

UDK 273(497.6)

MUŽIĆ, Ivan, povjesničar
Vjera Crkve bosanske : krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni / Ivan Mužić. - Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008.

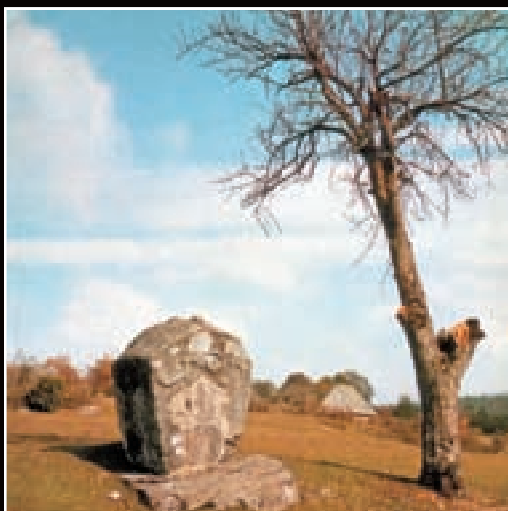
Sadrži i: Naseljavanje Bosne i Hercegovine / Damir Marjanović, Dragan Primorac, Rifat Hadžiselimović. - Bibliografija ; bibliografske bilješke uz tekst. - Kazala.

ISBN 978-953-6803-16-3

1. Marjanović, Damir 2. Primorac, Dragan 3. Hadžiselimović, Rifat: Naseljavanje Bosne i Hercegovine

I. Bosna i Hercegovina -- Crkvena povijest -- Srednji vijek

121113086

ISBN 978-953-6803-16-3
9 789536 803163
Cijena 200 kuna